891.79
F85
K1906m
І.Франко

МІСІЯ. ЧУМА.

ГАЗКИ І САТИРИ

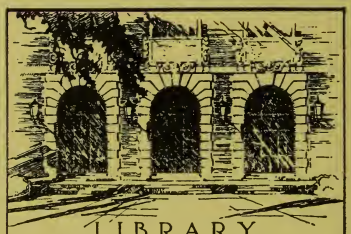

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

891.79
F85
K1906m

Z. inv. 2831. 101

891.79-3
126

Ч. інв. 2831

101

Іван Франко.

МІСІЯ. ЧУМА. КАЗКИ і САТИРИ.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

891.79
F85
K1906m

ЗМІСТ.

Стор.

Місія . . . . . 3—44

Чума . . . . . 47—88

Казки і сатири:

1. Куди дівають ся старі роки . . 91
2. Як пан собі біди шукав . . . 97
3. Як Русин товк ся по тім сьвітї . . 124
4. Наша публїка 138
5. Свиня 149
6. Як згода дім будувала . . . 154
7. Доктор Бессервіссер 165
8. Із галицької „Книги Битія“ . . 172
9. Бодяки 177
10. Хома з серцем і Хома без серця . 183

МІСИЯ.

I.

Патер Ґавдентий родив ся на проповідника і в законї Льойолї вважав ся одним із найспосібнїйших і найгорячійших пропаґаторів. З ентузиязмом молодця і з головою набитою єзуїтськими схолястичними премудростями лучив він практичний досьвід десятилїтної дитини. Мрії про сьміле апостольство і мучеництво за віру наповняли його голову і просьвічували в його снах. Чудове небо Італії не манило його; чудеса і памятки Риму в його очах не стояли й одного погляду. Далеко приманливійшим блиском сьвітились перед його уявою картини понурого хмарного неба, диких лїсів і пустинь з живучими в них ще дикійшими дикарями-поганами, а то й кроваві сцени муки, тортур і смерти за віру. Ті мрії були вихідною точкою всїх його думок, не позволяли навіть наклюнутись якій небудь критицї, але концентруючи всї його духові спосібности до дїланя в однім напрямі, виробили з нього дикого фанатика, майже нездатного спіймати хід думок відмінних від його власних. Тілько з трудом він укривав свою яру нетерпимість до всїх відмінних переконань під маскою єзуїтської смирности і укладности, до котрої його наломлено ще з малку.

Родив ся він під сільською стріхою, четвертим сином убогого Мазура-халупника в Тарнівськім окрузї. Із дитиньства проведеного в нужденній, на пів розваленій „халупі“ посполу з курми, коровою і телятем та ще з чотирма старшими братами, голими, крикливими і завсїгди охочими побити його

хоч кілька разів у день, — з того непринадного дитиньства він виніс тілько два, майже рівночасні, але страшенно неподібні до себе вражіня. Одно вражінє було сьвітле, котре майже осліпило його непривичні дитинячі очи і на цїле житє дало сильний товчок його думкам і мріям: се був короткий, кількохвилевий побут епископа Войтаровича в хатї його родичів. Було се зимою 1846 р., на тиждень перед страшною рїзнею. Епископ їдучи кудись заблудив у снїгових заметях і ледво добив ся до їх хати, що стояла досить оддалїк на краю села. Хоч і як нужденна була та лїпянка, то все таки промерзлому і майже недужому владицї пожаданий був якийтакий відпочинок. Він увійшов до хати, а конї його з саньми остались на дворі, бо не було шопи, де би можна було їх примістити. Патер Ґавдентий, що тодї ще звав ся по просту „Симек“, разом з иньшими дїтьми заліз за піч, де всї четверо збили ся в одну недвижну, перелякану і зачудувану купку. Він тямить, що бачив, як батько його впав на колїна перед владикою і цїлував його снїгом облїплені чоботи; як мати розпалила скіпки на припічку, з котрих дим мов навмисне попер просто їм, дїтям, у очи, і на тім огни поставила черепяну ринку, набила до неї кілька (остатнїх в хатї) яєць і почала з них смажити епископови яєчницю і як він малий почувши незвичайний а принадний запах тої страви, на животї підповз до матери і шепнув до неї (але так, що чути було на всю хату): „Mamo, a ja rynke wylize“, — за що мати рівно-ж досадно шепнула до нього: „A nie pójdzies ty ciarachu! bo ci pon biskup skóre wylize!“ Конечно, коли епископ скінчив яєчницю, ринка дісталась таки йому до вилизаня, а він сам і доси не знає, що було головним змістом того сьвітлого і сильного вражіня його дитиньства: чи вид пишного убору і поважної постави епископа, чи вилизана після його підвечірка від яєчницї ринка?

Друге вражінє було страшне, котре мало рівно-ж сильний вплив на цїлий стрій його думок.

Були се кровавi сцени рiзнi, а властиво тiлько її наслiдкiв. Через вiконце батькiвскої хати бачив вiн тягненi до Тарнова драбиннi вози з помордованими та покалiченими панами. Кровавi та полупанi голови звисали крiзь щеблi та волокли ся по снiгу, лишаючи за собою слiди з крови i напiв плинного мiзку. Руки i ноги, облитi кровю, мов зi шкури обдертi, сторчали з возiв на всi боки. Все иньше, то була немов одна збита маса кровавого тiла, а глухi стогнання i зойки, що виривали ся з тої маси прошибали душу i подабали на зойки мучених у пеклi душ. Патер Ґавдентий i доси тямить, як брати його, вибiгши украдком босi на дорогу, найшли там i принесли до хати одно людське око, що́ випало з якоїсь нещасної голови. Вони, дiти з жахом дивились на те велике, кроваве око, а в кiнцi вложили його до черепочка i сховали в якусь шпару в печи, де воно помалу висохло на малий шушеренок. Довго ще пiзнiйше воно являлось йому в снах, величезне, оживлене, на курячих лапках, клiпало якось страшенно, силувало ся щось заговорити, але не могло. Вiд тої ранньої пори застрягли в його душу ті кровавi сцени, i пiзнiйше, пiд впливом понурої аскези i темних доґматiв та кровавих мученицьких iсторий переродились в те горяче бажанє мученицької смерти, котрим вiн був перенятий, удаючи ся по одержаню благословенъства свого ґенерала в далеку дорогу на пiвнiч з великою i почесною мiсиєю — навертати невiрних єретикiв.

II.

Свiй вихiд з пiд батькiвскої стрiхи патер Ґавдентий доси вважає чудом. По рiзанинi 1846-го року настав страшенний голод. Лiтом не зародило, так що вже с початком зими бiльша часть селян не мала що їсти. Страшно дала ся в тямку Шимкови та зима; доси ще гудуть йому в ухах крики i стогнання його братчикiв, що просили у родичiв хлiба, проклятя i сльози матери, ввижаєть ся понуре, чорне

мов земля лице батька. Потисли морози, брати його почали пухнути з голоду, тїло їх зробилось синє. Батько бігав десь кудись, рідко коли заходив до нещасної хати і час від часу приносив то кусник хлїба змішаного на половину з мякиною, котрим усї дїлили ся мов манною, то кілька пригорщів зерна, котре то в ступі товкли то на жорнах на двоє на троє роздирали і запарене окропом їли. Тямить патер, як раз батько його принїс відкись повну пазуху сирої кукурудзи і припадково якось розсипав її по землї: і жінка ї дїти кинулись збирати з землї круглі, золотисті зернята, але притиснені голодом не могли дожидатись, поки ступа розтовче а окріп розпарить їх, і збираючи зернята поквапно, мов злодії одно перед одним, пхали їх у роти і хрупали мов незнати який присмак, поки батько, побачивши се, з лютости не почастував їх ременем.

Але от зближались Різдвяні сьвята. Батько ставав чим раз понурійший, почав рідше виходити з хати, а нераз цїлими днями сидїв під вікном, опершись лїктями о стару полупану скриню, що заступала в хатї місце стола. Вони живились тілько тим, що мати день від дня вижебрала у богатших сусїдок: часом пару картофель, часом мищину бобу або дворічної на пів перегнилої фасолї, від котрої у недужих дїтей страшно болїли животи. На сьвятий вечір потис мороз, не стало нїчого їсти, — старший хлопчик зовсїм занедужав, уже й їсти не просив, тілько стиха стогнав і хрипів. Страшним, тупим поглядом зиркав батько час від часу в той темний кут на печи, відки доносились ті рвучі за серце дїтські стогнання.

— Jak myslis, dwugo jesce Jontek pociągnie? — спитав він у жінки, що́ як раз вернула з остатньої, безхосенної хідьби по сусїдах, і цїла дрожачи від холоду, скулилась на припічку, встромивши в попіл свої босі, одубілі ноги.

— Gdzie ci tam dwugo, — відповіла вона, - swysys, juz charcy.

— No to niech się dzieje wola boza, — сказав батько і поліз на полицю, шукаючи чогось. Мовчки, цікаво слідили за кождим його рухом витріщені і розширені з голоду очи дітий і жінки. Ось він найшов на полици довгий ніж колодач, найшов під прилавком камінь і мовчки почав острити ніж, встромивши його острий конець в варцаб вікна і час від часу плюючи на камінь.

— Cwowiece, a ty co chces robić — скрикнула з невимовним жахом мати.

— Milc babo! — гримнув отець таким страшним голосом, що вона і діти затремтіли і дух в собі заперли. Йонтек на печи тихо-тихо стогнав.

— No, dawaj go tutaj! — грізно повернув ся батько до матери, наостривши ножа. Не кажучи й слова, мати мов колода скотила ся з припічка і кинулась йому в ноги.

— Bój się Boga, co chces robić? — тілько всего могла простогнати вона.

— Gwupia jesteś, — відказав їй батько. — Psecies wun i tak zyć nie będzie!

І не розговорюючи більше, батько поліз на піч. Верескнули в на пів сьвідомій смертельній трівозї молодші хлопці і кинулись в найдальший кут. Тілько Йонтек лежав на місці і спокійно мов пташина, напів погаслими очима глядів на батька.

— Chodź tu Jontek! — сказав батько і взяв його обома руками по під пахи. Хлопчина тихо застогнав, але не пручав ся. Батько зніс його на серед хати і положив на стільці.

— Weź miskę i potsymaj pod gardzielą, krwi skoda! — крикнув він до жінки, що мовчки, хлипаючи і тремтячи сповнила його розказ.

— Kiej nas Bóg i ludzie opuścili, to musimy sobie sami radzić, — сказав понуро батько, мов для успокоєня свойого сумліня, і припіднявши Йонтка за шию, так що тіло і голова звисли на долину, одним замахом ножа перерізав йому горло. Покапала кров, у підставлену миску, — кілька разів легко

стрепенувши ся сконав хлопчина. Його тїлом опровадили сьвята.*)

Страшні, понурі днї пішли тепер в заклятій хатчинї. Огидна страва від разу немов затроїла останки всякого спокою, всякої надії в серцях батька і матери. Дїти пажирливо обглодували кісточки свого нещасного брата, не знаючи, що може за кілька день і на них прийде черга. І справдї черга прийшла, мясо минуло ся, і по довгій сперечцї та плачах матери батько зарізав другого синка, зовсїм ще здорового. По тім страшнім учинку він знов сидїв на лавї під вікном, темний мов ніч, а мати поралась коло печи, варячи в горшку мясо і голосячи над ним як над покійником. Що дїялось дальше, сего вже патер Ґавдентий не тямить: мов крізь сон лишень мерещить ся йому, що й він занедужав, і в горячцї чи на дїлї бачив повну хату людий, між котрими два були з блискучими шоломами на головах, з когутовим блискучим пірєм на шоломах і з стрільбами та блискучими вістрями на плечах. Вони дуже чогось кричали, так що батько й мати дуже трясли ся; инчі люде лазили по всїх закутках і збирали кісточки, потому повязали шнурами батька й матїр, поклали на сани і повезли кудись; заплаканих дїтей також забрали, пообвивали кожухами і повезли... Патер Ґавдентий пригадує собі широку снїгову площу, і ледом покриту ріку, і високі камяні будинки, і якихсь вусатих панів, котрі його про щось питали ся і котрих він дуже бояв ся, — але що се все значило — він не знав. Швидко й ті пестрі маяченя щезли, ніч усе покрила, — він попав у тяжку недугу.

На тім скінчила ся перша доба його дитиньства, житє під батьківською стріхою. Ані батька, ані матери, ані жадного з недорізаних братів він нїколи вже більше в житю не бачив, і не чув навіть, що з ними стало ся. Вони так і потонули в темних хвилях того темного часу.

---

*) Історичне. — *І. Ф.*

III.

Отямив ся він школярем, на удержаню тарнівської капітули. Жив він у „біскупській“ кухні, спав разом з кухтами і послугачами, приймав від них частенько штурканцї та насьмішки, разом з ними вечерами чистив чоботи каноніkам, а в день ходив до школи. Вчив ся з разу тупо: голова забита з малечку тяжкою нуждою не швидко могла приспособитись до прийманя шкільної науки, не швидко могла розвинути вроджені свої таланти. Але все таки він учив ся. Епископ Войтарович, котрий бідного, на пів неживого хлопчину взяв з суду на свої руки, показав ся для него другим, ліпшим батьком. Він пильно доглядав його науки і що неділї кликав його до себе, розпитував про його житє на селї, заохочував і напоминав до науки, та так ласкаво і щиро, що малому Шимкови нераз сльози мимохіть з очей пускали ся. Але швидко не стало його добродія і опікуна. Епископ Войтарович, об'їхавши зараз по страшній різні свою дієцезию, побачивши та розізнавши доочне всю глубину морального і материального упадку своєї пастви, списав усе в обширнім пропамятнім письмі і вручив його найвисшим властям у Відні. Письмо се довго не могло дождати ся відповіди, аж ось з початком 1852 р. замісць відповіди прийшов цїсарський декрет, потверджений папою, котрим усунено Войтаровича з його епископської катедри. Важко задумав ся Войтарович над тим, що в Австриї значить горожанський обовязок, але задума була пізна. Задумав ся він і над долею свойого годованця і постановив собі не покинути його, але довести до путя. Від'їжджаючи з Тарнова він забрав і його з собою і помістив його в Кракові у патрів Єзуітів, заплативши досить значну суму за його вихованє. Тут і розстав ся Шимек зі своїм добродієм на завсїгди.

Нове житє розвернуло ся тепер перед ним, з подобою монастирської строгости, але далеке від

неї на ділї, з подобою серіозної наукової праці, але знов таки далеке від неї. Чим далї, він показував ся здібнійшим учеником. Память у нього була на прочуд, — натура мягка і податлива, наклінна до чутливости, до ентузиязму, але за те мало здібна до критики. Єзуїти вчасно почали його вважати своїм, а коли по скінченю Фільозофії він і справді виявив охоту вступити до закону, вони післали його до Риму, де мав одержати остаточну, фахову осьвіту в конґреґації de propaganda fide.

Від того часу минуло дванайцять лїт. Колишній Шимек зовсїм переродив ся, скинув „старого Адама“ і перебувши многі і утяжливі проби в єзуїтськім законї, перейшовши по тім довгу і не менше утяжливу науку в конґреґації пропаґанди, був принятий до закону імени Ісуса під іменем Ґавдентия. Ще кілька лїт минуло, проведених в практицї сповідника, аж ось в кінцї настав той час і та нагода, коли висші церковні власти глянули на патра Ґавдентия і побачили в нім знаряд добрий для відданя значної і важної послуги католицькій церкві.

IV.

Між Римом а Петербургом кілька лїт уже вели ся переговори в справі інавґурованого після 1864 р. „обрусенія“ і оправославленя т. з. Західного краю, в справі ославленого навертаня на православє підляських унїятів. Звісна річ, против „обрусенія“, против нехтованя і нївеченя народности чи то українсько-руської, чи польської Рим не мав нїчого сказати. Він боронив тілько інтересів католицизму, то б то своїх власних інтересів, і для тих інтересів готов би був наказати Полякам зректи ся своєї народности і поробити ся „коренно-русскими“, щоб тільки лишали ся католиками, коли-б не був знав, що се до решти підрізало-б його повагу у Поляків. Росия переговори тягла а тимчасом енерґічно і сквапно провадила дїло винародовленя і оправославленя всїми можливими адмінїстрацийними способами. Факти

грубого насильства і брутальної неуваги до звичаїв і переконань народніх проривали ся в печать, доходили до Риму в тисячних приватних листах і секретних донесенях польського духовенства. В кінці появила ся в Римі, під проводом Яна Франковского депутация підляських селян унїятів з просьбою до папи, щоб заступив ся за них і не давав їм пропадати в безодні „шизми.“ Франковский, речник депутациї, розповідав нечувані речі, коли канцлєр папської консисториї, на порученє самого сьв. отця, почав розпитувати його про відносини релїґійні на Підлясю :

„Родичі мої мали на Підлясю невеличкий маєток. Батько був добродієм своїх підданих, котрі любили його як свого вітця. І ми, молоді паничі (у мене був ще й молодший брат), з малку сходячи ся і товаришуючи з мужиками, вважали себе немов їх рідними, побратимами ; вони допускали нас до всїх своїх щоденних інтересів і замислів, словом, ми були і бажали бути як найменше паничами.

„Надійшов 1863-тий рік. Я поспішив в ряди повстанців ; мій брат, слабий і калїка, хоч не міг зробити сего сам, але вербував між нашими селянами охотників і навербував їх чималий віддїл, котрий довго держав ся в поліських лїсах. По упадку повстаня мене зловлено і вислано на Сибір на 8 лїт до арештантських рот, брат мусїв еміґрувати до Галичини, наш маєток сконфісковано.

„Повернувши з Сибіри і розстаравши собі в Варшаві яке таке удержанє, я поїхав у рідне село, щоб побачити, що там стало ся за ті лїта, коли мене не було. Які зміни застав я там! Про руїну нашого маєтку й говорити не буду. Унїятського сьвященика давно прогнано з села, а на його місце поставлено православного попа, уродженого якось Туляка, котрого селяне і не розуміли і всїми силами ненавиділи за здирство.

— Як же ви живете? — питаю їх по їхньому, по українськи.

— „Zle żyjemo, paniczu“, — відповідають вони менї ломаною польщиною. І почали розповідати, що від коли прогнано їх сьвященика, вони не мають спокою, сумлїнє мучить їх ходити до православної церкви, але становий велить гнати їх жандармами. Якийсь час вони носили новонароджених дїтей до хресту аж до місточка віддаленого десять миль, до латинського ксьондза, до нього-ж їздили сповідати ся і причащати ся, але тепер, коли того ксьондза також вигнано, зовсїм уже не мають до кого удати ся, дїти живуть нехрещені, молоді невінчані, — „bo to, co pop robi, to przeciek nie może być ważne!“

„З сльозами розповідали менї люде про свою нужду, намагаючись притім і зо мною і поміж собою говорити по польськи.

— Але щож се значить, — спитав я їх в кінцї, — що ви й мову свою, як бачу, змінили?

— „A dyć my teraz polskiej religii, to j mowić po polsku musimo“, — відказав один. „Nie chcemo ani ruskiej religii, ani ruskiéj mowy“ — відказав гнївно другий.

„Що було менї чинити серед таких обставин? Очевидна річ, що відводити тих людей від їх опору була-б річ і безхосенна і незгідна з моїми переконанями. Лишалось тілько одно: подумати, як би можна хоч по части задовольнити їх потребу, піддержати їх в їх тяжкій боротьбі. Я швидко надумав ся і велїв людям з усякими требами удавати ся до мене, до Варшави. Зразу видивились на мене великими очима, але коли я сказав їм, що менї там лекше буде виєднати їм католицького ксьондза для доповненя всїх церковних церемонїй, радо пристали. Правда дорога була далека, але вони частенько їздили туди на торги, а зрештою в такій потребі радо були-б пустили ся і в два рази дальшу дорогу.

„Повернувши до Варшави кинувсь я насамперед до латинських духовних, але на мою тяжку скруту найшов усюди нехіть і пряму відмову. Кождий знав, що така дїяльність незаконна і пахне що

найменше відсадженєм від місця, а то й висилкою в Сибір. Ледво не ледво удалось мені найти одного латинського сьвященика, що був кілька літ на Сибирі, і позбавлений місця жив з праці рук своїх. Він приняв ся нести духовну поміч голодним духовного хлїба Підлясякам. Оба на спілку ми винаймили собі склепик, в котрім продавались усякі потрібні для селян знадоби, як батоги, підкови, ремінє, шапки і т. и. З заду за тим склепиком устроїли ми маленьку кімнатку, в котрій давано слюби, хрещено дітей, удїлювано причастя і хоронили ся книги, метрики і т. и. Для більшої обезпеки і навіть з конечности ми поставили себе під власть не варшавського, а краківського епископа і від нього виєднали собі дозвіл на адмінїстроване сьв. тайн та пастирське благословенство.

„Велось се кілька літ. Тисячі народа з далеких сторін тяглись до нас, вступали до нашого склепика і повертали з нього втїшні, просьвітлені, піднесені духом. Але вкінци підслїдила нас полїция, наш склепик обшукано, найдено секретну комірку, забрано книги і костельні прилади і обох нас узято до вязниці. Довго морено нас в варшавській цитаделї, хоч ми нїчого й не відпирали ся знаючи про нагромаджені супротив нас докази. Вся наша оборона зводилась на те, що адмінїструючи сьв. тайни і сповняючи церковні треби після латинського обряду, не забороненого в росийській державі законами і то людям, котрі самі того хотїли без нашої намови, ми не чинили нїчого противзаконного і гідного кари. Нїщо й говорити, що таке наше толкованє дуже лютило царських чиновників, і що вони, бачучи правду по нашій сторонї, силкувались бодай проволокти слїдство до безконечности, притягаючи до нього ті сотки і тисячі селян, котрих імена найшли ся в наших книгах, і допікаючи їм усякими способами, адмінїстрацийного тероризму і бюрократичної тяганини. Товариш мій, слабовитий і сибірською каторгою до останка винищений чоловік, швидко занеду-

жав і був переведений до тюремного шпиталю, в котрім по кількох тиждних і помер. Нїчого не знаючи про його смерть, написав я обширне пропамятне письмо про підляські відносини і нашу серед них дїяльність і під адресою самого царя передав його в руки властям. По кількох днях кличе мене ґубернатор і починає намовляти мене — не слати сього письма до царя, страшачи мене поганими наслїдками його тону і змісту. Але я, чуючи свою совість чистою, не дав налякати ся і сказав ґубернаторови, що приймаю всї наслїдки і не зміню анї слова з того, що вважаю правдою. Так письмо і пішло. Яке вражінє зробило воно на царя, не знаю, — досить того, що по двох місяцях прийшов з Петербурга наказ: слїдство в справі підляських унїятів перервати, і обох увязнених по причинї тої справи випустити на волю. Що найцїкавійше, так се те, що в тім наказї не було стереотипової в подібних випадках дописки „остро заказавши їм, на будуще сим дїлом не займати ся“. Значить ся, мовчки нам дозволено й на дальше робити те, за що ми видержали таке довге слїдство.

„Та тілько-ж на лихо виходячи з цитаделї я дізнав ся, що мій товариш помер. Я лишив ся сам в давнїм склепику, — навіть забрані книги і прилади віддано менї назад, і скоро тілько рознїс ся слух про моє увільненє, зараз почали на ново стягати ся до мене не зломані в своїм упорі підляські селяне. Щоб хоч сяк-так вдовольнити їх бажаня, я почав сам удїляти їм ad interim сьв. тайни, під умовою, щоб опісля при нагодї розстарали о поновне і важне доступленє тих тайн від сьвященика. І справдї, багато їх з Варшави їздило аж до Кракова в тій цїли, з небезпекою житя перекрадаючи ся через границю. Але се не могло трівати довго. Великі трудности і кошти подібного виконуваня обрядів релїґійних для многих, особливо біднїйших ставали непоборимою запорою. І от, коли я весною сього року знов заїхав на Підлясє, зібралось довкола мене в лїсї

за селом потаємно коло 500 селян депутатів від громад, на нараду, що робити дальше. Тут то я й піддав їм гадку — вислати депутацию до Риму і просити у сьв. отця католицького сьвященика спеціяльно в тій цїли, щоб адмінїстрував сьв. тайни для підляських переслїдуваних унїятів і дбав про те, щоб піддержати в них духа твердости і постійности в католицькій вірі.

„Думку ту приняли зібрані з великою радістю, тут таки вибрали депутацию, і в кількох днях зібрали між собою досить значну суму гроший на кошти подорожі для депутациї. Всї вони потаємно перебрали ся через границю, а я виїхавши за паспортом застав їх уже зібраних у Кракові, а потім звидївши гроби польських королїв на Вавелю і принявши благословенство від тамошного епископа ми рушили до Риму.*)

Та сумна повість, розповідана по просту, без прикрас і патосу, зробила в Римі велике вражінє. На засїданю папської консисторії прийшло до бурливих сцен між сторонниками дотеперішньої полїтики льояльности супротив росийського правительства і сторонниками підземної, таємної роботи. Особливо горячими речниками потаємної роботи були ґенерал єзуїтського закону, патер Бекс і начальник закону Змартвихвстанців, патер Семененко. Вони то переперли на консисторії ухвалу — вислати до Варшави секретного леґата, котрий би доочне, на місцї, переконав ся про відносини і бажаня підляських унїятів, а коли покаже ся того потреба, в спілцї з Франковским адмінїстрував би сьв. тайни і заспокоював би иньші духовні потреби Підлясяків доти, доки дипльоматичні переговори римської курії з Петербургом в тім дїлї не доведуть до пожаданого кінця.

---

*) Оповіданє Франковского списане мною з єго власних уст 1884 р. — *І. Ф.*

V.

Патер Ґавдентий одержавши таку місию, вирушив з Риму до Варшави. По дорозі він не бачив нїчого, не чув нїчого, не займав ся нїчим, а тілько роздумував про важність своєї місиї. Інтереси католицизму в цілій одній провінциї спочивають на його плечах. Тай ще в якій провінциї! Де народ скорше давав стріляти до себе, а ніж мав би відректи ся від певних зовсїм для нього незрозумілих доґм і від усьвяченого столїтями звичаю. Отут правдивий виноградник Христів, велике поле для апостольського дїла! Нести тим людям сьвітло правдивої і єдино спасаючої католицької віри, утверджувати їх в сьвятій постійности серед усяких переслїдувань, подавати тим „труждающим ся і плїненним“ поклонникам римського престола всяку потїху, яка лежить в вірі і костельних обрядах, отсе його висока і спасенна місия! Серце живійше билось в його груди, груди високо підіймали ся в праведній гордости, що власне його а не иньшого спіткало таке трудне, а заразом таке почесне завданє!

— І я сповню його, покажусь гідним того довіря, яке в мою ревність положили мої настоятелї, — повторяв він з запалом. Показатись гідним довіря, — висше по над те не сягали його замисли, так само, як уява його навіть не трібувала показати йому ті трудности, які можуть ожидати його при сповнюваню його місиї. Він готов був на мучеництво — от і все. Повний тої готовости, повний віри в сьвятість і важність свого дїла, а вкінцї повний молодечого запалу він їхав у далеку, незнану країну, твердо переконаний, що ті моральні сили в купі з благословенством сьв. вітця вистарчать до сповненя вложеного на нього обовязку.

В Кракові він задержав ся кілька день, щоб зібрати деякі потрібні інформациї і порозуміти ся з епископом. Тут він прочитав у ґазетах досить неприємну звістку, що справа підляської депутациї до

Риму стала відома росийській поліції, і що всіх членів тої депутації ураз із Франковским зараз по їх повороті позабирано під арешт і посаджено до варшавської цитаделі. Була се вість в данім разі дуже погана, бо з Франковским упала для патра Гавдентия перша і найголовнійша підпора в його будущій дїяльности. Тілько Франковский мав живі і ненастанні звязки з Підлясяками і мав у них таке довірє, яке не легко міг здобути чоловік чужий, хоч і заосмотрений благословенством сьв. вітця.

Задля сеї несподіваної, хоч зрештою зовсїм природної притичини приходилось патрови змінювати й увесь плян його побожної вандрівки. Нї за чим було тепер їхати до Варшави, де і так тепер дїяльности нїякої не можна буде розпочати, — тож патер надумав їхати просто на Підлясє, в ті села, котрі в Римі мали своїх депутатів. Тут, думав він, найлекше буде йому і пізнати терен своєї будущої дїяльности і навязати зносини з народом, а відтак з готовим він поїде до Варшави, де знов при помочи тих рекомендаций, які має з Риму, легко знайде собі пристановище і зможе, нїкому не впадаючи в очи, розпочати свою дїяльність.

Через Львів і Радзївілів він удав ся до Росиї. Дивно зробилось йому, коли в сьвітській одежі, незнайомий нїкому, несьвідомий мови анї звичаїв місцевих, висївши з ваґону зелїзної дороги опинив ся серед чужого краю. Куди повернутись? що дїяти щоби з початку не зрадитись і не попастись в яку небудь біду? Правда, на мучеництво за сьвяте дїло він був здавна приготований і навіть бажав його, але зовсїм не був приготований на дрібні, буденні клопоти, на низьке лявіроване перед дрібними полїцийними властями, перед жандармами та становими. Від таких людей крім простої та прикрої тяганини нїякого мученицького вінця не діждеш ся.

Невеличке знанє нїмецької мови виручило його сим разом. Він з'умів порозуміти ся з жидами, і се було його щастє. Жид-балаґула за добру плату обі-

цяв ся довезти його куди йому треба. Патер сказав назву одного села, яке припадково впало йому на гадку.

— Ов, далеко дуже, тай ще вода тамтого тижня греблю перервала, зовсім не можна туди доїхати.

— Ну, то може туди? — і патер сказав назву другого села.

— І туди не можна, туди й дороги нема, хиба що в зимі по леду.

— Ну, то може тут, — і патер, потїючи та мінячись на лиці сказав назву третього села.

— А, туди можна, се-ж тут і не далеко, більш двайцяти верстов не буде.

— Двайцять верстов? — повторив патер, перший раз в житю чуючи сю дивовижну назву. — А багато вам треба буде дати за дорогу?

— Не багато, десять карбованців, — сказав жид, підіймаючи трохи засмальцьованого капелюха на обголеній голові. Патер не знаючи, що се таке верства, і привичний до того, що по иньших краях кождий звичайно лиш тілько жадає за всяку послугу, кілько йому справді належить ся, подумав, що може дїйсно за таку дорогу десять карбованців не багато, і пристав. Хитрий жид бачучи з ким має дїло, попросив у нього всїх грошей наперед, на що патер також пристав, думаючи, що такий тут в краю звичай.

— Пан видно не тутешні, — почав балакати жид, коли по кількогодинній чеканцї виїхали з поганого жидівського місточка і звільна по глубокім і грузкім болотї волоклись понурою, рівною та мокрою країною.

— Не тутешній, — відповів патер.

— А з далека пан?

— З далека.

— А з відки, коли вільно спитати? — допитував ся жид з влазливістю властивою його племени.

— Не вільно питати, — відбуркнув патер, котрого ціла та жидівська компанія і бридила і болїла, немов би його обсіли воші.

— Як панська воля, — сказав покірливо жид і обернув ся до своїх коней, так що патер не міг бачити фальшивого і злорадного усьміху на його широкім, обгорілім, з рудою бородою лиці. Але мовчанка трівала тілько хвилю; швидко жид знов обернув ся до патера.

— А до кого пан мають ділo в тім селї?

— А тебе що се обходить? — офукнув ся патер, чуючи, що се питанє якось неприємно вразило його.

— Та я нїчого, я тілько хочу знати, де маю заїхати?

— Заїжджай до дїдича! — сказав патер.

— До дїдича? Коли-ж бо, прошу пана, в тім селї дїдича нема.

— Дїдича нема? як то?

— А так, се село сконфіскованe, під урядовою опікою, а бувший дїдич вмер у Сибіри.

— Гм, то вези мене до сїльського старости. Я маю тілько де про що розпитати.

— То може пан зараз і назад вернуть?

— Нї, за кілька день, — сказав патер далеко вже лагіднїйше, чуючи якось мимоволї, що дуже не мудро запрезентував себе перед жидом і що сяк чи так находить ся в його руках. Але жид розвідавши, що йому було треба, більше вже не турбував патера, а обернувши ся до своїх коней, почав звільна підганяти їх, мурликаючи собі під ніс якусь пісеньку. Вечером заїхали до цїли.

VI.

Не зовсїм щасливо вибрав ся патер, велячи везти себе до старости. Староста хоч був, як і його співгромадяне, противником православя, але все таки належав до тих заможнїйших та практичнїйших ґосподарів, котрі вважали лїпшим бодай про око придержувати ся православя, ходили до православної церкви, сповідали ся і причащали ся перед православним попом і ані дїтей не носили хрестити ані

вінчатись не ходили до латинських ксьондзів. Те тілько й з'єднало йому довірє у начальства, за те був він і постановлений старостою. При тім же недовірливий до крайности, з малечку привичний таїти в собі всяку свою думку, всяке бажанє, староста крім того був строгий в тім, що називав своєю урядовою службою; не думаючи і не розбираючи, сповнював накази начальства, так як привик і вимагав, щоби в його домі всї не думаючи і не розбираючи слухали його власних наказів. Коротко кажучи, староста був материял твердий до обробленя, мов те жилаве та суковате дерево, і дуже лихо надавав ся до єзуїтського апостольства.

Хата старости нїчим не відріжнювала ся від иньших сїльських хат тої сторони: та сама чорна соломяна стріха без комина, ті самі низькі не облїплені стїни з маленькими підсліпуватими віконцями, та сама обширна обора з великою купою гною на серединї і з вигоном повним бездонного болота. З вікон лив ся кровавий блиск від розпаленого в печи огню і миготїв в широкій калюжі, щó була перед вікнами. Не без труду дібрав ся патер на сухий, плитами виложений рундук перед порогом старостової хати, вітворив сїнешні двері і мацаючи руками в пітьмі, налапав клямку хатнїх дверей. Та й клямка-ж то була не аби яка: гладкий деревляний кілок з прикріпленим до нього деревляним зазубцем; хотячи вітворити двері, треба було сильно пхнути тим кілком від себе, в тій самій хвилї покрутити його з правої до лївої руки і тодї аж тягти до себе скрипучі двері. Не знаючи сього, патер довгу хвилю термосив дверми стоячи в темних сїнех повних диму, і не міг відчинити дверей, поки хтось з хати, чуючи, що якась жива душа добиває ся до дверей, не відчинив їх і не впустив патера до хати. Та й тут не обійшлось для нього без притичини. Двері були низенькі, а очи його від диму повні слїз. Побачивши в кінцї сьвітло і не розбираючи більше нїчого, він пустив ся йти і що сили гримнув ся чолом о деревляний одвірок.

— O do stu diabłów! — скрикнув патер, хапаючи ся рукою за чоло і входячи з тим побожним привитанєм до хати, де всїх очи в нїмій ожиданцї і навіть трівозї звернули ся на незнайомого пана, щó в таку пізну пору і з таким незвичайним привітом входив у хату. А патер добру хвилю стояв коло порога, осмотрюючи рукою набіглу на чолї ґулю то знов обтираючи сльози з очей. В кінцї побачивши, що всїх очи не перестають пильно дивити ся на нього, він зняв капелюх і ступаючи крок наперед сказав:

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!

— Na wieki wieków amen! — відказав староста, котрий сидїв на лаві конець стола підперши ліктем голову і анї не рушив ся з місця при входї незнайомого пана. Не чекаючи запросин, патер сїв на лаві насупротив печі і почав розглядати ся по хатї.

— Чи тут я у старости сього села? — спитав в кінцї, звертаючись до ґосподаря.

— Тут, — відповів староста, не рушаючись з місця і не перестаючи пильно придивляти ся незвичайному гостеви.

Діставши сю відповідь, гість замовк і почав знов розглядати ся по хатї, очевидно не знаючи, що дальше сказати.

— А чого пану від мене потрібно? — запитав староста.

— Менї від вас, добрий чоловіче, нїчого не потрібно, — заговорив медовими словами патер, — я прийшов тілько для вашої потреби.

— Для моєї потреби? — здивував ся староста. — Я вас не знаю, то щож я можу від вас потребувати?

— Ну, так, — відказав патер, — але я не про вашу власну потребу говорю, а про загальну, про потребу цїлої вашої громади, многих тутешнїх громад.

Староста витріщив на нього очи, і мовчав добру хвилю, а в кінці не находячи нїчого лїпшого сказати, запитав патра грізним урядовим тоном:

— А як ви називаєтесь?

— Шимон Цюра, — сказав патер, в пору пригадавши собі своє колишне імя і прізвище, на котре виставлений був його пашпорт.

— А маєте пашпорт? — питала дальше сердита власть.

Не відповідаючи нїчого, патер видобув з кишені невеличку книжочку і подав її старості. Той оглянув єї уважно, подержав одну картку против сьвітла, похитав головою і не випускаючи пашпорта з рук, допитував дальше:

— А відки ви?

— Там преціньь написано, — відмовив патер.

— То все одно, що написано, я вас питаю, — відповів староста. Бідний чоловік не вмів читати

— З Козєй волї.

— А який ваш уряд?

— Мій уряд? Я не маю жадного уряду.

— Ну, то яким ремеслом займаєтесь?

— Жадним ремеслом не займаюсь.

— Ну, то щож ви таке? — питав староста, котрому зачинала чим раз більше не подобатись фізіономія його гостя.

— Адже-ж в моїм пашпорті стоїть написано, що я торговельний комісант.

— Торговельний комісар? Се що за такий комісар? Я про такого комісаря нїколи не чував.

— Не комісар, але комісант, — відповів з ангельською терпеливістю патер. — Я розношу по сьвітї товари.

— А, так, товари розносите! А які товари?

— Дорогі товари. Цїнні товари. Найкрасші над усе в сьвіті, — захвалював дивний комісант, і захвалював так горячо, що аж збудив недовірливість у старости.

– Гм, і чого-ж ви з такими дорогими товарами по селах їздите? У нас народ бідний, ні за що навіть хліба купити, не то ваших дорогих товарів.

— О, не бійте ся про те, — скрикнув патер. — Мої товари, хоч найдорожші над усе в сьвіті, але рівно доступні для бідного, як і для богатого. А для бідного, угнетеного, обідраного і гоненого ще доступнійші, ніж для богатого і спаношілого.

Староста стояв витріщивши очи. Йому починало в голові мішати ся від тої бесіди, котра йому видалась цілковитою загадкою.

— Гм, — заговорив він по хвилі, — Бог його знає, що се за товар такий. А ну покажіть, коли ласка ваша! Але-ж бо я й коробки у вас ніякої не бачу.

— Мій товар в коробках не носить ся. А показати вам його я можу тілько в чотири очи.

Підозріне старости що хвилі змагало ся. Що за притичина така? Чи се припадково не злодій який, котрих багато по селах волочить ся? І не довго думаючи він підійшов до одного свого хлопця і шепнув йому до уха, щоб побіг закликати присяжного і ще декого з села, а потім сказав до патра:

— В чотири очи? Гм, то хиба аж завтра? Бо нині ніч, на дворі не побачу, а з хати всіх вигонювати не буду.

— Ні, побачите й на дворі, – сказав патер. — Ходіть лишень! Ліпше нині, ніж завтра.

— А гій, се щось зовсім не з проста, — подумав собі староста. — Чи він мене зарізати хоче на дворі, чи може там засідка яка?

Виглянув крізь вікно, — темно, тихо, спокійно, пси під вікнами лежать, — ні мабуть, беспечно. Глянув на патра: невеличкий, сухий, слабосильний, а сам він против нього велитень і силач.

— Ну, про мене, то ходім!

Вийшли на поріг, але патер потягнув старосту дальше, по під вікна, вузеньким сухим місцем аж

за угло хати, і не випускаючи його руки з своєї, почав шептати швидко, озираючись і розслухуючи:

— Я не сьмів у вашій хаті при всіх говорити, щоб вам часом не наробити клопоту, але тут вам признаю ся. Я католицький ксьондз, присланий до вас просто з Риму. Я бачив ся з вашими, що́ їздили до сьвятого отця, бачив ся з Франковским, і він менї казав удати ся до вас.

— Дурний його піп хрестив, коли так! — буркнув понуро староста.

— А то чому? А то чому? — сквапно запитав патер.

— А тому, що біда буде і вам і менї.

— Яка біда? Преціньже про мій приїзд нїхто крім вас доси не знає, а ви ченьже не такий, щоб...

— Щоб доніс на вас? Ну, про се не бійте ся! Я вже знаю, чим то пахне. Тодї-б нас обох запакували.

— Ну, так чого-ж бояти ся?

— Чого бояти ся? Ну, добре, що ви приїхали скрито, — а що дальше буде? У мене ви навіть ночувати нинї не можете, бо у нас почали жандармські патролї ходити по селах, ну, і звісно, зараз до старости. А скоро в селї появитесь, то зараз чи жид чи хто небудь другий донесе.

— Але-ж я за пашпортом.

— Те-те-те, будуть вони дивити ся на ваш пашпорт. Тут у нас надзір дуже острий. Подиблють чужого чоловіка, що́ по селах волочить ся, і арештують, слїдять, хто такий, відки, за чим? На се можете числити на певно.

Патрови троха недобре зробило ся, коли почув таку рацию.

— Ну, так щож менї по вашому робити? — спитав він.

Староста подумав добру хвилю, а відтак, очевидно постановивши щось, сказав твердо і сухо:

— Ходїм до хати! А про все те нїкому нїчого, розумієте?

Патер не прирікав і не супротивляв ся. Він був дуже якось сам не свій.

VII.

Старостиха подала вечерю: борщ і горячі бараболї. Запросили й патра, але не йшла йому в горло та вечеря. Якийсь понурий, важкий дух обхопив його в тій тїсній хатї, повній пари та просиченій запахом квасної капусти, кожухів і людського поту. Він пильно вдивлював ся в лиця людей, що́ сидїли поруч нього коло стола: грубі, неотесані риси, — черстві, спрацьовані руки, осмалені сонцем і вітрами, немов облиплі землею, з котрої живуть. В очах їх, правда, тлїє огник звірячого чутя, але зовсїм — так бачилось патерови — не сьвітить ся ясне полумя яких небудь висших думок, релїґійного пориву, мучеництва за віру. На низьких, тупих чолах видно хиба лїнивство думки і упір властивий дикарям — чи не се були жерела їх мучеництва? Щось мов клїщами здавлювало серце у патра. І він має в ту темну, мясисту масу тхнути духа! Має в тих грубих кльоцах розпалити чистий, сьвятий огонь, котрим палає сам? І того всего має він доконати під ненастанним доглядом ворожої власти, під всестороннїм тиском тисячних, могучих рук? Яке величезне людські сили по над завданє! У патера руки опустили ся.

Скрипнули сїнешні двері. Здрігнув патер, аж підкинув ся на стільці. Чи не жандарм? Але се був не жандарм, а присяжний, котрого староста велїв закликати, не знаючи ще, хто такий його гість. А коли дізнав ся, то й похвалив себе, за те, що велїв покликати присяжного. Присяжний був завзятий унїят. Його брат їздив у депутациї до Риму і зараз по повороті був арештований, а присяжний по його голові приняв на себе рід верховодства в невеличкій унїятській громадї. Правда, і присяжний таїв ся супроти властей зі своїм унїятством, але про те був він чоловік сьмілий і доволї рішучий, готовий в разї

потреби потерпіти за свою віру. От тому то чоловікови задумав староста здати до рук свого гостя, з котрим сам не знав що почати.

Присяжний увійшов у хату і привитав ся. Його просили сїдати. Він сїв, закурив люльку і мовчав, з властивою нашим селянам рівнодушністю чекаючи, поки староста перший не заговорить до нього. На гостя глянув раз і, бачилось, зовсїм не був цїкавий ще раз дивити ся на нього.

Повечеряли. Староста почав розпитувати присяжного про всякі байдужні речі, а патер за той час роздивляв ново прибулого. Був се високий, молодий ще чоловік з отвертим лицем, коротко обстриженими русими вусами і довгим русим волосєм. Спокійна рівновага і сила виднїлась в його рухах і поставі. Ясні очи глядїли розумно, троха навіть хитро; говорив звільна, повагом, немов надумуючись перед кождим словом.

В кінцї староста відпровадив присяжного в кут і почав з ним щось шептати. На лицї присяжного виразилось з разу зачудуванє, далї мигнуло щось нїби проблиск радости, а в кінцї залягла звичайна задумчива рівнодушність. Вислухавши старостового оповіданя він хвилю стояв, мов надумуючись що дїяти; по тім узяв шапку і звертаючись з ушанованєм до патера сказав:

— Ходїть за мною!

Патер попрощав ся з старостою, поздоровив всїх у хатї і в темну пітьму пішов за присяжним. Довго йшли мовчки, з трудом пробираючись по глубокім болотї. Тілько сірі калюжі сьвітились перед ними час від часу, та кріслаті верби понуро шуміли край улицї. Пси уїдали по подвірях, не важучись однакож вибігати аж на вулицю. Зрештою нїчого не було видно.

— Так ви аж з Риму? — заговорив в кінцї присяжний приглушеним, троха навіть тремтячим із зворушеня голосом.

— Так, — сказав патер. — Сьвятий отець прочув про ваше горе, хотів би потїшити вас.

— Ох, тяжке наше горе, — простогнав присяжний. — От і тепер побрали наших, узяли й мойого брата. Вже два місяцї — анї слуху, анї духу. Де він, що з ним — Бог знає. Казав становий, що вже й не побачимо його нїколи. Жінка лишилась, дїти дрібні — ридають, плачуть... Тай чи одні вони! По всїх селах те саме.

— Бог надія наша... Для його слави й потерпіти треба. Він для нас більше терпів, — промовив патер.

— Так, так, ми се знаємо! Ми й не нарікаємо, хоч і як тяжко приходить ся. О, поздоров Боже вас, що ви не злякались труду і небезпеки і прибули до нас! І кажете, що прибули потїшити нас?

— Так, словом божим, — сказав патер, котрому якось ненаручно зробило ся при тих словах. З бесїди сього мужика тремтїло тяжке, наболїле горе, а у нього на серцї так було тяжко, так якось мутно і мляво, що він не чув у собі доволї сили навіть словом божим потїшити тих зболїлих. Йому так і ввижало ся, що всяке слово буде для них не правдивою потїхою, а тілько хвилевим забутєм, по котрім вони прокинуть ся на нове горе.

Тимчасом присяжний приступив до нього зовсїм близько, нахилив навіть голову, і немов боячи ся, щоб ті шумливі верби не підслухали його слів, прошептав:

— Ну, а добрі вісти привозите? — А коли патер, мабуть з зачудуваня якийсь час нїчого не відповідав, він додав сам до себе. — Ну, се вже певно, що воно щось не без того; адже-ж дармо-б ви не їхали з Риму аж сюди.

— Про які се добрі вісти ви питаєте? — спитав здивований патер.

Присяжний ще таємнїйше прошептав:

— Хиба-ж ви не знаєте? Ті, що нам обіцяв той пан, що збирав депутацию.

— Щож він обіцяв вам?

— Нї, ви преціньмусите се знати! Він казав, що як наші являть ся перед сьвятим отцем, то сьвятий отець накаже цареви, щоб нам дав спокій вірити як нам серце каже.

— Се вам казав той пан?

— Ну, та вже-ж! Хиба-ж інакше ми були-б тратились на ту депутацию?

— Нї, бідні люде! Анї той пан не міг вам того казати, анї сьвятий отець не може того зробити. Не може наказати. Сьвятий отець тепер такий самий невольник як ви, так само терпить переслїдуваня. Сьвятий отець молить ся за вас, буде просити за вами, але наказати нїкому нїчого не може.

Патер може й сам не знав, яке важке, потрясаюче вражінє зробили його слова на присяжного. Висока стать його подалась, угнулась, мов зломана. Бачилось, що се зломалась головна підпора його віри. Адже-ж віра в непобориму силу і безмежну власть сьвятого отця творила властиве ядро їх релїгії! Бідний патер і не підозрівав того, що замість обудити в тім чоловіцї милосердє до пригнетеного та страждущого сьвятого отця, він вивалив самий фундаментовий камінь з під будинку його віри.

Присяжний довго мовчав. Патрови страшно вже навкучила хідьба серед пітьми по нерівній болотяній дорозї, де ноги стрягли трохи що не по колїна. Його стегна пекли мов приском посипані від непривичної натуги, а дорозї все не було кінця. Правду кажучи, патер не знав, чи вони йдуть селом, чи лїсом, бо нїде не видно було найменшого сьвітелця, що блимало з вікон. В кінцї присяжний зупинив ся.

— Слухайте, отче, — сказав він. — Я не веду вас до своєї хати, бо у мене за багато людей, невигода, дїти дрібні. Ось хата мойого брата, — вона тепер стоїть пусто, — тут будете безпечні, а їди і всего що треба, я вам достарчу. А завтра вечером зійдуть ся всї наші, то послухаємо, що нам скажете, і треби поробите. Від року вже у нас нї хрестин,

нї слюбів не було таких, як Бог приказав. Тілько деякі до Кракова їздили. Одно тілько прошу вас: не говоріть людям того, що говорили менї, — знаєте про сьвятого отця.

— Не говорити? А то чому?

— Бо всїх зневірите. За щож нам, бідним людям і держати ся, коли остатня надія на сьвятого отця покине нас? Може бути, що воно й правда те, що ви говорили, але я тому не вірю, бо не хочу вірити. А другим нїкому того й не згадуйте, бо все попсуєте. Говоріть, що знаєте, але підтримуйте нас, не знеохочуйте!

Патер сам себе не тямив з остовпіня. Ось воно як! Ось на яких основах стоїть тут унія! Ось за яку правду ті люди гинуть, руйнують ся і йдуть в тюрми та на вигнанє! В голові йому мутило ся; йому здавалось, що попав у якусь глубоку дебру з обривистими берегами і надармо шукає з неї виходу.

VIII.

Тяжка, безконечно довга була та ніч для патра Ґавдентия! Сам самісїнький, запертий в опущеній хатї, в котрій пахло вохкістю, віяло ще не зовсїм засохлими сльозами, він не міг анї на хвилю заснути. Вражіня прожитого дня хоч не дразнили його нервів яркими картинами, але проймали цїлу його істоту якимсь холодом, от як проймає нас дрібнесенький осїнний студений дощ. Невеселі думи ворушили ся в його голові і прогонювали сон з його повік; але може ще дужше прогонювали його иньші недогоди: затхле повітрє пустки, тверда, тілько з соломи, верети і соломянної подушки зложена постїль, і блощицї, котрі виголоднївшись, з усїх кутів у пітьмі так і налазили, так і впивали ся в його тїло. Немов посолений пискір вив ся патер на твердих дошках; з разу старав ся вмовити в себе, що все те — заслуга перед Богом, що все те — терпіня нерозлучні з усяким великим дїлом, з апостольством. Він навіть на хвилю уявив себе древнїм аскетом,

що прикладає хробаки до розгноєної рани з словами: їджте, що вам Бог призначив. Але його нерви, непривичні до такого мучеництва, не давали вспокоїтись такою фільозофією; він кілька разів зривав ся, ходив по хаті, що крок зачіпаючи в пітьмі то ногами то головою за якусь несподівану заваду. Радо був би засьвітив сьвітло, але сьвітла нїякого в тій проклятій норі не було. Думав якийсь час пробути всю ніч на ногах і аж рано покласти ся, але втома перемагала його, а надто ще й холод проймав страшною дрожею його тїло. Цокочучи зубами, скулений, умучений, мусїв патер рад не рад знов лягати на свою постїль з тим почутєм, що лягає на тортуру. Перші укушеня блощиць витискали зовсім не побожні проклятя з його горла; він почав шарити руками по своїм тїлї, роздавлюючи множество тих насїкомців, котрих відразливий запах ще дужше дразнив його нерви. Але в кінцї таки втома взяла своє: помимо всеї муки і невигоди він заснув коротким, неспокійним сном.

Тай снилась йому та сама погань, котра весь нинїшнїй день переслїдувала його. Хитрі, вкрадливі очи його візника-жида так і яріли перед ним, усьміхнуті, немов говорили: го, го, знаємо тебе, знаємо! Він нїби хрестить ся, а з очей роблять ся дві бараболї, що так і застрягають йому в горлї, давлять і печуть його в нутрі. Він знов хрестить ся і просить у Бога ратунку, а з бараболь робить ся величезна блощиця, червона, луската, з довжезним жалом, з гачковатими ногами, і лїзе просто до нього, намагаючись вбити йому жало в груди, щоб виссати кров з його серця. Якась неописана трівога огортає його і він кидає ся з усїх сил утїкати перед страшною потворою. Перед ним безконечно довга і безконечно грузка дорога гине далеко в млї; болото цїлими грудами чіпляє ся його ніг, — але трівога острим жалом жене його без віддиху. За собою чує він якесь несамовите сапанє, щось немов крики погрози і насьмішливий регіт, і біжить, біжить, дух у собі запираючи, спотикаючись, на силу витягаючи

ноги з болота. Але вже сили опускають його, в грудях не стало віддиху, страшна судорога убезвладнює натомлені ноги, — оглянувсь, а тут же за ним страшенна потвора з наставленим жалом — ще крок, і з несамовитим криком розпуки він паде на землю, о пень головою... і в тій хвилі прокидає ся, справдї на землї. Кидаючись у снї він скотив ся зі своєї дощаної постелї і впав на землю, вдарившись при тім головою о прилавок.

Було вже над раном: в хатї почало троха розвиднюватись, а властиво, як кажуть, „іно що вікна трохи побілїли.“ Патрови стало ще холоднїйше, нїж було в ночи; він мусїв устати і ходити по хатї, щоб троха розігріти зацїплі сустави. Невесела та досьвітна година в бідній сїльскій нетопленій хатї, — але подвійно невесела була вона для патра Гавдентия. Не тілько, що цїле тїло болїло його, що всї кости були мов переломані, а в голові шуміло і тріщало від невиспаня, але і в душу помимо горячої молитви не хотїв злинути той небесний, сьвітлий супокій, котрий патер уважав конечним до всякого апостольства.

— Боже мій, — стогнав він із глубини свого душевного розстрою, — що я їм скажу? як я промовлю до тих серць, затвердлих у горю і в темноті? Чи здужаю я дібрати ся до живої струни в їх душах і порушити її так, як се найлїпше для Твоєї хвали? Боже мій, пошли менї силу, пошли менї огняний язик, навчи мене трафити до їх серця!

Але огняний язик не являв ся; натомлена думка патрова не могла зібрати ся і зосередити ся; увага його розбігла ся на околичні предмети, що з наставанєм дня звільна виринали з нічних потемків і чим раз різче набивали ся патровим змислам у всїй своїй непринадній подобі. Глиняна пїч без комина займала чверть хати; чорні від диму стїни понуро як могила глядїли на него: дощана постїль і безногий, топором тесаний стіл, отсе крім грубої верстви пилу і сьмітя був ввесь спряток в тій нужденній хатї. І серед такого окруженя мав патер розігріти

свого духа, найти огняне слово, щоб ним проняти людські серця?

Настав ранок, сірий, млистий, понурий. Патер ходив і ходив по тісній хатчині в зад і вперед, дожидаючи людий; звільна, з трудом він укладав собі велику бесїду, котру мав виголосити до зібраного народу. Аж зачалапкали кроки в болоті і війшов той самий присяжний, щó його вчора припровадив сюди.

— На добрий день вам, єґомость, — сказав він і почав з'за пазухи своєї полотнянки виймати вузлики з їдою і фляшку з вином. — От я приніс вам дещо, покріпіть ся, бо нині жде вас добра робота, а в ночи ви певно не спали добре.

— Яка робота? — спитав патер.

— Від двох літ слюби позатверджувати, дітей похрестити і повисповідувати всїх нас, щó не віримо в шизматицького Бога. Щож, чи ви лишитесь у нас, чи ні, того не знаємо, а коли вже вас Бог приніс сюди, то нехай хоч тілько користи маємо з вас.

Дивно якось вразили патра ті слова. Він сам не знав, чи тїшити ся витревалістю тих людей, щó так уперто не хотїли „вірити в шизматицького Бога", чи смутити ся їх низьким способом думаня, що зараз хочуть використати по свойому його присутність. Але не було коли роздумувати довго. Присяжний нукав, щоб патер їв швидко, бо зараз люде почнуть іти; для всякої обезпеки він заладив так, щоб приходили за чергою малими купками, щоб не звертати уваги постороннїх.

— То вся католицька громада не збере ся? — запитав патер.

— А нехай Бог боронить! — сказав присяжний. — Тут через кілька хат сидить жид арендар. Я й так боюсь, щоб лиха не було! Ех, єґомость, тяжко нам жити! На всї боки пильнують, стережуть, як диких звірів. І за що? За те, що батьківської віри держимось, що Бога відректись не хочемо і царя за Бога не признаємо!

Патер видивив ся великими очима на мужика. В простих мужицьких словах було щось таке, що глубоко зворушувало його. Мужича льоґіка, груба, далека від правди (патер знав, що арґументи присяжного далекі від правди) все таки вдаряла його, бо в нїй виднїлась власне та елементарна сила, що́ піддержувала той нарід; в нїй тремтїли голосні ноти перебутих терпінь і оскорблень і того сьвятого обуреня на всяку тиранїю, котре й тоді не перестає бути сьвятим, коли льоґічна підстава його не зовсїм правдива.

Заледво патер сяк чи так покріпив ся (а страви, принесені нинї присяжним, були не звичайні мужицькі, а троха добірнїйші і смачно зготовлені, знать на громадську складку), коли почали й люде приходити. Звільна чалапкаючи по болотї, тайком озираючись на всї боки, а з лицями так рівнодушними і деревляними, мов нї про що в житю й не думали нїколи, приходили то матері з грудними дїтьми до хресту, то молоді ґосподарі з молодицями до слюбу, то старі дїди і жінки до сповіди і причастя. Мовчки входили вони до хати, хрестили ся входячи, приклякали перед патром, що́ сидів при столї з стулою і в комжі, цїлували його руки і сподоблялись сьв. тайн. З важким чутєм глядїв патер на ті одуті, безвиразні, негарні лиця, нераз попідбивані, поморщені, з видними знаками сліз, голоду, недуги: важким чутєм проймав його дотик тих рук, рапавих мов пильники, твердих і чорних, нераз сухих мов скіпи, і тих уст, посинїлих або зівялих без радісного усьміху, без щирого, дружнього слова приязни, любови та науки.

— Боже мій! — зойкало патрове серце, — отут поле до працї! І за яку-ж то кару Ти не дав пастирів добрих сему стаду?...

IX.

Весь день патер справляв треби, терпеливо, уважно і невтомимо. А над вечір громадка мужиків

зібрала ся в сінех хати; прийшов і староста і почалась доволї оживлена розмова. Коли патер висповідав і запричастив остатнього, мужики війшли до хати.

— Велике спасибіг вам, вѣомость, за вашу ласку, за сьвяті тайни, — сказав присяжний. — А тепер збирайте ся, поїдемо.

— Куди? — спитав патер.

— В друге село; тут вам довше не можна бути.

— А то чому?

— А тому, — сказав кланяючись староста, — що можуть жандарми над'їхати в ночи, а жид-арендар весь день сидів у вікні і зазирав, хто йде сюди. Хто знав, чи там уже не знають про вас. А як би, не дай Боже, вас тут зловили, то і менї і цїлому селу така біда буде, що й не приведи Господи.

— Ну, добре, коли їхати, то їхати, — сказав патер. — А ви на другім селї вже оповістили кого, що я приїду?

— А вже-ж. Ще рано парубка на кони посилали. Сказано: добре. Все там буде для вас готове. Зробите там що треба, вони відвезуть вас дальше, об'їдете за чергою всї села, а тодї вже як воля ваша, чи за границю, чи до Варшави, чи куди схочете.

Лице патрове розяснилось. Така перспектива, яку тут показав йому простий мужицький розум, була також не погана. Він порозумів, що не на стілько внутрішнїй зміст, кілько зверхні форми католицизму дорогі для тих простих людей, і що піддержуючи ті форми, він на разї сповнить головну часть своєї місиї. А дальша, глубша робота піде за тим, звільна, як до обставин і часу. В таких думках він зібрав ся, закутав ся як мога і попрощавши ся з людьми, пішов з присяжним грузкою стежкою по за село півперек піль то понад річку, якимись крутими і безконечними манівцями до того місця за селом, де на нього чекав невеличкий, парою добрих коней запряжений візок. Коло воза стояв підсадкуватий, середнїх лїт мужик, в старім кожусї і з кожушаною шапкою, засуненою аж на очи.

— Чи ви, Боровий? — спитав його присяжний, не можучи в сумерку розпізнати його лиця.

— Я, — відповів Боровий, а по хвилї додав: — Чи се єґомость?

— Так.

— Niech będzie pochwalony! — озвавсь Боровий до патра і з низьким поклоном підійшов до нього і поцїлував його в руку.

— А що, дорога безпечна? — питав далї присяжний. Боровий став і почав чухати ся в потилицю.

— Гм, та нїби безпечна, а там, хто його знає! Ко́ли-б тілько оті прокляті жиди не нашкодили!

— Жиди? Ну, певно, що вони не від того, коли тілько що небудь дізнають ся.

— То тож то й біда, що мабуть усе знають.

— Усе знають! А то яким способом?

— А лихий їх знає. Боюсь, чи не той проклятий Гершко, балаґула... — І не докінчивши, він звернув ся до патра: — Чи ви єґомость не їхали з таким рудим, зизоватим жидком?

— А, з ним, — відказав патер, немило вражений тим питанєм.

— А чи не випитував він вас: хто ви, куди і за чим їдете?

— Випитував.

— І що ви йому сказали?

Патер коротко розповів мужикам свою розмову з жидом.

— Ну, так і є, — сказав Боровий, — з такої бесїди він мусїв догадатись, що тут щось не з проста. Нїякі комісанти у нас по селах нїколи не їздять. Ще щастє ваше, що просто не завіз вас до станового.

— Але як же се? Що він міг підозрівати? — скрикнув патер, і почув, як йому по під груди зробилось горячо, а по за плечима мов морозом потягло?

— Що міг підозрівати, то лихий його знає, але я те тілько знаю, що лишивши вас, він ночував

в нашім селї в шинку, а вчера рано жиди з ним разом їздили до станового. Того й ждати, що сеї ночи всї дороги жандармами та десятськими обставлять.

Патер стояв мов у воду опущений.

— Ну, чень то воно так зле не буде, — зачав потїшати присяжний, що привів патра, але не вспів докінчити своєї бесїди, коли на полї від села показав ся якийсь парубок на кони. Він гнав конем що сили, але бідна худобина, стригнучи в розмоченій ріли по колїна, засапана і спінена очевидно остатнїх сил добувала, щоб хоч в десятій частинї вдоволити вимаганя їздця.

— Сховайтесь, єґомость! — крикнули оба мужики, побачивши їздця.

Патер, тремтячи і блїдий, схилив ся і шмигнув у лїс. Мужики стали коло воза і спокійно дожидали, хто се такий їде. Швидко пізнали, що їздець — свій чоловік, але по його трівожнім лицї могли догадувати ся, що везе не найкрасші якісь вісти.

— Ну, Богу дякувати, що я ще застав вас, — просапав він ставши на місцї і злїзаючи з коня. — Але то їзда була, нехай Бог боронить.

— Ну, та що там такого? За чим тебе вислали?

— Та що би такого, — погано тай годї! Становий приїхав, питає: „Де ви того бунтівника подїли, що тут був?“ Старшину вже в пута закували, але він нї до чого не признає ся.

— А щож каже?

— А, каже, був у мене якийсь панок, переночував тай пішов дальше, — на тім і затяв ся. Становий лютий такий, що крий Боже, а посіпаків цїлу хмару з собою навів. Так ото я гнав сюди, щоб сповістити вас, що нї до якого села вам і показувати ся з єґомостем не можна, — всї дороги будуть обставлені, а завтра може й облаву зроблять по лїсах.

Патер Ґавдентий в поблизьких корчах чув усї ті слова, і хоч не багато розумів „мужицького“ го-

вору, то все таки одно було йому ясне; що тут йому доведеть ся пропадати. Ота величезна, самодержавна і шизматицька Росия, котру він доси знав тілько з оповідань, а представляв собі як якогось тисячиголового дракона, готовилась тепер вхопити його в свої могучі лапи, здавити і зімняти, як пилину, закинути десь у бездонну пропасть, у глуху темряву, до котрої не доходить анї промінчик сьвітла, відки не долетить на сьвіт анї один зойк катованої жертви. Пропасти! пропасти! Не то що не зробивши, але навіть не зачавши великого дїла! Пропасти за те одно, що посьмів ти ступити на ту закляту землю, що посьмів простягнути руки против могучого кольоса! — Такі думки шибали в голові патра, і смертельна судорога потрясла цїлим його тїлом.

Тимчасом мужики стояли коло воза і стиха над чимось радили. Вже густий сумерк наляг на поле, і в тім сумерку їх постатї в грубих кожухах, в пелехатих шапках на головах видавались якимись зловіщими, дикими. Над чим вони радять? — думав патер. Чи не думають вони для вратованя себе самих видати мене в руки станового? І він наперед уже почав обурюватись на підлоту тих варварських людей, на їх трусливість і низькі думки. Але поки ще зміг достаточно вглубитись в своє праведне обуренє, присяжний кликнув його, щоб наблизив ся до них.

— Ну, єґомость, — сказав він рішучо, — в злу пору ви вибрались до нас, дальше вам їхати годї.

Патер стояв і вдивлював ся пильно в темну далечінь, не кажучи анї слова, а тілько думаючи собі: — Ну, ну, зачинай відки хочеш, а я знаю, голубчику, до чого ти дійдеш!

— І тут вам лишатись годї; не нинї, то завтра попадете в руки посїпаків.

— Так щож робити? — спитав безнадійно патер.

— Вертати назад за границю.

— За—гра—ни—цю? — проґідив зачудуваний патер. — Хиба-ж се так легко?

— Не легко, але можна. Ми знаємо лїсові стежки, спробуємо перевезти вас.

— Ви?

— Ну, та вже-ж що ми, а не ангели небесні. Ми вже порадились: Боровий повезе вас.

— Ну, а гранична сторожа?

— Мусимо прошмигнути.

— Ну, а як тут за вами шукатимуть?

— У мене дома вже знатимуть, що сказати.

— Ну, а як зловлять по дорозї?

— Га, то пропадемо. Раз мати родила.

Аж тепер патер бодай троха порозумів, над чим радили мужики; порозумів, які глупі, низькі і підлі були його підозріня, як твердо і безповоротно готові були ті люде рішитись на таке дїло, за котре заплати не могли ждати нїякої, але в котрім могли стратити все, що тілько для чоловіка є найдорожше на сьвітї. Перший раз глянув він на тих простих варварів не тілько з подивом, але і з глубоким поважанєм.

— Ну, не пора гаятись, — сказав Боровий. — Сїдайте, єґомость! Хоч то ніч довга, та я боюсь, щоб по півночи не зробилось місячно, — се для нас була би просто загибіль. Треба спішитись.

Коротке, але щире було прощанє патра Ґавдентия з присяжним. Забуваючи про всї ріжниці стану, званя і осьвіти, патер щиро поцїлував ся з мужиком, як був би поцїлував ся з рідним братом; забув навіть поблагословити його, так цїлковито в тій хвилї переважив в нїм чоловік над сьвященіком. Відтак сїв на візок, закутав ся за порадою Борового в грубу, брудну плахту, що була на возї, — Боровий сїв також, взяв віжки і батіг до рук, і вони швидко поїхали вузенькою доріжкою по під лїс в противний бік від села, мов потонули в темнім, непевнім і необмеженім далечинї.

X.

Тихо, похнюпившись сидів патер Ґавдентий на візку, встромивши ноги в солому і час від часу здрігаючи від холоду. Тихо, понуро було і в його голові, в його серці; утома взяла верх; думки, мов промоклі пташки в слоту кулились і безсильно падали до долу; одно бажанє пересилювало всї иньші: коли-б швидше дохопитись спокійного, безпечного, теплого кутика! І візник не мав охоти до розмови, — тай не до розмови мабуть було йому там, де треба було не двох а чотирех очей, щоб серед пітьми не змилити з дороги, не битої, а лїсової, зрадливої, неїждженої доріжки. Зрештою і чотири візникові очи тут мало-б на що здали ся, особливо коли в'їхали в лїс, мов у темну, бездонну нору. Боровий, бачилось, і не силував ся тепер поводити кіньми, а лишив їм волю; привична мабуть до такої їзди худоба хоч звільна, але певно і обережно ступала наперед, і тілько час від часу стукнуло колесо о пеньок або пірнуло по саму ма́точину в глубокій вибоїні, даючи тим вправному візникови пізнати, що їдуть справді доріжкою, а не якою небудь лїсовою прогалиною.

Перший раз на своїому віку находив ся патер в такім великім лїсї і то ще серед таких незвичайних обставин. Не диво затим, що ввесь той фантастичний чар, уся могуча лїсова гармонія безконечною хвилею вдарила на його душу. Вохкий лїсовий холод, позбавлений тої різкости, що́ на вільнім полї, осьвіжив його, розширяв віддих і прискорював битє серця. Широко отворені очи сквапно ловили найменший відблиск сьвітла, сверлували густу пітьму під коронами столїтніх сосон та шибали долї їх могучими пнями, що́ бовванїли мов безконечний ряд уоружених і готових до походу велитнїв. Гой! Гукнула десь далеко сова, застогнав протяжним, безконечним стогоном вітер між вершками дерев, і якась дивна, неописана туга налягла на патрове серце. Куди се я тягну ся? За чим? В якій ціли? Для

чиєї користи? Суха гилька, стручена вітром з дерева, хруснула під колесом. Отсе й моя доля, — думав патер, — та тілько де те зелене, могуче дерево, при котрім я виріс, від котрого мене відірвано? Нема його, а може й є, та я його не знаю. Суха гилька, кидана з одного кінця сьвіта на другий, поки яке колесо не роз'їде та не переломить її. Уява його мимоволі перлась в гору, понад се море вохкого холоду і густої тіни, під темний небозвід. Чорні пні дерев росли-вистрілювали в якихось безмірно високих кольосів, темних, невдержимих, що головами, сягала аж до неба, а своїми чорними сутаннами закривали місяць і зорі. Ось вони ушикувались в ряд, в півколесо, і тихо, мов хмара пливуть на схід, на північ. Їх стопи підривають ґрунт, мов повінь; їх руки сіють якесь сімя, що убезвладнює всякий опір, а їх голови — ні, у них нема голов, тілько капелюхи на плечах, — у них у всіх одна голова, кольосальна, висока, сіяюча якимсь неземним блиском, а з тої голови безконечним роєм роять ся темні замисли, проклятя і благословенства, інтриґи і геройства, — і летять мов чорні блискавки на всї кінцї сьвіта, і новою силою наповняють страшні лєґіони, женуть і кермують їх, мов вітер хмару, далї, далї, далї, а куди? до якої цїли?

— Ad majorem Dei gloriam! — застогнав вітер понад лїсом, зашептали хитаючись сосни, заскиглила нічна птиця.

— Так, се ми! — думалось патрови, — се ecclesia militans! І груди його розширились, піднялась голова в гордім почутю, що і він частина тої сили, котрій нїщо, нїщо на сьвітї не може оперти ся.

Але що се за нові дива снує перед ним невгомонна фантазия? Здаєсь йому, що з низу, з землї виростають якісь нові лицарі, страшні, невловимі. Мов бульки на водї в слоту, мов блискавки на небі в тучу прориваються ся вони то тут то там, проскакують несподївано мов метеори і кидають ся в лє-

ґіони темних велитнїв мов вируючі ґранати. Затупали об землю темні лєґіони; стократ сильнїйше загриміли з верху слова анатем і проклять, але страшних грохітливих бомб чим раз більше і більше. Куди оком скине, всюди земля нагороїжилась якимись блискучими, острими кільцями: се вершки шоломів підростаючого нового лицарства. Застогнали в один голос темні лєґіони; від краю до краю, від моря до моря поніс ся їх стогін, а нове зелїзне лицарство росте й росте з під землї, звільна, сутяжно, але ненастанно. Вже голови виринули, могучі плечі одно в одно підносять ся, заковані в непробиті панцирі. Глухо гуде земля і стогне, плодячи таке племя; мабуть не стогнала так, зрощаючи такий сам овоч із Кадмових гадючих зубів. Тисячі лиць ворожо насторожились на патра, тисячі очей стрілами впились в нього, — ось і тисячі рук, незлїчимі як конарі в лїсї, грізно підносять ся против нього, придавлюють його одною безмірною ватагою своєї погрози, і з тисячних уст роздаєть ся оглушаючий грім:

— Не твоя побіда! Ratio vincit!

— Sanctus! Sanctus! Sanctus! — скрикує патер і прокидаєть ся, — але грохіт грому таки ще гуде в його ушах. Що се? Де подїлась темна фіґура візника, що́ копичкою торчала перед ним на возї? Нема візника, а преціньконї летять як скажені, і придушений голос мов з під землї стогне: Вйо! вйо! Що се такого? Патер протирає очи, щоб лїпше розглянутись, коли в тім тут же з-за сосни, майже над самим його ухом роздаєть ся страшенний — не крик, а рев:

— Стій!

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus! — пробелькотав патер, зовсїм завмерши і не пануючи над своїми устами.

— Вйо! вйо! — сичав придавлений голос зі споду — і добуваючи остатнїх сил рванулись конї наперед і помчали яко вихор. Хвиля була грізна.

— Ниць! ниць! — сичав той самий голос до патра, але сей оголомшений страхом і несподіван-

кою ані не чув ані не розумів тої перестороги. Та в одній хвилі він порозумів її. Тут же обіч нього блиснуло зелїзо, загудїло щось у повітрі з страшенним розмахом, і важка кольба салдацького ружя мов грім упала йому на плечі. Як би троха висше, була-б розбила йому голову. Удар був так сильний, що патер як перевернений сніп без голосу, без стогону впав з сидженя і тицьнув лицем у солому, — але й салдат, потручений осею, перевернув ся і впав у болото. Се був ратунок наших їздців. Одна мінута, і вони були за границею, правда, не в цїлковитім ще безпеченстві, бо стійкові гнали ся ще за ними добрий кусень і навіть стріляли, — та все таки догонити їх не могли.

Коли від'їхали з пів милї від границї і виїхали з лїса на вільне поле, перший підняв ся Боровий, котрий почувши з далека хрускіт галузя на границі приляг був у возї.

— Єґомость, га, єґомость! — почав він торкаючи патра. Замісць відповіди патер тілько застогнав.

— Що вам, єґомость? — допитував мужик. — Вставайте, вже безпечно!

— Ох, — стогнав патер, — менї вже все одно!

— Нехай Бог боронить! — скрикнув Боровий, — хиба вас ранили?

— Не ранили, а вбили...

— Убили! Господи! Певно куля! Де вас болить?

— Ох мабуть не куля! — зойкав патер, пробуючи піднестись. — Ох, ох, ох!... Усї кости в крижех переломані, — кров обільяла цїле лице!

— Боже мій, Боже мій! — скрикнув Боровий, — от нещасте! А я-ж вам кричав: ниць припадьте, ниць! Коли-б хоч ніч виднїйша була, а то пітьма, хоч око вийми! Але не бійте ся, швидко до села доїдемо.

— Ох, мабуть пізно буде, — стогнав патер, — кров уся зтече!

І стогнучи він знов упав у солому. Боровий не довго думаючи, затяв коні і пігнав до близького села, просто до руського панотця.

Вже було над раном, коли доїхали, а розвиднятись почало, коли в попівстві добудились служниці. Патер на диво собі самому не то що не вмер до того часу, але огрівши ся в соломі почув навіть, що йому якось лекше робить ся і біль в крижех менше докучає. Тілько кров плила.

— Певно смерть наближаєть ся, — думав він. — Пишуть в книжках, що як кров з чоловіка зтече, то так йому легко робить ся.

На силу розбудили в попівстві декого з челяди; в кухні показалось сьвітло, слуга вийшов з ліхтарнею на подвірє:

— Який тут лихий добиває ся та спати не дає? — крикнув він.

— Мовчи, — крикнув в одвіт йому Боровий. — Тут у мене на возі єґомость умирає, — поможи занести до хати, ратунок дати.

— Що за єґомость? Який єґомость? — питав слуга.

— Чи ти тут Савко пан? — озлив ся на нього Боровий. — Не твоє діло питати! Бери!

Легенько, по під руки звели патра з візка і запровадили до кухні. Тимчасом і панотець збудив ся і ждав їх у кухні. Страшний вид показав ся йому. Патер Ґавдентий в брудній, хлопській плахті, обтиканий стеблами соломи, з лицем заваляним кровю ішов постогнуючи. Панотець аж в долоні сплеснув, побачивши його.

— Води! води! — крикнув він, і тут же вродилась вода. З патра зняли плахту, обмили його лице, причім на велику його радість і немалий встид показало ся, що кров текла йому не з рота, а з носа, в котрий йому залізло кілька стебелин соломи

в тій хвилї, коли під ударом жандармської кольби падав на лице.

Отак скінчила ся та перша нещаслива місия патра Ґавдентия на Підлясє. Відправивши з подякою Борового і забавивши кілька день в теплій, гостинній хатї панотця, патер поїхав до Тернополя, де в конвентї свого закону зробив справозданє з своєї місиї і вислав до Риму, ждучи відтам дальших приказів.

ЧУМА.

I.

Пріор єзуїтського манастиря в Тернополї, вернувши зі спільної манастирської їдальнї, злегка позїваючи лагодив ся прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був лїтнїй та горяченький, то зняв чоботи і реверенду; коли в тім хтось застукав до дверей єго келїї. Пріор наморщив чоло, скривив ся неприємно і мовчав хвилину, і тілько після другого стуку сказав:

— Прошу війти!

З низьким, пересадно покірливим поклоном увійшов член конвенту, патер Ґавдентий.

— Чого вам потрібно, frater? — остро запитав його пріор.

— Я хотїв просити вас, clarissime, — зачав патер, зупиняючись край порога, — щоб ви вислухали мене. Я хотїв де об чім з вами побесїдувати...

— Або що? Стало ся щось важного? — різко запитав пріор.

— Н-нї, — протягнув патер, — щоб так щось особливого... нї, борони Господи! Але я хотїв попросити вас, щоб ви вислухали деякі мої думки і міркованя...

— А так, ваші думки! — з якимсь насьмішливим відтїнком в голосї сказав пріор. — Але чи не можна-б ті думки і міркованя відложити до відповіднїйшого часу?

— Розумієсь, розумієсь, що можна! — поспішно згодив ся патер. — Тілько-ж даруйте, clarissime, я

думав, що власне тепер час найвідповіднїйший: шкільної науки нема, а крім того ще вам прийде ся швидко висилати звичайний щомісячний рапорт нашому преосьвященному вітцю провінциялови.

— Рапорт! — майже аж скрикнув пріор і цїлковито прочуняв ся з тої полудрімоти, в котру почала було заколисувати його неголосна і одностайна мова патрова, в супроводї бренькоту великих мух на шибках ократованого вікна келії та цьвіркоту воробцїв посеред гиляк густих вишень, що так і нависали до самого вікна. — Рапорту! — повторив він ще раз і з під лоба позирнув на патра. — А вам яке дїло до рапорту?

— Сохрани Господи! — поквапно звиняв ся патер Ґавдентий. — Я дуже добре знаю, clarissime, що рапорт ваше дїло, і власне для того осьмілююсь трудити вас своєю просьбою, щоб ви могли виложити мої думки і міркованя і подати їх у своїому рапортї вітцю провінціялови, розуміє ся, коли вони покажуь ся вам того гідними і до чогось здалими.

Але пріор, хоч і не зводив з патра Ґавдентия свого пильного погляду, не слухав уже його підлесливої, троха во́давої і одностайної бесїди. Нова думка раптово шибнула в него і заняла всю єго увагу. Він знав, що кождий патер має право секретно звертати ся до провінцияла з „рефератами“, тобт з доносами на иньшу братию а в тім числї й на самого него, пріора. Але до недавна так якось складали ся дїла в манастирї, що тернопільський конвент жив як одна сїмя і нїхто із за взаїмних доносів не мав нїяких клопотів. Аж в сьому роцї справа нагло змінила ся на гірше. Нї з того нї з сего двох патрів перенесли з Тернополя до якогось гірського манастиря в Тиролї, що вважав ся місцем карної висилки, а замісць них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розвязав ся з усякими виговорами, реколєкциями і иньшими прикростями, що так і сипались з Кракова на нещасний тернопільський конвент. Пріор і всї патри в голову заходили, хто се так їм

прислуговуєсь. Підозрівали раз того раз иньшого з поміж себе, тим більше, що всї чули себе винуватими в неодній поблажливости, в неодному занедбаню манастирської дісціпліни.

Патра Ґавдентия якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті „пакости“; раз для того, що від єго приїзду до Тернополя минуло вже більше як чотири роки, а перші роки єго пробутку між тернопільськими Єзуїтами власне були такі сумирні і щасливі; а по друге, патер Ґавдентий мав серед решти братиї славу Якима-просторіки, або навіть якогось дурноватого. Слава та очевидно дуже нелюба була патрови; але про те він завсїгди піддержував її ріжними нехитрими способами. Почалась вона і прилипла до него головно із за преславного „місионерського походу сам на сам“ до люблинської ґубернії для католицької пропаґанди серед тамошніх уніятів. Похід той скінчив ся не дуже то геройською втекою патра з границь Росії, де він, подібно як стародавній пророк Йона, пробув усего три дни і відки вернув ся без памяти від переполоху і удару, одержаного пóночи карабиновою кольбою з могучої руки пограничного об'їздчика. З правдиво комічними жалобами розповідав патер про сей свій подвиг, а оповіданє єго за кождим разом доводило всю братию до вибухів невдержимого реготу. А сам патер Ґавдентий, немов і не запримічаючи того вражіня, кривив ся і кулив ся при тім як півтора нещастя, і запалюючись оповіданєм, то блїд то тремтїв, то хлипав, що очевидно ще до більшого сьміху побуджувало єго слухачів. А при тім патер виглядав таким простодушним, отвертим і незлобним, що годї було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів.

А все таки, з якогось неясного підшепту, власне ся думка проблиснула в голові пріора в тій хвилї, коли патер спімнув про щомісячний рапорт. Він пригадав собі все, що знав про минувшину патра Ґавдентия. Він був сином бідного мазурського

хлопа. В р. 1847 тарнівський епископ Войтарович узяв його до себе на вихованє. По смерти епископа він учив ся у Єзуїтів у Кракові, кінчив науки в Римі, де й став монахом і приступив до закону „імени Ісусового“. Не знав пріор, яку славу здобув собі Ґавдентий у Римі; знав лиш те тілько, що по кількох літах сам ґенерал єзуїтського закону Беккс вислав його на місию до люблинської ґубернії, де патер здобув таке блискуче „посрамленіе“. Аж тепер, розміркувавши всї ті обставини, пріор в одній хвили прийшов до переконаня, що знаючи надзвичайну важність „позиції“ католицизму в люблинській ґубернії і загалом у Росиї, римські верховоди мусїли преціньь добре розміркувати, кому повіряють таке дїло, як місия, значить, і в молодім патрі мусїли добачити якусь запоруку її користного поводженя. А з того виходило, що патер Ґавдентий не мусїв бути таким дурником і просторікою, якого видавав доси із себе. Коли-ж воно так, то пріорови від разу все вияснювало ся, і патер Ґавдентий, може й сам сего не догадуючись, в одній хвилї виріс в його очах. Цїле поступуване того придуркуватого патра від разу набирало зовсїм иньшого значіня, виростало до розміру дуже хитро придуманої і зручно переведеної, чисто єзуїтської інтриґи. При тім же пріор від давна вже догадував ся, що в Римі невдоволені заходами і роботою тернопільського конвенту, що від него, як від крайної твердинї на сходї, ждуть чогось більшого; без відома почував він, що наближає ся якась переміна. І вдивлюючись пильно з під лоба в патра Ґавдентия, він не безосновно догадував ся, що се іменно й є віщун або навіть чільна сторожа того нового напряму в дїяльности закону, що мусїв змести його, як змів відісланих до Тиролю фратрів.

Під впливом тих думок і здогадів, що в одній хвилї прокинули ся в пріоровій голові, лице його приняло якийсь заклопотаний вид, і він помовчавши хвилину, так якось поспішно і уривчасто сказав: — Еге, ось воно як! Думки і міркуваня... Що-ж, дїло не погане! розуміє ся, розуміє ся, розміркуємо

і спишемо... Сїдайте, reverendissime, сїдайте, коли ласка, ось тут! Я весь на ваші услуги.

Тонкий іронїчний усьміх пробіг по лицю патра Ґавдентия, коли він, низесенько кланяючись, засїв на простому деревляному кріслї за столом, при котрім з другого боку засїв пріор.

— Ну, reverendissime, — сказав пріор, коли вони оба засїли один насупротив другого, — про що таке ви хочете виложити мінї свої думки?

— Одна тілько у мене дума, clarissime, всїм нам спільна: добро і зріст нашої сьвятої католицкої церкви, — відповів патер Ґавдентий. — Вам, clarissime, очевидно, лїпше нїж мінї відоме положенє нашої церкви в тутешнім краю, а особливо положенє нашого конвенту тут, на самім східнїм аванпостї католицизму, перед самим, що так скажу, лицем грізного противника-православія.

— Ага, видно, видно, що я не помилив ся! — подумав пріор. — Се він, віщун реформи, підісланий до нас на шпігуна. Се він автор доносів! Ну, добре; тепер бодай я знаю, з ким маю дїло.

І звертаючись до патра, немов зачудуваний сказав:

— Але-ж даруйте, reverendissime, я, признатись вам, не зовсїм ясно розумію, до чого се ви річ ведете.

— Зараз буду мати честь вияснити вам се, — поквапно відмовив патер, — покірно прошу вислухати мене. Я хотїв тілько застерегтись перед вами, що я анї на хвилиночку не позволив собі нїколи сумнївати ся про вашу глибоку мудрість, докладне знанє і вірне зрозумінє окружаючих нас обставин. І коли я власним почином позволив собі позбирати деякі відомости, що дотикають теперішнього положеня і виснувати з них деякі виводи, так се зовсїм не з недовіря до вашого проводу, але радше тілько з горячої дбайливости про наше спільне сьвяте дїло.

Зачудуванє пріора перейшло в нетерпливість. Він почував якесь обриджене і ненависть до того

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY.

приниженого лицеміра і доносчика, що ось сидів перед ним; але рівночасно не міг не признати, що той в сьому разї поступає зовсїм в дусї правил єзуїтського закону. Та тількож сим разом річ доторкалась до пріора особисто, і для того чоловік в нїм узяв верх над Єзуїтом. Догадуючись, що перед ним сидить єго таємний ворог і шпігун, він зважив ся говорити з ним по простy, без звичайного фарисейства. „Поки що я ще тут старший, — думав він, — і мушу дати йому се почути; а там нехай буде, що буде!“

— Знаєте, reverendissime, — промовив він якимсь різким і згірдним тоном, — говоріть зо мною по простy і отверто. Я в Римі не бував, дїпломатиї нїколи не вчив ся і завсїгди думав, що за нею криє ся порядна порция нещирости. А при тім же я міркую, що ми свої люде, так і говорімо-ж без непотрібної крутанини.

Патер Ґавдентий знов усьміхнув ся іронїчно, немов почував вдоволенє із за того, що так швидко вивів з терпцю старого пріора і заставив його так отверто висказати свою нехіть до него.

— Що-ж, воля ваша, clarissime, — сказав він усе тим самим, переборщєно-смиренним голосом. — Моя душа чиста від скази нещирости, особливо перед лицем мого наставника, котрий повинен бути дла мене першим по Бозї.

— До річи, reverendissime, до річи! — перервав йому пріор.

— Річ моя ось яка, — говорив далї патер Ґавдентий з незрушимим супокоєм. — Відомо вам, clarissime, до якої мети, до якого завданя намагає в сьому краю наш сьвятий закон. Заповідне слово, виголошене сьвятїйшим папою Урбаном „orientem esse convertendum“, містить в собі всю нашу програму. Дорога до її виповненя все і всюди повинна бути предметом нашої ненастанної і як найпильнїйшої дбайливости.

— А тимчасом вам здає ся, що ми не досить уваги звертаємо на се наше завданє? — відповів пріор з неукритим невдоволенєм.

— Сохрани Господи, clarissime, сохрани Господи! Нїколи я сего не думав! А надто, хто такий ті „ми“? Адже-ж і я сам — часть їх, значить... Нї, нї, не до сего я веду свою річ. А ось послухайте! Не тайна то мабуть для вас (при сих словах в голосї його знов прозвучав іронїчний відтїнок), що в східній части сего краю живе народ, що вважає себе одноплеменним з народом по той бік Збруча. Але не в тім суть річи, а ось в чім: народ той приналежить нїби-то до католицької церкви, а рівночасно вважає себе членом грецької, то-б-то православної церкви. Ся... ся двоїстість релїґійної сьвідомости поміж двома ворожими таборами — як вам здаєть ся, clarissime, чи не мусить вона будити деяких сумнївів і побоювань?

— Он що! — майже аж скрикнув пріор. — Ви вважаєте положенє унїятської церкви двоїстим, значить, двозначним?

— Еге, clarissime, — твердо відповів патер Ґавдентий: — Не досить на тім, я міркую, що власне істнованє сего двоїстого, невтрального ґрунту тут, на границї, і є одною з найважнїйших перешкод до розширеня нашого впливу на той бік пограничної черти.

— Гм... думка се, будь що будь, цїкава, — холодно і напів згірдно процїдив крізь зуби пріор, — і я дуже рад би знати ваші докази, знати ті факти, що навели вас на такі виводи.

— О, що до того, clarissime, я готовісенький! — весело скрикнув патер. — Візьміть хоч би їх сьвящеників! Яка нам користь з того, що вони вважають себе католицькими сьвященниками, коли живуть з жінками? Там де би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно і безумовно його інтересам, вони слухають своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні відносини!

— Все се правда; але все се старі річи, і певно ще й перед вами нераз були розмірковувані, — гризко замітив пріор. — Що-ж, коли не наша сила

се змінити. Діло се ухвалене і затверджене синодами та апостольським престолом.

— Про се ще ми поговоримо, — з незрушимою певністю відповів патер. — Але ось вам ще друга обставина. Чи-ж не видаєть ся вам безглуздим і нерелїґійним таке вихованє молодого поколїня сьвящеників, яке веде ся у тих греко-католиків? Що-ж то за сьвященик вийде з молодого чоловіка, котрий завтра має бути посьвяченим на єрея, має приняти найвисше церковне таінство, а сьогодні, замісць в скупленю духа приготовитись до того сьвятого акту, їздить по празниках, витинає „козачка“ та „коломийки“, завертає голови попадянкам і нї про що більш не думає, як тілько про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбути ся довгів, нароблених у семінарії?

Патер очевидячки почав запалюватись, унесячись за течією власних думок. Бесїда його, зразу млява і підсолоджена, робилась живою і пристрасною, і пріор починав прислухуватись до неї з більшою увагою.

— Справді, се діло непідходяще, — сказав він, — та тільки й сего, здаєть ся, ми не в силї переробити.

— Тілько слів Христових і доґматів сьвятої католицької церкви нїхто не в силї змінити, — з запалом промовив патер. — Все иньше — людські установи, заведені в часї і для часових потреб. Змінюють ся обставини, то зміняють ся й потреби, а на їх місце настають нові; от тому-то й установи повинні змінюватись відповідно до нових потреб і обставин. Ви, clarissime, згадали про давнїйші буллї і синоди, котрими унормовано положенє унїятської церкви. Не забувайте, що все се було дві чи три сотки лїт тому назад, коли тут істнувала могуча католицька держава-Польща, коли православіє було в упадку, а католицька церков без ущербу для своєї могучости і поваги могла робити уступки місцевим традиціям. Тепер обставини змінили ся! Тепер усякий попуск

з боку католицизму приятелї й вороги його готові вважати доказом його справжньої слабости. Тепер, clarissime, коли ми справдї стали слабші, нам треба бодай вдавати з себе сильних, сякими чи такими способами сильних!

Пріор слухав сеї огнистої бесїди, широко витріщивши очи. Такого запалу, такого широкого погляду на дїло він не ждав у простого патра. Не лишалось нїякого сумнїву, що отсе перед ним сидїв аґент доволї великого розміру.

— Ну, нехай би взяти, що все се так, — згодив ся він, — що все се можна змінити. А все таки цїкаво-б знати, що і як ви хочете зробити?

— О, для сего досить тілько добре знати, як стоїть дїло в теперішньому часї, а спосіб нашого поступуваня визначить ся сам собою. Треба твердо переконати себе в тім, що положенє тої так званої унїї зовсїм хитке, що в нинїшню пору вона — ростина без коріня: від православія відстала, а до католицтва не пристала. Ну, скажіть, чи може бути що більш безглуздого від того домаганя якоїсь автономії, якоїсь народної церкви з боку унїятів! Адже-ж католицька церков тим тілько й міцна, що одноцїльна і сцентралїзована, що все держить ся тої засади: хто не зо мною, той против мене. Автономія, невтральність в часї боротьби, се-ж те саме, що зрада. Ось чому ми поперед усего повинні викоренити всї ті автономічні забаганки, утвердити католицизм sans phrase, і тодї тілько будемо мати в руках могучу підойму для дальшої боротьби зі сходом.

Патер Ґавдентий зупинив ся, щоб перевести дух. Чоло його покрило ся краплями поту, а в кутках рота повиступали шматки білої піни. Пріор сидїв мовчки, з виразом задуми на повному, блискучому лицї. В кінцї він сказав:

— Що-ж, reverendissime, думки ваші дуже цїкаві, і я, розуміє ся, подбаю проте, щоб довести їх до відома тих, кому се належить ся знати. Менї здаєть ся навіть, що сам народ зовсїм не буде супротивний

такому починаню. Я знаю досить добре унїятську людність сего города і бачу, що вона дуже радо ходить до костьолів на латинську службу божу. Бував я нераз і на католицьких відпустах в Милятинї, Кохавинї, Кальварії і власними очима бачив, які маси унїятського народу сходять ся на ті празники. Отсе й наводить мене на думку, що сам тутешнїй народ прихиляє ся до латинського обряду може більше, нїж до грецького, і не буде супротивляти ся таким реформам, які ви запевне собі намітили.

— Факти, clarissime, котрі ви навели, дуже цїнні і цїкаві самі собою, — відповів патер, — та тілько, жаль сказати, се тілько один бік медалю. Ви покликаєтесь на латинські відпусти в Кальварії і Милятинї; я вам покличусь на унїятські відпусти в Гошові і Зарваниці, куди що року сходить ся майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте. Значить, тут очевидячки не в обрядї головна сила, а в тім, що народ любить ходити на відпусти, не дуже дбаючи про те, куди й на які. Але я вам покажу ще один факт. До православного Почаєва, хоч він і за границею, вандрують що року тисячі отсих унїятів, а тимчасом католицькі відпусти патрів Домінїканів у поблизькім Підкамені, по сей бік границї як раз напроти Почаєва анї руш не можуть дійти до такої слави. Ось вам факт, над котрим стоїть подумати!

— Але позвольте, reverendissime, якже-ж се вияснити? — запитав зачудуваний пріор.

— Ось се то й важко, що вияснити сего факту майже зовсїм не можна без допущеня такої думки, що унїя не тілько сама собою дволична, не тілько не повинна бути толєрована в нинїшню пору з поглядів полїтичних, але показалась зовсїм непригідною для релїгійного вихованя народнїх мас, насаджуючи в них рівнодушність до самих основних релїгійних правд, двоєвірство або навіть цілковитий брак усякого релїгійного переконаня.

— Ну, се вже пересолено! — почав було сперечати ся пріор.

— Ні, clarissime, — перервав йому патер Ґавдентий, забуваючи про всяке пошанованє для чина свого начальника. — Попереду вислухайте мене, а тоді вже судіть! Недавно тому, вертаючись з Підкаменя, здогоняю отсе неподалік села Товстохлопів купу богомольців. Зайшов я з ними в розмову.

— А відки Бог провадить? — питаю їх.

— Та з прощі, — відповів мінї чоловік, що йшов попереду богомольців.

— А куди ходили на прощу? — питаю дальше.

— Та в Почаїв.

— В Почаїв? Ну, і якже вам там сподобалось?

— Та якже би, добре, — простодушно відповів чоловік.

— Добре? Бійте ся Бога! — не міг здержатись я, щоб не скрикнути. — Що-ж там такого доброго? Хиба-ж ви не знаєте, що там шизматицька відправа?

— Та Бог його знає, — відповів чоловік, чухаючись в потилицю, — чи шизматицька, чи не шизматицька. Не наша річ про те судити. Нам досить знати, що й там Бога хвалять. Тай ще одно знаємо, — додав і окинув мене якимсь насьмішливим поглядом, — що там за сповідь менче беруть, ніж у Підкамені, а до того ще зимою в церкві топлять.

Розповівши се все, патер Ґавдентий для більшого ефекту замовк і сидів так кілька хвилин з розпростертими руками, з отвореним до половини ротом і витріщеними очима, немов прошиблений перестрахом і обуренєм.

— Якже на ваш погляд, clarissime, — запитав він перериваючи мовчанку, — чи се не блискучий доказ цїлковитого упадку релїґійного почутя серед маси унїятського народу? Адже-ж можна-б подумати, що тих людей доси не доторкнулось сьвітло Христової віри!

— Так, се правда, — сумовито потвердив пріор. — Сего факту не можна так полишити. А не знаєте ви, відки се були ті люде?

— Із Товстохлоп. Я зараз же про се розвідав ся.

— А хто там у них сьвященіком?

— Чимчикевич.

— Хто такий? Чимчикевич? Щось бо я доси не чував такого прозвища.

— І не дивота, бо се справді допотопний піп. Старий-престарий, і отсе вже трийцять лїт нїкудїсенько не виїздить зі свого села. Дивогляд, а не піп. Рік тому назад я якось проїздом був у него і познайомив ся з ним.

— Ну, добре, про се ми побалакаємо пізнїйше, — перервав йому пріор. — А тепер скажіть, до яких властиво заключин дійшли ви і які раяли-б средства для виповненя ваших намірів?

— Я осьмілююсь подати до одобреня висших властей ось які ради. Поперед усего вплывати на простий народ по селах і місточках, викорінювати поміж ним заразу двоєвірства і систематично виховувати в нїм релїґійний католицький дух.

— Добре, але якими способами? — запитав пріор.

— Способи звичайні. Треба устроювати по селах і місточках, а особливо поздовж границї, систематично процесиї і місиї з як найбільшим торжеством і відповідними проповідями. А на письменних по містах і по селах вплывати при помочи відповідних до того наших видань, як се з таким поводженєм практикує ся вже нами в західній части Галичини.

— Цїлковито згожуюсь з вами, reverendissime, — сказав пріор і стиснув руку ненависного патра. — Все се розумно придумано, і менї здаєть ся, що ваші ради повинні найти повне одобренє властей.

— Non mihi, clarissime, — смирно відповів патер, — sed ad majorem gloriam nominis Jesu. Що-ж доторкає ся до унїятського духовенства, то треба нам розділити його на дві категориї. Є між ними хитрі, котрі устами визнають унїю з Римом, а душею

тягнуть до православія і під видом „очищеня обряду“ силкують ся підігнати унію під православні форми, віддалюючи її чим раз далі від сьвятої римської церкви. Таких треба вважати нашими лютими ворогами і поступати з ними так, як з ворогами на війні. Треба держати над ними ненастанний надзір, і скоро тілько вони подадуть який найменший повід, компромітувати їх перед властями і їх власною паствою. Друга категория — се допотопники, убогі духом і добродушно наівні. Сих, розуміє ся, більшість, і їх треба привертати ласкою, піддобрювати їх всякими спокійними способами і звільна переробльовати на наші знаряди... Рівночасно з тим треба обернути головну увагу на добір єрархії з поміж сторонників нашого напрямку і на вихованє молодіжі в нашім дусї, а особливо треба пильнувати, щоб молоде поколїнє попів висьвячувалось не инакше, як в безженьстві. При всїм тім само собою розуміє ся, що унїятам мусить бути остро заборонено ходити на православні відпусти до Почаєва або навіть до Кієва.

Пріор справді аж увесь прояснив ся і розрадував ся, — таким простим, льоґічним і величним показав ся йому плян, придуманий патром Ґавдентиєм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Велямін Рутський, Шептицький, Рилло і другї обединителї обряду, а не могли доконати именно для того, що обєдиняли вершки, не сягаючи до коріня, вдоволяючись формою а не переробльоючи духа мас, — все се являлось тепер таким легким і близьким, всему вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тілько дивувати ся, як се доси нїхто не попав на такі вірні і явні слїди. Єзуіт і Поляк різночасно ворухнулись в душі старого пріора, бо він, хоч довгі лїта привик служити законови, то все таки зі своїх молодих лїт заховав і патриотичну іскру в формі неясних мрій про велику, могучу і строго католицьку Польщу від моря до моря. Все, що відвойоване буде православію і унії, по його думці само собою впаде в подо-

лок католицизмови і Польщі. І не можучи вдержати своєї радости, він притьмом кинув ся обнимати патра Ґавдентия.

— Ах, reverendissime! Вислухавши ваш плян, я, старий, і то помолодшав! — скрикнув він. — Ні, се справді дуже, дуже уваги гідні замисли, і будьте певні, що я всякого труду і впливу свого доложу, щоб вони були введені в діло. А в тім здаєть ся, і ви самі маєте особисто деяку переписку з властями?...

Питанє се закинене було так невинно, злегка, випливало так просто з тих відносин, які між ними витворились перед хвилею, що патер Ґавдентий, упоєний своїм торжеством і тим великим вражінєм, яке визвала у пріора його краснорічива промова, в першій хвили не здобув ся на брехню.

— Ну, так, — сказав він, — іноді, з обовязку мойого менї доводить ся...

Злобною радістю заблищали невеличкі пріорові оченята. Добродушно всьміхаючись і стискаючи патра за руку, він поспішно підхопив:

— Ну, так, ну, так! Я так і думав, що се ви інколи, розуміє ся, зі свого обовязку, та пишете доноси на нашу братию! Що-ж, reverendissime, се похвально, навіть устави наші се наказують. О, ні, не глядіть на мене з таким замішанєм! Я нічогісінько! Противно, навіть дуже мене се радує. Ви такий здібний і досьвідний чоловік, і неохобно мусите піти дуже високо, а се преціньу нас одинокий спосіб! Ваші замисли і пляни я постараюсь докладно передати куди слід, а вже й ви зробіть ласку і не забувайте мене в своїх молитвах і в своїх... хе, хе, хе... рапортах!

І за сим словом, чемненько кланяючись і гуторячи без упину, пріор вивів остовпілого і збитого з пантелику патра Ґавдентия на коридор, а сам перед його носом замкнув за собою на ключ двері своєї келії.

II.

Минув як раз місяць після сеї розмови. І знов патер Ґавдентий у пріоровій келії, з покірливим і приниженим видом, сидить насупротив отця пріора, готов слухати, по що той велів покликати його.

Не весело жилось патрови в конвенті сей місяць. Правда, ніхто не обізвавсь до него ні з одним докором, ніхто й одним словом не виявив йому ані ворогуваня, ні обуреня, але по-при те давнійша його сьміховалъська роля від разу обірвала ся, всї відвернули ся від него, а ті, що вперед так любили слухати його оповідань і жартів, тепер або минали його мовчки, або перекидувались з ним самими конечними, короткими словами. У кождого з братиї при стрічі з ним поневолї якось простягалось лице, зїшнуровувались уста, і обличя приймали пісний та набожний вираз. Весь сей місяць був для патра Ґавдентия як одно ненастанне silentium, котре ставалось ще тим дошкульнїйше, бо пріор ані на крок не випускав його з манастирських мурів, не посилав його, як бувало, на служби ні в міські ні в замісцеві церкви.

Патер непохитно зносив сю загальну неприхильність до него братиї, але все таки видко було, що вона дуже живо допікала йому і що він уважав її великою для себе оскорбою. Адже-ж він не робив нїчогісїнько противзаконного! Адже-ж хто знає, може й кождий із братиї преспокійно робив те саме! А отже-ж вони приязненько розмовляють один з одним, гуляючи вкупі по манастирськім саду, сьміють ся, жартують, плещуть один одного по плечах, рвуть разом спілі вишнї, а тілько його одного обминають, як заповітреного.

— Все се інтриґа того сибарита, того дрантивого пріора, — аж скреготав з лютости зубами патер, ходячи там і назад по своїй самотній келії. — Але пожди лишень ти, — кричав він і грозив ку-

лаками до стіни, — прийде ще й мій час! Порахуємось ми з собою!

От тим то й не диво, що вся злість, уся ненависть патра Ґавдентия громадилась над головою пріора, і що кожда стріча з тим єго „першим по Бозї наставником“ була для него дуже важка, тим важкійша, що до ненависти і злоби мимоволї якось домішувалось глибоке почутє встиду і пониженої людської гідности.

Пріор розумів усе те дуже добре, але розумів також, що раз відкритий як шпігун, патер Ґавдентий став ся супроти него зовсїм безсильним, і для того всякими способами старав ся продовжити і заострити муки безталанного патра. І так в спільній їдальні він казав йому сїдати насупротив себе; було се гонорове місце, де сїдав звичайно той з братиї, хто в цїлім конвентї вважав ся першою особою після пріора Але пріор не удостоював Ґавдентия ні одного слова, розмовляв з тими, що сидїли поруч него, не перестаючи тимчасом проверчувати його своїм проникливим, добродушно - насьмішливим поглядом. Патер Ґавдентий весь ажь горів на своїм почеснім місцї під тими поглядами пріора, — він почув від разу, що пріор захотїв посадити його на прилюдне позорище, і весь час сидів мовчки, згорбившись, з похиленим лицем, силкуючись нїкого не бачити і нїчого не чути. Він нї за що не був би осьмїлив ся заговорити до свого сусїда, бо майже напевно знав, що той прикине ся, мов би не чув нїчого і відверне ся, а довкола стола пійде тихе, з'їдливе, гадюче шушуканє. І от, дякуючи тій невинній хитрости благочестивого пріора, спільні обіди стали ся для патра Ґавдентия ненастанною тортурою; ложка страви не йшла йому в рот, кождий шматок хлїба кусав він так, як би їв своє власне тїло, а з обіду вертав весь спітнїлий, задиханий, розбитий. За той місяць він мїцно похудїв, очи запали в голову, і уста ще дужше витягнути ся та поблїдли.

Але ось стала ся якась незвичайна річ: пріор велїв покликати Ґавдентия до себе до келїї. Нїщо

й казати, що патер ішов туди не дуже то в побожнім настрою духа. Пріор зустрів його своїм звичайним, жартовливо-насьмішливим поглядом, і не даючи йому сказати ані одного слова, повів свою річ:

— А як же, а як же, reverendissime, як я вам казав!... Сїдайте, сїдайте, будьте ласкаві, ось тут... Именно, як я вам казав, так і сталось. Ось вам письмо від отця провінцияла, і дуже, навіть дуже милостиве для вас! Розуміє ся, се й не дивота; ви цїлковито заслужили собі на таке довірє начальства!

Говорячи се пріор розгорнув лист провінцияла і положив його перед собою на столї. Патер Ґавдентій простягнув руку, щоб узяти лист.

— Нї, даруйте, reverendissime, — сьміючись сказав пріор і накрив лист своєю широкою, мясистою долонею, — лист сей не до вас адресований, а поки-що ще до мене. Я тілько маю вам переповісти його зміст, а іменно те, що ваші вказівки приняті ласкаво і вам таки наказано поручити виповненє першого їх пункту, то значить, устроюванє місий і казань, де і як се вам видасть ся потрібним. Розуміє ся, що всї ми зобовязані допомагати вам в сьому дїлї, але в плянах висшої власти лежить, щоб дїло се з початку велось нишком, незаприміτно, зовсїм так, як ви вмієте, — не переминув уколоти Ґавдентия пріор.

— Воля начальства — воля божа, — скромно і покірливо промовив патер: — і я готов хоч зараз же принятись за дїло.

— Отсе то й гарно! — сказав пріор. — Але в такім разї скажіть, який ваш плян і яку ми повинні оказати вам підмогу?

— Я хотїв би устроїти першу місию в тих самих Товстохлопах, про котрі я уперед мав нагоду згадати в розмові з вами.

— Еге, пригадую, пригадую! — потвердив пріор. — Ви називали навіть тамошнього сьвященика, — якесь таке прозвище...

— Чимчикевич, — підповів патер.

— Еге-ж, еге, Чимчикевич. Що се за проява така?

— Дуже цїкава проява, — відповів патер, — і власне ся проява заставляє мене від Товстохлоп розпочати свою місионерську дїяльність. Подумайте лишень: дїдуган вісїмдесятилїтнїй, дивачиско, осьвіти майже нїякої, стотнїсїнький хлоп поміж хлопами, про догмати віри нїякісїнького розуміня, — одним словом, поява допотопна. І при тім предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дитина. Так що з одного боку місионерська дїяльність в Товстохлопах дуже потрібна, а з другого боку тут власне найлекше її розпочати, бо-ж Чимчикевич менше нїж усякий иньший має здібности до ставленя якогось опору.

— Ну, і гарно! Боже вам помагай! Але для чого ви думаєте, що місионерська дїяльність в Товстохлопах більше потрібна, нїж де інде?

— Але-ж подумайте, clarissime, що сей допотопний чоловік жиє там пятьдесять лїт, і які-ж то науки подає він свойому стаду! Поміркуйте, що проповіді говорить він усего два або три рази до року; тай які проповіді! По просту чудасія тай годї! Сусїдні попи переказували менї їх дословно, бо проповіді ті стали між ними „притчою во язиціх“. „Дїтоньки, сьогодні Ісус Христос народив ся в Вифлеємі, містечку жидівськім, у стайні бідній і убогій. Так, так! А з паном комісарем податковим раджу вам не заходити собі, бо що вам з того прийде? А? Його рука, його й сила. От що. Благословеніе Господне на всїх ва-а-ас!...“ Або ось другий образець: „Дїтоньки мої, сьогодні Христос воскрес їх мертвих, а завтра у нас храмовий празник. Памятайте собі, щоби нїхто з вас завтра не був пяний анї бреверій нїяких не робив. Боже вас сохрани! Чужі люде посходять ся, що би то за честь була для громади, а?... А тота громадська толока — час би вам уже зійти ся і порадити ся, що з нею

робити... Чую, що там жид до вас підсусіджуєть ся, арендувати хоче чи що... Ге, старшина? Памятайте собі, що як тілько мінї впустите жида до села, то я й бачити вас більше не хочу! Анї чути про вас не хочу, не то що! Рцем вси от всея души, от всего помишленія нашего рцем!...“

Пріор реготав ся невдержимо.

— Ну, замучили ви мене, reverendissime! Ха, ха, ха! Перестаньте, ради Бога! Та хиба-ж се можливе?

— Цілковита правда, clarissime. Але на що вам більше, досить тілько поглянути на його житє-бутє, щоб переконати ся, що по нїм і не такого ще можна надіяти ся. Живе він в бідній хлопській хатчинї, старій і перекривленій; живе сам як палець, тілько з старою служницею Хвескою, глухою на одно ухо, і з старезним слугою Прокопом, слїпим на одно око. Громада побудувала було колись Чимчикевичеви з власного почину гарну резиденцию при головній улиці, насупроти церкви; але він спершу нї за що не хотїв перебирати ся до нової домівки; а коли нарештї його таки присилували, прожив у нїй несповна дві недїлї, ходячи по широких покоях, як сам не свій і все жалуючись, що йому там за обширно, мов серед степу. А нарештї взяв і по ночи перебрав ся назад до свого „зимівника“, а в новій, обширній резиденциї, як в стодолї, зложив хлїб. І виставте собі скандал в селї і в цїлім окрузї, коли з усїх вікон нової резиденциї виднїлись самі вистобурчені снопи. І нї за що в сьвітї не мож було спонукати старого дїда, щоб знов перебрав ся туди жити. Прийшлось громадї, щоб запобігти загальному посьміховищу, одно тілько зробити: чим скорше вимолотити попівський хлїб зложений в новій резиденциї і відтак повернути ту резиденцию на громадску радницю, читальню і шпіхлїр, а попа лишити в його старому гнїздї.

— Ну, та й лепського-ж ви собі вибрали противника, reverendissime! — сказав пріор, шовковою

хусточкою втираючи сльози, що котились по його лиці зо сьміху, але все таки не без їдкої насьмішки в голосї. — З таким противником боротьба мусить бути легка і побіда певна.

— Що-ж, clarissime! — покірно відказав патер, — коли жито поспіє, колосє починає хилити ся під серп.

— Гарно, гарно, з Богом і на жниво! А коли-ж думаєте вибратись?

— Думаю, що в загалї нї по що гаяти час. В найблизшу неділю можу сказати першу проповідь в Товстохлопах.

— Гарно. Сьогоднї у нас понедїлок. Сьогоднї ще я напишу до того вашого Чимчикевича, щоб приготовив усе, що потрібно для місиї, а в суботу по службі божій ви й рушите в дорогу.

— Як ваша воля, clarissime! — відповів патер.

Оба вони встали з місць. Пріор провів патра до дверей, а на єго низькі поклони відповів своїм звичайним, добродушно-насьмішливим усьміхом.

III.

В суботу по ранній службі божій патер Ґавдентий сїв на приготовану для него манастирську бричку і весело покопотїв за місто. Днина була чудово гарна. По полях, куди оком кинеш, блискали серпи, бренькотїли коси, розлягали ся сьпіви, сьміх і переклики робучого люду. Літня полева робота кипіла під палким соняшним промінєм.

Після душного манастирського повітря патер Ґавдентий подвійно любував ся і роскошував тим широким, вольним простором, тим сьвіжим запахущим вітерцем, що потягав від далеких соснових лїсів Брідщини, тою величавою, хоч і одностайною подільською картиною.

Дорога до Товстохлоп була хоч і добра, але зовсїм не близька. Була вже пообідня пора, коли легка на ресорах бричка, злегка торохтячи по твер-

дій, глинистій дорозі, в'їжджала в тісне подвірє товстохлопської резиденції.

— А, reverendissime! — закричав з під якоїсь повітки отець Чимчикевич, з далека побачивши патра Ґавдентия як сей вилїзав з брички: — Попелом, попелом ноги посипати таким рідким гостям! Що за бурі, що за тучі загнали вас у наші сторони, га?

Патер Ґавдентий нїчого не відповів, лиш усьміхаючись солодко з широко розпростертими раменами підійшов до старого і сердечно обняв його.

— Просимо, просимо близше! Не погордуйте нашим домом! — припрошував Чимчикевич, нипаючи довкола Єзуїта. — Прокопе, гей, Прокопе, — обернув ся він до свого слуги і товариша, — а приладь там вівса і сїна їх коням, та поможи порозпрягати!

— А може вони зараз поїдуть, прошу єгомостя? — лїниво буркнув Прокіп, ворожо поглядаючи своїм одним оком на непрошеного гостя.

— Ну, ну, поїхати вони поїдуть, — добродушно сьміючись відповів Чимчикевич. — На парафію до нас не приїхали, то певно. Але й не зараз поїдуть, Прокопе, не зараз, Так швидко ми їх не пустимо. Гей, Феська, а де ти, стара?

— Я тут, єгомостинку! А чого вам?

— Приладь-но ти нам, бабусю, деяку закуску; розумієш?

— Загнати гуску? — запитала глуха бабуся; і Чимчикевич, не маючи охоти кричати голоснїйше, почав на пальцях вияснювати їй, чого йому треба.

— Ось правдивий образ цїлої сеї церкви, — думав патер Ґавдентий, придивляючись і прислухуючись до всего, що дїяло ся довкола, — здитинїлий пастир, а стадо його на половину глухе, а на половину слїпе.

Але отсе о. Чимчикевич, хапаючись та дріботячи ногами, кинув ся проводити патра до своєї сьвітлички, що служила йому за одним разом за спальню, їдальню і канцелярию.

— Сїдайте, reverendissime! сїдайте! — просив він, присуваючи простий деревляний столець, поки Єзуїт обдивлював ся по його домівцї. Правду кажучи, не було там що й обдивлюватись. Сьвітличка невеличка, чиста і по просту обставлена деревляними меблями; деревляне ліжко в кутї, прикрите старосьвітським ліжником сїльської, але дуже красної роботи, з боку столик завалений метрикальними книгами в міцній, шкуряній оправі, на котрій, насукір загальному сїльському звичаєви, не було видно анї одної порошинки; в другім кутї невеличка за склом шафка з книжками, а на стїнї під старосьвітським образом св. Миколая висїв круглий і великий як возове колесо вівсяний вінець, переплетений гильками червоної калини. Посеред сьвітлицї стояв великий, чотирогранний дубовий стіл, накритий мережаною скатертю, а на ньому в деревляній мисцї лежали тілько що вирізані, золотисто-бурштинові крижки меду і заповнювали всю сьвітлицю сильним медовим запахом.

— Отже як знав, що гостї будуть, так таки душа віщувала! — весело мовив Чимчикевич. — Немов би щось тьохнуло мене по обідї: а піди, вийми меду! А славний у мене мід, reverendissime! Прошу лишень, будьте ласкаві стрібувати!

Патер все ще сидїв, мов води в рот набравши. Цїлковита наївність і добродушність того дїдуся троха якось змішали його. Але супротив покуси запахущих медових щільників він не міг остоятись. Присунувши свій столець близенько до стола, він узяв гарно вирізувану деревляну ложечку, і звільна висисаючи медові щільники, розпочав з Чимчикевичем розмову. Розуміють ся при тім, що Чимчикевич говорив усе по своєму, по руськи, а Єзуїт як найдобірнїйшою польщиною, пильно вистерїгаючись, щоб анї разу не осквернити свого язика руським словом.

— Еге-ж, пан-отченьку, — з видом щирого вдоволеня розпочав Єзуїт, — про се нема що й говорити, славний у вас мід, славний! Не дурно про

вашу пасіку слава йде по цілім окрузі. Від разу видно, що тямуща рука коло бжіл ходить.

— Пятьдесять літ, reverendissime, пятьдесять літ з бжолами захожу ся, то й як же мині не знати їх натури і звичаїв?

— Пятьдесять літ! — скрикнув патер, немов би Чимчикевич сказав йому Бог зна яку дивовижну новину. — Он воно як! Так ви вже пятьдесять літ сьвящеником?

— Е ні, попом я вже пятьдесять і пять літ, — по просту відповів о. Чимчикевич. — Адже-ж постійте! Сьвятив ся я тоді, як Наполєона били — під Ватерльоо чи де там! То кілько тому буде? Здаєть ся, в 1815 було? А? Славний час був, reverendissime! Не дай Боже дожити другого такого!

— Так ви гадаєте?

— А вже-ж, що не як. Ну, а потім пять літ кидали мною по адмінїстраціях. Назнав ся я біди — крий Господи! І горів і тонув, і мерз і мок, як то кажуть. І жінка покійниця в тій нуждї померла; а жінка, reverendissime, у нашого брата перша і остатня. І тут я, на сьому місці, пятьдесять літ держу ся. Як те боже дерево, де його Бог посадив, там і росте, доки Його сьвята воля. Слава Йому і поклін! Чи як ви думаєте, reverendissime, га?

— Тай село у вас славне, нема що й казати, — провадив дальше Єзуїт, немов би розвиваючи дальше свою попередню думку. — Проїжджаєш — аж очи радують ся. Поля оброблені, сади, огороди, хати нові, худобинка сита і гладка, всюди видно достаток і благодать божу...

— Що-ж, reverendissime, працюємо, як можемо. „В поті чола твоєго снїси хлїб твой“, чи як там у письмі сказано, га? І про других не забуваємо.

— Чував, пан-отченьку, чував, — підхопив Єзуїт. — Пан староста вашою громадою нахвалити ся не може. Чи податки сплатити, вони — каже — перші, чи порядки громадські, дороги, мости, — все у них, як Бог приказав. А коли треба складки якої,

помогти там чи погорільцям, чи тим, що повінь їх зруйнувала, чи бідним — Товстохлопи чисто по панськи дають.

— По людськи, reverendissime, по людськи, не по панськи! Пани на такі речі не дуже то щедрі. А ми так як Христос учив: що царське, то цареви, а що боже — Богу. Чи так я говорю, а?

— Так то так, — проґідив патер, крихітку похиливши голову на бік. — Про те, що людське, а що царське, я з вами не буду перечитись. Тут ваші Товстохлопи можуть бути приміром для всякої другої громади; і певно, що не за чиїм приводом, як за вашим. Се кождий мусить признати. Але що доторкаєть ся божого, духовного...

Патер не договорив, немов опинаючись порушувати таке делїкатне питанє. Але Чимчикевич очевидячки і не підозрівав тут нїчого делїкатного, і без околесини запитав:

— Що-ж, маєте мінї з того погляду дещо закинути? Говоріть, говоріть, я радо вислухаю.

— Н-ну, закинути! — живо, немов обрушившись, підхопив патер. — Яке право мав би я закидати вам щонебудь? Сохрани Господи! Я тільки так... теє... от приміром хоть би й те! Окружний шкільний інспектор надивувати ся не може. Що се за диво, — каже, — таке село богате, порядне, дбайливе, а отсе вже пять лїт мучу ся, прошу, напоминаю, і нїяким сьвітом не можу добити ся, щоб школу у себе завело.

— От що! — живо скрикнув о. Чимчикевич. — Так се інспектор вам жалував ся! А може й прислав вас сюди на те, щоб ви уговорювали нас школу завести?...

— Нї, нї, пан-отче, де там! Я до такої служби зовсїм непідхожий!

— Так я й думав, — успокоївшись сказав о. Чимчикевич. — А пан інспектор, не кажучи йому лихого слова, дурень тай тодї. Раз йому сказали, що доки він у нас інспектором, доти школи не за-

ложимо, то чого-б йому ще морочити? Я сам, бачить ся, доволї ясно сказав се йому.

— Так йому й сказали? Ну, се цїкаве дїло!

— Нї, reverendissime, зовсїм не цїкаве. Не сподобав ся пан інспектор нашим людям, і не хочуть мати його за начальника над своєго школою. А чому не хочуть, се їх дїло. „Розвідували ми — кажуть — по сусїдських селах, які він там порядки заводить, як з учителями поводить ся і як їм з дїтьми велить поводитись, і бачимо, що ми-б у себе такого не стерпіли. То лїпше нехай у нас не буде нїякої школи, нїж маємо раз у раз дерти ся з інспектором та кари приймати Бог зна за що!

Патер Ґавдентий аж руками розвів.

— Ну, признаюся вам, се зовсїм не рация. Прості хлопські викрути! Ще чого не ставало, щоб кождий урядник старав ся подобатись своїм підданим! Сього таки за богато! Ну, а що-ж ви на те, панотче? Не вже мовчали? Думаю, що ваш обовязок був вияснити їм, що таке вимаганє, вибачайте, і дурне і безспідставне. Адже-ж таким робом, через свою примху, вони позбавляють осьвіти цїле підростаюче поколїнє!

— Що-ж, reverendissime, з рукою на серцї, я не міг їм того сказати.

— Не могли? А то чому?

— Раз тому, що їх правда, бо інспектор для людей, а не люде для нього. А по друге — нїкого се не позбавило осьвіти, бо в нашім селї весь народ осьвічений, всї дїти вміють читати і писати далеко краще, нїж по сусїднїх селах, де є школи.

— Всї дїти вміють чатати й писати! — з правдивим перестрахом скрикнув патер. — А школи в селї нема? Як же се стало ся?

— Проста річ. Кождий батько й мати самі вчать своїх дїтей.

— А вони-ж відки вміють?

— Я їх навчив. Від трицяти лїт у мене така установа, що неписьменному парубкови і неписьменній дївцї з сего села слюбу не дам.

Патер Ґавдентий широко витріщеними очима дивив ся на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище. А заморське чудовище й собі-ж поглипувало глупо-наівно на патра, немов не розуміючи, чого тут дивувати ся.

Помовчавши таким робом кілька хвилин о. Чимчикевич висунув із під стола низенький стільчик, внїс із сїней кіш повний-верховатий капустяного листя, і сїв на стільчику. В тій же хвилинї, немов на даний знак, із підхилених дверей сусїдної комірки рванулись до сьвітлиці цїлі десятки кріликів і в радісних підскоках кинулись до свого господаря. Струя якогось неприємного, зьвірячого запаху вірвалась разом з ними в сьвітлицю, але о. Чимчикевич не запримічав сего. Крілики вкрили дїдуся, мов купа пушистого, ріжномастного моху. Одні повискакували йому на колїна, иньші на плечі, на голову, на руки, а прочі кинулись до коша і почали хрупати сьвіже листє, махаючи своїми довгими вушками і витріщивши десятки круглих оченят на незнайомого гостя.

— А тпрррус! — ласкаво скрикнув о. Чимчикевич, отрясаючись із мягкопушистих своїх улюбленикiв і викидаючи їм листє на долївку. Крілики всї разом позіскакували з його плечей і колїн і кинулись хрупати, але деякі зупинились перед своїм господарем, поставали на заднїх лапках і дивились йому просто в очи, немов благали, щоб не прогонював їх від себе.

— От бачите, reverendissime, — всьміхаючись перервав мовчанку о. Чимчикевич, — тварь безсловесна, як кажуть, а також дечому може навчити ся і привичок набрати ся. Треба тілько, щоб чоловік доложив старунку до всього, що робить, — щоб душу свою вложив у дїло: тоді й дїло буде з душею, — живе. Он як! А хто душі своєї в дїло не вложить, той і не найде її; чи як ви думаєте, га?

Не знати, чи запах кріликів, чи се раз у раз повторюване питанє, чи може розбуркане в душі

патра підозріне, що Чимчикевич не такий дурний, як видає ся, чи наконець се все разом довело патра до якогось нервового роздразненя. Він став чогось непокоїти ся і поклав собі скорійше покінчити сю розмову та прямо приступити до ділa.

— Зовсім з вами згожуюсь, пан-отчику, — сказав він цілком иньшим, острим і повним докору голосом. — Де сьвященик не додасть своєму стаду духа правдивої набожности, там його й шукати дарма.

О. Чимчикевич при сих словах від разу зірвав ся зо стільця, мов укушений гадюкою.

— Се... се... се... ви як, reverendissime? — запитав він дрожачим голосом, неначе в середині у него щось кипіло і клубило ся. — Се ви проти мене?

— Проти вас — не проти вас, а в загалї, — виминаючи відповів Єзуїт.

— Значить нїби, що я старий дурень, — з бжолами та кролями панькаюсь, а своїх парафіян побожности не навчаю, га?

— Але-ж пан-отче! Хто вам се каже? — крикнув Єзуїт.

— Знаю, reverendissime, знаю, хто се каже! І ви тілько що се сказали! Що-ж, може воно й справдї так! Може дійсно я дурень, нї до чого не пригідний! Адже-ж двацять лїт уже всякі добрі приятелї пишуть тай пишуть на мене доноси до консисторії, що мовляв я неук, непотріб, казань у церкві не говорю і Бог зна ще що виробляю. І все се „в добрій думцї“, як кажуть. Тілько що певно нїхто з них і не подумав, як то менї старому слухати такі закиди. Адже-ж майте милосердє до мене! Бачите, я вже одною ногою в могилї; не нинї, то завтра перед Богом на рахунок стану! Позвольте-ж мінї спокійно вмерти! Не затроюйте мінї тих кілька остатнїх хвиль! Хиба-ж я тому винен, що Господь десь там забув про мене і не бере мене до себе?

Голос старця урвав ся від зворушеня, і дві грубі сльози покотили ся по його зівялих, поморще-

них щоках. Єзуїт сидів мовчки, понуривши очи і силкуючись не глядіти на о. Чимчикевича.

— Знаю я добре, — знов почав трохи спокійнійше Чимчикевич, — що тепер пастирям треба більше знати і вміти; але я вже за старий, щоб учити ся. От хоч би й ся св. доґматика! Ще в семінарії мало я знав її; тай як там нас тоді вчили! А опісля й усе до решти забув. Ну, й яке-ж я казанє скажу своїм мужикам? Почну говорити про доґми: боюсь, щоб ще єресї якої не наплутати. Ну, тоді-б певно на мене посипалось тілько жалоб і доносів, що й у десятьох водах не обмив ся-б. Читати з казальниці те, що иньші понаписували і понадруковували, признаюсь вам, і стидно і очи не служать: і все той клопіт, що й їх я богато не розумію. А говорити так, що на язик наверне ся, і стидно і совісно. Я знаю, що бесідник я не мудрий. Заснуть мої парафіяне, їй Богу заснуть, коли почну їм говорити про те, що не вяже ся безпосередно з їх житєм. Не маю того дару — говорити плавно і до ладу про такі речі, що не торкають ся з близька до їх житя. Ну, і скажіть тепер, reverendissime, що мінї робити! Дайте пораду! Чи гнівити Бога, всує призиваючи Його сьвяте імя? Краще мовчати і накликати на себе гнів консисторії.

— Певна річ, — відповів згоджуючись патер, — що більший гріх гнівити Бога, нїж консисторию. Але чим же ви прогнівите Бога, коли всяку неділю будете навчати своїх парафіян сьвятій вірі і християнському житю?

— Тим прогнівлю: підчас мого казаня всї заснуть, а до того ще я й сам єресів наплету; он що! Вже я себе знаю добре і не пориваюсь на те, чого мінї Бог не дав. А прикидати ся, лукавити душею, вчити людей тому, чого сам не знаю, на те я, reverendissime, за старий, — сумлїнє не позволяє.

— Мій Боже! — загомонів патер Ґавдентий, — значить, ваші парафіяне так таки й живуть без науки сьвятої віри?

— Так таки й живуть, — відповів о. Чимкевич, звісивши голову на груди. — Правда, правда, читають усї і катехизіс на память уміють, але більше нїчого й не знають; бо й я сам більше нїчого не знаю, а навіть і в катехизісї не все розумію, то й не все можу їм вияснити. Ну, що-ж робити, reverendissime, коли не розумію? Брав ся читати книги теольоґічні... Та куди тобі... Чи то очи у мене слабі, чи то память притупила ся: нї в зуб не розумію. А тут люде прийдуть часом, питають: що воно се, а як розуміти те? Що-ж я їм скажу? Буду брехати, коли сам напевно не знаю? От і говорю їм найчастїйше: „Дїточки мої! Розумійте, як хочете, а то й зовсїм не розумійте: Богу се зовсїм все одно. Він сам сказав: — Нїсть ваша разуміти времена і лїта. Так і лишіть! Жийте тілько по Божому, а там уже якось воно та буде.“

Патер Ґавдентий аж вдарив себе по колїнах.

— Бійте ся Бога, пан-отче! Не вже ви так і говорите їм?

— А як же! Говорю, як сумлїнє велить.

— Ну, а повага церкви, котрій дана власть навчати і вказувати стежки Господнї?

— Що-ж, reverendissime, — майже з слезами в очах мовив Чимчикевич, — видно, що Господь Бог не хотїв дати мінї тої поваги, а коли не дав, то відки-ж я візьму, а?

— В такім разї ви повинні покинути се місце, до котрого почуваєте себе неспосібним. Ваше сумлїнє день і нїч повинно вас мучити за той ґріх, що ви займаєте таке важне місце, а не сповняєте привязаних до нього обовязків. Адже-ж ви отак доводите свою духовну паству до страшної безоднї невіри, варварства, здичіня! Бо чим є чоловік без віри, як не зьвірем? Власне сумлїнє повинно вам се казати!

— Ну, що-ж, reverendissime, коли моє сумлїнє нїчого такого менї не говорить?

— Як то не говорить? Для чого?

— Бо моï парафіяне дуже далекі від невіри, бузувірства, чи як ви се так дивненечко назвали, reverendissime, га?... далеко дальші, ніж парафіяне иньших церквів, котрі що неділї по дві годинї дрімають на проповіди. Я вчу, не проповідую, а так по простy, в розмовах, про домашнї, близькі всякому речі. Се я добре знаю, і вони розуміють. „Не кради, не пий, не проклинай, не бий, другому в біді допомагай!...“ Чи повірите, reverendissime, що за десять лїт з нашого села ніхто в криміналї не сидїв? Від 30 лїт ані одного жида у себе не маємо. Школи не маємо, а за то читальня яка! Правда, сьмішно воно; але що з того? Кому сьмішно, той нехай сьміється ся!

— Гарно то все, гарно, — згоджував ся патер, — але всего сього ще не досить.

— То правда, що не досить, — живо підхопив о. Чимчикевич, з лукавою усьмішкою споглядаючи на Єзуїта. — А ви, reverendissime, проїзжали через наше село? І бачили, яке воно? Немов би один сад, в котрому тут і там порозкидані хати. А до того ще з обох боків обрамоване цїлим лїсом овочевих дерев! Що? Може брешу?... А знаєте, reverendissime, як зове ся той лїс?... „Покутний“, он як. А чому? Пустопаш там була, коли я прибув сюди; так! Так і звалась „Неужиток.“ А отсе я на сповідї замість звичайної покути: пять раз Отче наш, пять раз Богородице, а раз Вірую, зачав кождому завдавати таку покуту, що-б зразу коло своєї хати, а далї й на тій пустопашї засадив або защепив одно овочеве деревце, а за тяжший гріх то й кілька. Ну, через 50 лїт і лїс виріс, і все село обсадили, де тілько було яке вільне місце. За овочі з Покутного селяне касу заложили таку, що з самих процентів усї додатки краєві, повітові, громадські і шкільні оплачують; а що роздаєть ся бідним та потрібним, се і в коляду не кладу. Як же вам здаєть ся, reverendissime, чи мила Богу така покута, чи нї?

— Не хуліть Бога, пан-отче! — остро відгризнув ся патер. — Хто може знати, що миле Богу, а що

нї! Хто постигне глибину путей Господнїх? Але на кілько мій слабий розум може судити, то кажу вам сьміло: не мила і не може бути мила!

— Не мила? А то чому? — з неукритим зачудуванєм запитав о. Чимчикевич.

— А тому, що до покути Бог вимагає серця сокрушенного і смиренного; а ви що даєте Йому? Далї Бог жадає, щоб чоловік як мога відривав ся від усего земного, від сьвітової суєти; а ви своєю роботою хиба-ж не привязуєте їх серця ще більше до сего сьвіта? Нї, отче, хибна ваша дорога! Бог не може благословити такого дїла. Противно, Бог уже тепер простер над вами свою руку, посилає вам віщунів свого гнїву, і горе вам, коли завчасу не покаєте ся і не вернете на шлях правди!

При сих словах патер встав мимоволї і простяг праву руку наперед. Лице його сияло, очи блищали, на чолї і устах нависала строгість розгнїваного судиї.

— Віщунів? Яких віщунів? — дрожачи і блїднїючи запитав о. Чимчикевич.

— То-то й горе, що ви не бачите їх! Посилає найстрашнїйшу духову заразу: духову слїпоту, двоєвірство і байдужність!

— Двоєвірство і байдужність? Як же ви се розумієте?

— Зовсїм по просту. Ваша паства не вміє відрїжнити доброго від злого, Христа від Белїяля, сьвятої католицької віри від схизми. Ваші духовні овечки любісїнько ходять за границю на православні служби Божі. Хиба-ж се нїчого?

— А, так от про що ви! — сказав Чимчикевич, відітхнувши свобіднїйше, і з лекшим серцем. — Ну, се, здаєть ся, не такий ще тяжкий гріх.

— Не тяжкий гріх! — аж закричав патер.

— Думаю, що нї. Адже-ж і там одного Бога хвалять, ще й так само, як у нас.

— Одного Бога! — розізлив ся патер. — От і Турки також одного Бога хвалять. То ви певно

позволили би своїм парафіянам і на турецьке богомілле ходити?

— Ну, reverendissime, се вже ви задалеко зайшли. Я позволяю їм ходити на латинську службу; тілько що вони самі не радо йдуть туди, бо нїчого там не розуміють. А православна служба така сама, як наша; а тих доґматичних тонкостей, що розріжняють нас, ані я сам не второпаю, ані мої мужики.

— Ех, пан-отче, пан-отче! — з жалістю промовив патер Ґавдентий, киваючи головою. — І ви се говорите! Ви, католицький сьвященик, можете так говорити, а навіть так робити!

— Що-ж, reverendissime? Як хто вміє, так і піє! Що-ж я винен, що говорю і роблю тілько те, що знаю?

— Значить, треба розширювати своє знанє, або...

— Або що?

— Або розстарати собі когось, хто би допоміг вам.

— А... хто-ж міні допоможе? — пренаівно запитав Чимчикевич.

— Ну, се хиба велике дїло? От і я сам готов.

— Ви, reverendissime? А то як?

— Можу вам зобовязати ся хоч і що неділї говорити в церкві казаня, а не тілько завтра.

— Завтра, як то? Не тілько завтра? — з зачудуванєм питав Чимчикевич.

— Ну, так! Адже-ж я того й приїхав! — відповів патер, зі свого боку також зачудуваний зачудуванєм Чимчикевича.

— Чого приїхали?

— Щоб завтра казанє казати в вашій церкві. Адже-ж ви вже повідомлені про се?

— Я? Сохрани Господи! Я повідомлений?

— Ну, так! Адже-ж наш пріор, знаєте, в Тернополї, мав писати вам про се!

— Ваш пріор! Во імя Отца і Сина!... Але-ж я не знаю вашого пріора!

— Як то? Не вже він не писав вам? Не вже ви не дістали нїякого письма?

— Письмо якесь я на сьому тижнї дістав, — відказав Чимчикевич змішаний, — але я не знав, від кого воно і про що писане.

— Як то не знали?

— Та так, що не знав! Бачите, ось воно! Що я намучив ся, щоб прочитати: і лїтери, здаєть ся, деякі розбираю, а слово хоть би тобі однїсїньке! Нїде гріха дїти, плюнув я на нього тай сховав. Ось вам воно; погляньте, чи се від вашого пріора?

І о. Чимчикевич подав патрови зімяте, засмальцьоване письмо пріора. Той поглянув на него, сам не знаючи, що про се думати, і тілько охнув: письмо було писане по латинї, котру Чимчикевич іще перед пятьдесятьма роками вспів забути всю до нащадку!

— От воно як! — промовив патер, помовчавши хвилинку та встигши за той час прокляти в душі хитрого пріора, що зробив йому такого збитка: — Що-ж тепер буде?

— Не знаю, reverendissime.

— Я конче мушу завтра сказати проповідь у вашій церкві. Мінї моя власть наказала.

— Що-ж, — смирно відказав Чимчикевич, — з Богом, reverendissime. Тілько що мінї моя власть скаже?

— Ваша власть? Яка?

— Ну, митрополїт, консистория. Чи може ви маєте їх дозвіл?

— Нї. А хиба-ж се не від вас залежить?

— А вже-ж, що нї. Без висшого дозволу я не можу допустити сьвященика иньшого обряду проповідати в моїй церкві.

Патер Ґавдентий стояв мов укопаний. От тобі на! Через таку пусту формальність мала би пропасти його місия! Ах, і завсїгди мусять його переслїдувати ті дурниці, ті дрібнички житя, на котрі він не звертає уваги і котрі можуть іноді попсувати все

діло. Але нї, то не може бути, бодай тепер нї! В якімсь нервовім зворушеню став він ходити по комнатї, придумуючи, що тут робити. Нараз зупинив ся перед Чимчикевичем.

— Так се ви кажете, що не маєте права допустити мене до проповіданя в вашій церкві?

— Нї, reverendissime, не маю.

— Ну, а коло церкви, на цвинтарі можу проповідати?

— Там можете.

— Ну, ось і гарно. Буду проповідати на цвинтарі.

— Добре. Тілько, знаєте, reverendissime, я чоловік старий, слабий; боюсь, щоб не було мінї за се якої халепи.

— Від кого?

— А от хоть би від пана старости. Знаєте, на цвинтарі будь що будь публичне місце, а проповідь будь що будь — бесіда. А староста у нас острий, службистий. Набіжить і запитає: „А що се у вас, отче, без дозволу власти на публичному місці якісь зборища збирають ся, бесіди говорять ся?“ І що-ж я на се скажу?

— Сьмійте ся з того, пан отче!

— Ну, ви собі, reverendissime, сьмійте ся на здоровлє! А по мнї мурашки бігають. По що мінї клопоту на здорову голову? А лїпше знаєте що? У вас конї добрі, бричка легенька, дорога тепер добра: от ви, не в гнїв вам кажучи, їдьте до города і добудьте дозвіл від пана старости. А я дуже радо зроблю все, що буде залежати від мене. Потрудїть ся, reverendissime; нехай се буде Богу на славу, а для мене старого спокійнїйше.

Патер Ґавдентий думав було зразу противити ся і переконувати Чимчикевича, що його побоюваня даремні; але ледви замітна іронічна нотка в останнїх словах „попа“, поразила єго мов грім. Він зміркував від разу, що занадто мало цїнив собі того старця, і що за тою дитинячою простотою і наївні-

стю у него крив ся щось більше глибоке, якесь зовсїм незвичайне „собі на умі.“ Не кажучи нї слова більше, червоний і розсерджений, патер схопив капелюх і вискочив на ґанок.

— Запрягати! — крикнув він на все горло, побачивши, що сонце вже почало спускати ся, і нагадавши собі, що до города добрі дві милї.

— От проклятий піп! — воркотїв він собі під носом, дожидаючи, поки запряжуть його бричку. — Замучив мене зовсїм! Здаєть ся — нїби глупий мов пень, а тимчасом він тугий як лико. Але-ж бо і я собі нївроку мудрий, тілько часу збавив даремнїсїнько! Чорт би його взяв з тим дозволом! Найшов, що видумати! І як то мінї упорати ся сьогоднї?...

— А що, прошу єґомостя? Чи я не говорив, що вони скоро поїдуть? — промовив усьміхаючись Прокіп до Чимчикевича, запираючи ворота по від'їздї гостей.

— Так то, так, Прокопе, — сумовито сказав о. Чимчикевич, — поїхали то вони, поїхали, але не сьогоднї, так завтра вернуть ся знов.

— А най Бог боронить! — крикнув Прокіп. — А чого їм від нас треба, прошу єґомостя?

— Чого? — повторив о. Чимчикевич. — Чого? питаєш. Слухай же, Прокопе! Ти мене давно знаєш. Як ти гадаєш: дбав я про громадян? учив їх добру? давав їм добрий приклад? Був я для вас добрим попом?

— Падлюка був би той, хто-б інакше говорив! — крикнув Прокіп: — Не попом, а батьком рідним! От чим ви були для нас!

— Ну, не говори так, Прокопе! Знаю я свої хиби. Але того, що мінї сказав сей Єзуіт, я до нинїшнього дня не знав і не думав.

— То се Єзуіт? А що-ж він сказав вам?

— Сказав, що мої парафіяне Бога не знають, в двох Богів вірять, а то тому, що і тут і до Почаєва до церкви ходять, а в Почаєві, мовляв, уже

не той Бог, що тутечки. Чуєш, небоже? І за се, грозив, не мине нас кара Божа.

— От що він вам крякав! А крякали би над ним ворони!

— Не клени, Прокопе! І для того, говорив, треба нас усіх просьвіщати, навернути на правдиву єзуїтську віру; і він се зробить.

— Він? А не діждав би! А як же він нас навертатиме?

— Буде вам що неділї казаня говорити.

— Тілько всього? Ну, чували ми їх казаня! Се ще не великий страх! Нехай собі говорить. Я думав, що може зо староства наказ прийде, а староство жандармам накаже. От тоді справді був би клопіт, бо не стілько би навернули, скілько здерли-б. А казаня — н-ну!

І махнувши рукою Прокіп побрів на обійстє до свого діла. А о. Чимчикевич довго ще сидів на ґанку своєї старої хати, під тінею густо обвитої, розцвилої фасолї, сидів і думав про неждану візиту Єзуіта, про розмову з ним і його дивний замір.

— Ой, не проста, не припадкова то річ, — думав він. — Не на мене одного гострять зуби ті Єзуіти; тілько здаєть ся, що мене першого хочуть проковтнути. Що-ж? Божа воля! Просив я Господа, щоб дозволив мінї вмерти супокійно; та здаєть ся, що за мої гріхи не вислухав мене Бог. Прийдеть ся мабуть власними старими очима побачити ще початок нової боротьби, а може і свої старі кости в нїй зложити. Його сьвята воля! А люта буде боротьба, страшна! І хто то в нїй переможе? Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, узброєна просьвітою, хитрощами, інтриґою, протекциями і всякими мудрими штуками; а що-ж ми поставимо насупротив неї? Находить велика пошесть, страшна чума, котра може змести нас з лиця землї, як вода злизує мул. А як же-ж ми охоронимось від неї, де найдемо на неї лїк?...

І о. Чимчикевич узяв старий молитвенник в деревляній, полотном обшитій оправі, писаний грубим, хорошим почерком на старім, грубім папері. Се була єдина вартна річ, яку посідав він і цінив вище всього на сьвіті. Старець розвернув книгу і почав поволи, голосно і виразно читати. Молитва успокоїла єго; важке вражіне, викликане Єзуітом, розвіяло ся. Якось мимоволі очи Чимчикевича зупинили ся на остатніх листах молитвенника, де він сам після старих записок, документів і оповідань старих людей списав більше чим трьохсотлітню літопись села Товстохлоп. Одна сторінка тої літописі звернула на себе його особливу увагу. Перечитавши її, він тихо захихикав. Якась нова думка блиснула в його голові. Він іще раз перечитав тую сторінку і ще раз усьміхнув ся.

IV.

Була неділя. Прехороший літній день. На небі не видно ні однісінькой хмарки. Темною густою зеленю вкривали вікові липи стару, але ще добре одержану церков з її червоною банею, що була покрита бляхою, з позолоченим хрестом на вершку. Побіч церкви блищав аж горів новий, мідяний дах на невисокій присадковатій дзвінниці. З церкви розлягав ся голосний на ціле село протяглий сьпів літурґії; у церкві сьпівали всї, хто лиш міг: чоловіки, жінки, хлопці і дівчата гармонійним хором. Здавало ся, що величезна хвиля тих голосів розпирає стіни старої церковці і підносить її на собі в гору. З боку коло крилоса стояв високий і чорний патер Гавдентий, з якимсь не то набожним не то похмурим лицем, і ждав, поки скінчить ся служба Божа. Богато він натерпів ся вчора: пізно в ночи приїхав у містечко і якось переночував у лихій жидівській коршмі. Ранком набігав ся немало, заким розбудив старосту і отримав від нього позволенє промовити на публичнім місці. Та все таки він поставив на своїм і вернув ся на час. Зразу він дуже бояв ся, щоб о. Чимчикевич не втяв йому штуки і не упо-

рав ся з службою Божою вчаснїйше, так що він, приїхавши, застане лиш заперті двері і вже нїкого в церкві. Але нї. О. Чимчикевич поступив собі зовсїм льояльно, а по утренї ждав аж годину на його приїзд. Се по трохи помирило патра з Чимчикевичем, хоть дотепер не міг він йому простити вчорашнього занепокоєня.

Ось о. Чимчикевич дрожачим голосом прочитав євангелиє. Патер подумав, чи не почне він сам тепер проповідь, але нї: панотець править службу Божу дальше. Ось і служба Божа кінчить ся. По причастию патер вийшов з церкви. Недалеко дзвінницї між двома величезними липами лежала велика чотирогранна на два лікті висока плита, якийсь старий надгробний камінь. Патер станув на нїм, то буде його амвона. Виняв з хустини комжу і натягнув її поверх сутани. Стоячи високо на плитї з полискуючим на сонцї, гладко виголеним тїменем (барет він забув узяти з собою), здавав ся він високим як придорожнїй стовп і грізним мов мара. Сонце доходило вже полудня і пекло немилосерно. В тїни лип цьвірінькали воробцї. Маса червоних великих блощиць лазила по гробах і наповняла всї отвори і тїнисті щілини в деревляній загородї. Анї вітрець не подув, щоби відсьвіжити повітре. Листє не рухалось зовсїм, мов замерло. Патер стояв як раз на такім місцї, де за цїлий південь не було тїни. На його чолї, щоках і руках почав виступати піт дрібними блискучими краплинами; він нетерпливо прислухував ся сьпівови, котрий потоком виливав ся з церкви. Вже прочитано благословение, коли нараз патер з гнїву мало-що в голос не закляв — з церкви розляглось: Радуй ся Николає, великий чудотворче!

— З розуму зійшов піп, чи що? Захотїлось йому сегодня читати акафист!

Але гнїв на нїщо не придав ся, треба було ждати кінця акафисту. А о. Чимчикевич немов би навмисно кожде слово виголошував протяжно, поволи, мов би догадувавсь, якої муки зазнає патер Гавдентий!

Доброї пів години тягнувсь акафист; а як вимучив ся за той час патер на своїй камяній амвоні на сонїчнім скварі, того ні пером описати, ні в казцї розказати. Радо був би злїз він з плити і сїв у холодку під дзвінницею, коли б не громада дїтей і старших дївчат, котрі повиходили з бабинця і поставали під церквою, заєдно хрестячись і споглядаючи на него.

При них злїзати якось нескладно. Патер разів з двайцять посилав їх до чорта, але се не багато помагало. Дрібні крапельки поту давно вже перемінили ся на ручайки, що тихо сливали долї щоками, по плечах і грудях. Сорочка була на нїм зовсїм мокра і прилипала до тїла. Кров била сильно в лице, голова горіла, в ушах шуміло, в горлї пересохло; патер став направду побоюватись сонїчного удару або якої небудь нагальної слабости.

Ну, слава Богу! вже скінчив ся і акафист! Він зітхнув свобіднїйше. Але що-ж се? В церкві сьпів затих, щось говорять. Може-ж то бути? О. Чимчикевич почав проповідь! Патер іронїчно усьміхнув ся, пригадавши собі оповіданя про його проповіді. Мабуть вона не буде довга, подумав він. А все-ж таки шкода, що я не в церкві. Було би цїкаво послухати!

Дїйсно, варта було почути ту проповідь.

— Дїтоньки мої, — промовив о. Чимчикевич, — вичитав я отсе в старих паперах, що нинї як раз сто лїт минає... еге, сто лїт, як один день! — як у нашому селї Товстохлопах вибухла страшна пошесть. Пів села вимерло за один тиждень. Триста вісїмдесять душ без сповіди і причастя сьвятого. Нехай нас усїх Бог боронить від такого, небожата! А як гадаєте, дїтоньки мої, чи не годилось би нам як небудь відсьвяткувати столїтню памятку такого великого нещастя?

Нарід стояв, хрестив ся набожно і зітхав із глубини душі.

— Так слухайте-ж, як я про се думаю, дїтоньки! — продовжав о. Чимчикевич. — Відправмо молебень з колїноприклоненнєм за ті померші душеньки, а опісля виберіть собі кільканайцять парубків що дужших, розумієте? І нехай вони за чергою до самого вечера дзвонять не вгаваючи. Нехай ті голоси ідуть до всевишнього Бога і сповістять тих наших небіщиків, що ми і по сто лїтах не забули про них. Нехай се буде Богу на хвалу, щоб Він змилував ся над нами і відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тїлесну і духову. Амінь.

По тих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки, відтак обізвалась тонка сиґнатурка у церковній копулї, а за нею загудїли грімкі голоси з дзвінниці. Нарід упав на коліна і почала ся панахида. Патер глядїв здивований, не розуміючи, в чім дїло, не знаючи, чи йому стояти, чи також упасти на коліна. Вкінцї і він приклякнув на своїй плитї.

Скінчила ся панахида, скінчила ся служба Божа, но дзвони як гуділи,так гудять. Хрестячись почав нарід виходити з церкви; дївчата в білих сорочках і ріжнобарвних стяжках пестріють як мак; за ними показались жінки в білих намітках, засїріли мужики в темних свитках; дїти купками розбігли ся по кладовищі. Патер стояв на камени облитий сонїчним блиском і перехрестив ся. Нарід цїкаво згромадив ся круг нього — а дзвони гудуть не втихаючи. З злословою усьмішкою тиснуть ся парубки до дзвінниці, вистукують тяжкими чобітьми спинаючи ся в гору по крутих сходках, а ті, що вже вилїзли, повихиляли голови зо всїх вікон і отворів і з неменчою цїкавістю глядять на Єзуіта. Крізь гучний голос дзвонів чути їх регіт.

Зібралась ще більша юрба народу, патер перехрестив ся ще раз, потім здивований глянув на дзвінницю, мов би питав ся очима, коли вже раз перестануть там дзвонити? А дзвони і не думають переставати, гудуть що сили. А хороші і голосні ті

дзвони на Товстохлопській дзвінниці! Розповідають, що вилито їх із колишніх козацьких гармат, що тут були затоплені в болотах по якійсь битві, а пізнійше віднайшли їх мужики. Хороші, голосні дзвони! Як усі сім задзвонять разом, то при дзвінниці свого власного голосу не вчуєш, а гомін їх чути в сімох сусідніх селах.

Патер перехрестив ся третій раз.

— Во імя Отца і Сина, — почав він грімким голосом, — та куди там! За дзвонами нічого не чути.

— А що, не перестануть вони там дзвонити? — крикнув він що сили до зібраної вколо него юрби.

— Га, що, як!? — закричали йому в відповідь люде.

— Не перестануть дзвонити? — ревнув що сили патер.

— Перестануть.

— Коли?

— У вечір.

— Як то у вечір? А чому-ж се?

— Чуму проганяємо.

— Яку чуму?

— Сто літ тому! Чума була! Триста душ без сповіді! За померші душі! Чуму проганяємо! — Такі уривані фрази розібрав патер з посеред змішаного крику народу. Зараз догадав ся він, що се нова видумка Чимчикевича. Очи його заблискали гнівом, і він зіскочив з каменя на землю.

— Я вам маю говорити проповідь, — промовив він ласкаво до народу.

— То говоріть! — роздались голоси з купи.

— Якже мінї говорити, коли дзвонять? Скажіть, щоб перестали!

— Нї, не можна!

— Але мінї сам староста позволив говорити!

— То говоріть.

З посеред юрби роздавав ся чим раз частійший сьміх. Дзвінниця була переповнена молодіжю, серед котрої кождий рух і слова патра розбуджували не-

погамований сьміх і радість. А дзвони не переставали гомонїти ні на мінуту. Патер побачив, що труд його даремний, противно, чим більше він буде лютитись, тим сьмішнїйше буде його положенє. І він роздумав, що лїпше уступити сим разом, в надії, що другим разом тим повнїйше осягне побіду. Солодко усьміхаючись він промовив:

— Ну, дзвоніть собі, дзвоніть, я приїду на другу неділю. Бог з вами!

Але сїдаючи на бричку, що тут таки за церковною огорожею ждала на него, він стисненим кулаком погрозив в сторону попівства і злосливо проворкотав:

— Почéкай, ти стари шизматúку, я цéбє нау́че!

Казки і сатири.

Куди дїваютъ ся старі роки.

Бо аджеж десь вони мусять бути! Пан Богдан Дїдицький, що правда, сказав колись, що

Рôкъ старый уже пропалъ
Въ мори вѣковыхъ временъ, —

але всї мої ґеоґрафічні відомости не вистарчають на те, щоб знайти на якій будь мапі те „море вѣковыхъ временъ“. А преціньь мусить се бути не мале море, коли стілько тисяч давніх років уже потонуло в нїм, а ще й доси кождий новий рік також там знаходить місце. Бо щоб вони були з цукру і розпливали ся в водї того моря, сього-б я не сказав: борше вже з соли, бо се кождий признає, що не один такий рік прийшов ся йому дуже солоно.

А хто знає, може вони й зовсїм не пропадають, але чергують ся, так що приміром найстарші роки з самого дна вилазять і обсушивши ся на сонїчку вертають назад на землю? Дивно лишень, як їм хочеть ся як раз у таку студену пору, перед Йорданом, одним лїзти в воду, а другим вилазити з води. Тим старим рокам, що з сего сьвіта перед новим роком стрімголов скачуть у те таємниче море, мусїло певно дуже вже надоїсти на землї, коли не можучи довше видержати з миром христіяньским доходять аж до самовбійства.

Тай справдї удармо ся в груди і скажімо по щирости, чи не кривдимо ми їх бідних? Хто з нас коли скаже: „Е, старий рік був добрий рік?“ Де там! Кождий радше скаже: „Богу дякувати, що минув! Бодай не вертав ся і не снив ся! За його панованя жінка менї вмерла, а теща, яку дармо годую, жива лишила ся! За його порядкованя жито не вродило, а за те дикий мак і блавати — пропав би зі своєю естетикою!“ І так кождий знайде якийсь камінець, щоб кинути на нього. А за те кождий з отвертими раменами витає те молоденьке хлопя, молокососа, новий рік, хоч і не знає, чи він принесе бодай половину того добра, що попереднїй небіжчик. Така то вже натура людська!

А хтож тому винен, що старий рік так злобно панував і так погано порядкував? Чейже певно не він сам. Бо колиж йому було, в дванацяти місяцях ростучи і старіючись, розуму набрати ся? А щеж і ви, любі читачі, з разу, скоро тілько настав він, надто таки розпестили його, кланяючись йому мов божкови, строячи його в цьвіти найкрасших надїй, леліючи його в золотій колисцї блискучих ожиданьо. А до твердої, розумної роботи ви його не заставляли, то й не дивуйте ся, що він вам уродив замісь жита мак і блаватки, а замісь певної будущини злудні Фата-морґана!

Менї жаль їх, тих старих, а так несправедливо укаменованих років. Коли-б їм так одному з другим — гадав я собі — дати троха більше часу до розвою, троха стараннїйше вихованє, не так би вони поставили ся! Довго міркував я, як би зарадити сему лиху, а далї таки не видержав і пішов сам від себе в депутації до пана Палюха, що то „состоитъ надзирателемъ бурсы Народного Дома“.

— Високоповажаний Добродїю, — зачав я свою орацію.

— Перепрашаю вас, — відрубав менї праведник, — я не єсьм жаден високоповажаний, анї не жаден добродїй. Правильно говорить ся: „благородний господине“.

— Нехай і так, — сказав я. — Отже високоблагородний господине (п. Палюх з задоволенєм похитнув головою), я тут маю на приміті воспитанника, на котрого настоящім воспитанію дуже богато залежить.

— Очень много зависит! — поправив праведник.

— Ну, нехай собі й зависить. Я хотів би дати його під ваш високоуміетний догляд.

— Многоуважаємий надзор! — поправив він не порозумівши.

— Еге, еге, так само, як ви кажете.

— А соізвольте вас спросить, кто он таков? До якой русской партії належит?

— Що з нього зробите, те й буде.

— Очень хорошо. Но на безплатного у нас міста нїт.

— О, він богатий, дармо не схоче. Він сам задармо роздає не одному тисячі й мілїони.

— О, єжели так, то прошу. А на долго?

— Отож то в тім і біда, що не на довго, — сказав я. — Се, бачите, новий рік. Доси ще він маленький, лежить у повитю, а за кілька день його покличуть до панованя, то вже за пізно буде до бурси давати. Ходилоб о те, аби за тих кілька день —

— Перепрашаю вас, господине, — сказав наразі праведник, хапаючи за капелюх, — я не імію времени с вами глагольствовати. Моє почтеніє!

Так розбила ся моя добронамірена проба, дати новому рокови якесь хоч трохи приличнїйше вихованє від того, яке мали його попередники. Коби бодай продовжити його вік хоч у четверо, чей би все таки за той час більше розуму набрав ся! — думав я собі і пішов через вулицю до „Народної Торговлї“.

— Дай Боже час добрий і фляшку коняку! — сказав я щадячи слів.

Пан Ничай зрозумів мене і не сказав нїчого, а лишень почав пакувати коняк.

— Слухайте, господине, хочу у вас розпитати про одну річ, — сказав я платячи.

— Прошу, — сказав п. Ничай числячи гроші.

— Чи не можна би з вашого народно-торговельного і економічного становища продовжити найблизший рік хоч у четверо?

II. Ничай скривив ся на мене, моз середа на пятницю.

— Т-та про мене, — проціДив він, — але ви нас заріжете. Тут і так люди не платять довгів, а при такім продовженю терміну —

— Бувайте здорові! Бувайте здорові! — Я вже був за дверима.

— А, то ти! — крикнув до мене чоловік, якого я з розгону, вискакуючи з дверий, мало з ніг не звалив і який за те рівночасно заплатив менї порядним штурканцем у бік.

— Еге, я! — відйойкнув я облизуючи ся після удару. — А ти хто? Бігме, не добачаю.

— Аджеж Скрудж!*)

— Чи на правду? Дорогий Скруджу, ти юрист; скажи менї, будь ласкав, чи з вашого юридичного становища не можна би настаючому новому рокови продовжити днї живота його хоч у четверо?

— В жаден спосіб не можна, — відмовив Скрудж. — По перше, що векслъовий закон числить проценти від ста на рік; по друге, що суди засуджують злочинців на роки, а в разї продовженя року треба би змінювати закони, а се у нас забрало би хоч сто літ часу, а за той час усї злодії — —

— Добре, добре! — сказав я, — бувай здоров!

Іду я собі дорогою, аж гульк, насупротив мене штильгукає на паличках п. Нагірний, між иншими своїми професіями також редактор „Нового Зеркала“.

— Пане Нагірний, — кажу я, — змилуйте ся надо мною і над бідним новим роком! Поворуште своїм технічним розумом і зробіть так, щоб тому новому рокови продовжити днї живота його!

---

*) Один із персонажів Діккенсової повісти »Сьвятий вечер«. У ту пору ся повість була перекладена на нашу мову і перекладача її, дра Е. Олесницкого, звали в приятельськім кружку Скруджем.

— Щож, голубчику, — відказав менї ласкаво п Нагірний, — із становища технїчного я не маю нїчого против вашого пляну, бо церкви, які я будую, не боять ся зубів часу і постоять що найменше своїх сто лїт, хоч кождий рік буде в четверо довший, нїж доси. Але зі становища редакторського, то знов инша історія. Вправдї передплатники „Нового Зеркала“ взиграли би аки младенци, коли-б їм за цїну зложену на один рік присилано часопись чотири роки, — але що зробить редакція?

— Ваша правда, ваша правда! — сказав я і розкланяв ся. Нї, мабуть не з сього боку я взяв ся до річи! Нїяк не йде продовжати кождому рокови днї житя його! А от як би так зробити, щоб молоді роки, поки ще являть ся у нас, повчили ся троха розуму у старих? Еге, як би то знати, де ті старі дївають ся! Думав було йти до Андрія Івановича Дїдицького та розпитати його дещо близше про „море вікових времен“, а далї роздумав. Адже й сам Андрій Іванович не знає сього докладно, або знає стількиж, як про того Мелхиседека, що був взірцем сьвященства для батька Михайла Качковського!*) Краще розпитати у якої старої баби, що зуби з'їла. Оттак думаючи я був уже на бернардинській площі, де здовж вулицї тягли ся ряди прилавків із овочами.

— Може ви бабусю знаєте, де дївають ся старі роки? — запитав я у найстаршої перекупки, купуючи у неї за два крейцарі яблок.

— Знаю, синочку, все знаю. Із старих років роблять ся добрі давнї часи, знаєш, ті славні часи, коли то ще баба дївкою була.

— Ну, алеж бо говорять, що вони кудись тонуть, бабусю?

— Так, синочку, тоне все лихо, все нещасте, вся погань. А що в котрім році була крихітка до-

---

*) В першім томі біографії М. Качковського, написаної Б. Дїдицким, батько Качковського названий »іерей по чину Мелхиседекову«.

брого, то то пізнїйше в нашій памяти росте-розростаєть ся, обливаєть ся барвами веселки і жиє безсмертно. Лиш той, синочку, бідний, у кого в жаднім старім роцї серед купи погані і непотрібства не було ані зеренця чистого добра. Для такого старі роки стають ся опирями, що не дають спати ані в ліжку, ані в трунї по смерти. Такий чоловік і сам стаєть ся опирем, Дух сьвятий при нас! Добраніч, синку!

Абож я знаю! Може стара й правду казала. Її закарлючений ніс сьвідчив, що вона якась не проста баба, а мабуть ворожка.

»Зоря« 1884 р. ч. 1.

Як пан собі біди шукав.

I.

Було то не давно і не пізно, а так в самій середині. Жив тоді в нашім краю один пан богатий, котрий дожив до двацять пятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить се слово. Його отець тілько що вмер, ситий слави і віку, маєток лишив великий і добре загосподарований. Шпіхлірі, каси повні, повні стодоли і обори, слуги вірні і прихильні панови, славне імя предків, здоровле, молодість і краса, — чогож більше можна жадати від долї? Тож нїчого не жадав молодий пан. Жив по панськи, вітцївського добра не марнував, в полїтику не вдавав ся, віддавав Богу що боже, а цїсареви що цїсарське, і на тім конець.

І був би молодий пан таким робом прожив увесь свій вік, коли би не випадок на око дрібний, що одначе знищив його супокій, затроїв житє, зруйнував маєток.

Одної суботи пішов пан по смачній вечері на прохід до огорода, з огорода зайшов на гумно, а з гумна до стодоли. В стодолї стояла цїла купа людий: підданих хлопів, дозорцїв і панських дворакив, а з посеред тої купи долїтали до панського слуху якісь лускоти, нїби молоченє, але помішане з жалібним криком і стогнанєм. Зацїкавлений вступив пан, щоб поглянути, що то дїєть ся. Цїкавий побачив

образок. Під стіною на кріслі сидів головний завідатель панських дібр і голосно числив, поглядаючи від часу до часу в невелику книжочку. На тоцї лежав розтягнений мужик і йойкав і стогнав і кричав. На його руках, плечах і ногах сидїли три сильні драби, а два иньші прали канчуками в те місце, відки ноги ростуть.

— Що ви робите? — питає цїкаво пан.

Завідатель станув перед паном, уклонив ся і сказав.

— То, прошу пана, Проць Шулїка відбирає свою тижневу порцію.

— За що?

— Три рази спізнив ся на панщину.

— А так! — сказав пан, заспокоївши свою цїкавість і хотїв відійти.

— Ой бідонько-ж моя, бідонько чорна — крикнув мужик розтягнений на тоцї. — І на полї що дня били за спізненє, і тепер ще бють. А в мене жінка хора, дитина вмирає, біда дома, нема що раз в рот вложити — і не спізняй ся!

Дальші слова заглушив поновлений лускіт батогів о тверду, висохлу хлопську шкіру. Але пан почувши ті слова нагло станув зворушений ними, потім вернув ся і махнув на гайдуків, щоб перестали молотити.

— Що ти говориш про біду? — запитав він Проця. — Що се таке?

Проць піднїс ся з землї і витріщив на пана свої сиві очи.

— Біда, паночку? — вистогнав — Що то біда? Біда, то біда, пек їй! То наш щоденний хлїб.

— Ваш хлїб? Якже вона виглядає? Нїчого про неї я доси не чував.

— Га, то пан щасливі. А я до тепер не чув про такого, хто би її не знав.

— Отже ти її знаєш?

— Ой, паночку, від коли мене мати на сьвіт народила.

— Ну, то покажи її менї!

Мужик стояв і почав чухати ся в потилицю.

— Якже я її ясному пану покажу? Вона всюди є.

— Брешеш, хлопе, бо в мене її нема.

— Дай Боже пану здоровля! — сказав мужик кланяючи ся пану до ніг — але за те я її бачу. Для мене все біда на сьвітї.

— Кажи, що?

— От ті канчуки, наприклад, мій нинїшнїй біль хиба не біда?

— Брешеш, драбе, то заслужена кара.

— А панщина хиба не біда?

— Брешеш, шельмо, то сьвятий обовязок.

— А той голод і холод, що терпимо в хатї, хиба то не біда?

— Брешеш, то через твоє лїнивство.

— А слабість жінки і дїтий хиба не біда?

— Брешеш, то воля божа, що для твогож добра насилає проби на тебе!

Мужик стояв остовпілий, не вмів нїчого більше сказати.

— Но, скажеш менї, де властиво твоя біда, чи нї? — грізно крикнув пан.

— Га, паночку, найбільша моя біда тота, що я на сьвіт народив ся.

— Так? То ти будеш блюзнити пану Богу? Кладіть його, хлопцї, і валїть йому решту, кілько ще там йому належить ся, а крім того десять київ в додатку, нехай не ображує пана Бога.

Відійшов пан, а мужик нїчого більше не кажучи сам положив ся на тоцї, щоб відібрати решту своєї „заслуженої кари“...

II.

А пан тимчасом ішов дальше і думав. Любив думати сей пан.

— Бреше, шельма хлоп! Дурне слово винайшов, щоб покрити власне недбальство, лїнивство і глупоту. Хто працює, той має. Хто сповняє свої обо-

вязки, той має чисте сумлїнє. Хто рано встає, тому пан Біг дає.

Гарно думав пан і розумно, забув лише, що він сам не працював, а мав, не сповняв жадних обовязків, а чув себе найспокійнїйшим на сьвітї, а рано вставати ще з малечку не любив страшенно.

— Але я їх відучу від того! — говорив він дальше сам до себе. — Не позволю більше говорити такі дурні слова, або нехай менї покажуть тоту біду, нехай її сам побачу, сам зазнаю. Доки сего не буде, нї за що в сьвітї не повірю, що вона є на сьвітї. Аджеж я бачу і чую і розумію, як Бог приказав, так самісїнько, як кождий чоловік, як кождий мужик. Так само бачу сонце, блакить неба, зелень дерев, чую піянє когута і лускіт цїпів, усе так само. Для чогож він каже, що всюди бачить біду, а я нїде не бачу її? Бреше лайдак, тай годї.

Розумний був пан, в школах учив ся, не вірив тому, що пан Біг уліпив шляхтича з иньшої глини, як мужика, тож і зовсїм розумно міркував, що коли однакові очи, то й бачити мусять однаково.

Власне йшов пан стежкою через величезний овочевий сад, коли нагло перед ним з криком перебіг обдертий сїльський хлопчина, а за ним що сили гнав старий, кривий на одну ногу садівник, махаючи суковатим костуром. Хлопчина, придержуючи лївою рукою капелюх на голові, а правою махаючи як веслом, скочив через рів, видрапав ся на пліт і мов грушка покотив ся з нього на другий бік. Був би садівник може дігнав і зловив його на плотї, але сарака не зміг перескочити рова, розігнав ся в своїм запалї і замісь на другий бік, ляпнув у саму середину рова, по колїна в болото.

— Що тут дїє ся? — крикнув пан, станувши над берегом рова, з котрого насилу старав ся вилїзти старий садівник.

— Ет, ясний пане, — стогнав старий, — біда моя з тими хлопчиськами. Лише відверну ся, зараз один з того, другий з другого боку до саду закрадає ся, яблока краде.

Пан стояв і грізно поглядав на нього.

— Біда, кажеш? Що то значить біда?

Садівник подивив ся на пана не мудрійше від мужика.

— Біда, ясний пане, то... то... то біда тай по всьому.

— Не кпи собі з мене, старий дурню, кажи докладно, а коли ні, то ще нині прожену тебе зі служби.

— А нехай Бог боронить, ясний пане! — крикнув старий. — А деж би я подів ся на сьвітї? Я у небіщика старого пана...

— Дуби смалені плетеш — перебив пан — не про те питаю! Кажи, знаєш біду?

— А хтож її не знає, ясний пане?

— Ти за себе відповідай, а не за хтося! Знаєш її? Що вона за одна? Як виглядає?

Старий з зачудуванєм поглянув на пана. В голові йому майнула думка, чи пан буває не вдурів?

— А як же має виглядати, прошу ясного пана — сказав прижмуруючи повіки. — Подібна до старої баби, в лахманах, боса, голодна і нїчим її наситити не можна.

Розгнївав ся пан на такий невчасний жарт.

— Щож ти, блазню, думаєш, що я дурень такий як ти, і плетеш менї дурницї. Хочу її видїти, хочу з нею познайомити ся.

— Не дай того Боже ясному панови, — скрикнув старий.

— Не плети нїсенїтниць — крикнув пан, — коли я хочу! Або менї покажеш її ще нині, або не маєш у мене місця.

— Та відкиж я її візьму?

— З відтам, де вона є. Таж ти її знаєш!

— Мій Боже, вона є всюди і кождий її бачить, а хто її не бачить, той щасливий у Бога, того вже так пан Біг сотворив, щоб усе лише добре і гарне на сьвітї бачив, а бідн нї. Ясний пане! Най пан Бога не ображує і не викликає вовка з лїса!

Але пан уже не слухав тої просьби і відходячи крикнув до старого:

— Ще нині хочу бачити її. А коли менї не покажеш, то щоб завтра і слїду твойого в моїх добрах не було.

Старий стояв мов оголомшений. От так маєш! За трицятилїтню вірну службу така заплата. Для якоїсь панської примхи він мусить на старі лїта тратити кусник хлїба. І що такого стало ся панови? Яке лихо підшепнуло йому тоту нещасну гадку про біду? Старий думав і нї до чого не міг додумати ся.

Ш.

Повертаючи до свого двора побачив пан на подвірю купу старостиньских посїпак і гайдуків і мийських полїцаїв, що вели двох людий звязаних, обдертих і покровавлених.

— Що то за люди і куди їх ведете? — запитав пан.

— То розбійники і розбишаки, напали на одного купця і обрабували його в лїсї, аж ось ми зловили їх.

— Ми невинні люди — благальним голосом закликали увязнені, — ми йшли супокійно дорогою, коли вони зловили нас. Біда вигнала нас із хати, біда вігнала ще в гіршу біду.

Як опарений скочив пан почувши ті слова.

— Брешете — крикнув. — Та біда, про котру говорите, то ваша власна вина. Не вірте їм, слуги закона! Кілько раз із уст таких лайдаків чув я слово „біда“, стілько раз переконував ся, що вони закривають тим словом власну вину.

— Ми прийшли до ясного пана, щоб нам пан позволили умістити їх через нїч у безпечнім місцї, поки завтра поведемо їх до міста — сказав начальник посїпак. — А тимчасом можна й перевести з ними слїдство як належить ся.

— Радо сповняю важе бажанє і прошу всїх на нічлїг. І на слїдство також позволяю.

І пан прикликав своїх гайдуків, щоб були до помочи при слїдствї з арештованими. Коли ті не хотїли добровільно признати ся до сповненого злочину, принесли панські слуги розпалені шини, котрі приложено до стіп увязнених і держано доти, доки не признали ся. Потому стогнучи, зі спаленими підошвами вони були вкинені до пустого, мурованого шпіхлїра. А пан утїшений своїм щасливим здогадом пішов до покоїв.

— Так є — думав він. — Ті люди мов дїти; кажуть, що биті, а не кажуть, за що. Наслїдки власної своєї вини і підлоти називають бідою. Бажають спасти ся від неї, а не позбувають ся своїх блудів. Від тепер маю певну міру в руцї, маю ключ до пізнаня людської вдачі. Хто каже, що йому біда, у того або сумлїнє нечисте, або голова немудра. Тою мірою буду їх мірити і всїм покажу, що добре на тім вийду. А передовсїм із моїх слуг не стерплю анї одного у себе, котрий заікне ся про біду.

І пішов пан до касієра, що похилений числив і числив при сьвітлї лойової сьвічки.

— Ну, щож там у тебе, моспане? — спитав пан.

— Біда, ясний пане, в тім місяцї доходи не покривають видатків.

— А так? — сказав пан червоніючи з гнїву. — Добре, завтра віддаси менї моспане касу і книги, не маєш у мене більше місця.

— Алеж ясний пане — простогнав касієр, блїднїючи цїлий як хуста. Пан одначе не слухав. Ішов на гумна, де гуменний тільки що скінчив перегляд худоби, пригнаної з паші.

— А щож там, гуменний, як у вас іде? — запитав пан.

— Біда, ясний пане, десь пастух у лїсї дві корови згубив.

— Здаси завтра свою службу иньшому, я більше не потребую твоєї служби.

— Але ясний пане — йойкнув гуменний мов громом поражений, але пан був уже далеко. Там конюший доглядав, як поєно з дубових ведер панські цуґові коні.

— А що там, пане конюший? — крикнув з далека пан.

— Та біда, ясний пане, буланий оґерик зломив ногу.

— Там до чорта! — крикнув пан. — Прийдеш менї завтра до обрахунку, не маєш у мене більше служби.

Конюший станув мов обмитий зимною водою і мняв у руцї здоймлений капелюх, але не сказав анї слова. Тимчасом пан ішов уже напротив польового, котрий вертав з поля.

— Ну, що там у полї? — запитав його коротко.

— Біда, ясний пане, вчорашнїй град витовк нам лан вівса під лїсом.

— Не маєш аспан від завтра в мене служби! — ревнув пан і як бісноватий побіг дальше. Напротив нього поважно ступаючи і оглядаючи ся довкола йшов головний завідатель панських посїлостий, чоловік хоч із шляхотським гербом, але з жидівською душею. Тримав він цїлу службу в клїщах, пильнував усего, запобігав і щадив, знаючи, що чим більше буде на купі, тим більше можна з тої купи взяти для себе, не лишаючи анї слїду анї підозріня. І тепер власне він обчислював, що в минувшім місяцї приросло для його кишенї і до якої суми заокруглить ся збита вже кабза, за котру думав в коротцї набути одно з гарних дібр у близькім сусїдстві.

— Ну і щож там, пане брате? — сказав до нього пан.

— Все добре, ясний пане, — усьміхаючи ся сказав завідатель.

Аж зітхнув пан, аж на серцї йому полекшало. Вічна біда, від котрої зачинали свої відповіди найстарші і нїби найвірнїйші слуги його вітця, зачала наповняти його перестрахом. Зачинав чути себе окру-

женим злодіями, розбишаками і опришками. Тож незвичайно урадував ся подибавши хоч одного чесного чоловіка, у котрого сумлінє чисте, котрий не мав потреби своїх провин або лінивства покривати тим глупим і безбожним виразом „біда“. Щиро стиснув пан руку вірного слуги і приятеля і приязно з ним розмовляючи пішов до дому.

IV.

Була ніч, чудова, тиха, ясна і тепла, липнева ніч. Не клеїв сон панських повік і дивні якісь думки снували ся в голові. Встав пан, надів на себе легкий полотняний плащ і вийшов з покою. Йдучи корідором до головних дверий і переходячи побіч кімнаток, де жили старші офіціялісти, він чув якийсь глухий плач у покою старого садівника, конюшого і польового. Кождий із них був сам зі своєю гризотою, жаден може не знав, що така сама доля спіткала й иньших крім нього. Кождий може крив перед иньшими свій біль, щоб тепер у темній самоті тим сильнїйше почувати його урази. Стидно якось і негарно зробило ся панови на душі; як злочинець, гонений голосом власного сумлїня, утїкав він здовж темного корідора, тиха відімкнув входові двері і вийшов на подвірє.

Ясно було, як у день. Не оглядаючи ся поза себе йшов пан з разу скоро, а потім чим раз поволїйше і не глядів, куди йде. Йшов і думав, а радше півголосом розмовляв сам з собою.

— Мав же би я помиляти ся? Малаж би сеся біда бути чимось правдивим, дотикальним, сильнїйшим від людий, що панує над ними помимо їх волї? Але в такім разї мусїв би я щось знати про неї. Кільканацять лїт посьвятив я науцї, пізнаваню минувшини, теперішности і окружаючої нас природи, а про біду як про щось дотикальне я не чув. Тай тепер хоч і як напружую свою думку, нїде не можу добачити її. В природі є порядок і гармонїя всїх

річий, певні незмінні закони, але біди ніякої нема. І поміж людьми є також певна гармонія, порядок усвячений законом і переказами бувальщини, але й тут нема біди як якогось відрубного закона, як видимого явища. Ні, моя правда: біда, то лише прикривка нездібности або нечистого сумління.

— Неправда, — відізвав ся лагідний але певний голос тут же обік нього. Без особливого страху або зачудуваня оглянув ся пан, бож преціньне було чого страхати ся, він був на своїм подвірю, а ніч була така ясна. Обік нього нечутними кроками йшов парубок убраний у легкий, повіваючий плащ, з ясним лицем і ясним на рамена розпущеним волосєм. Не злякав ся пан ані не зачудував ся побачивши його; так йому якось було любо на душі, як коли би з тим молодим чоловіком знав ся від найменьшої дитини.

— Чому не правда? — запитав пан.

— Є біда поза людською виною і нездібністю, — відповів молодий чоловік.

— Чим докажеш її істнованє?

— На що доказувати, коли можеш її бачити на кождім місці і в кождій хвилі!

— А чомуж я її не бачу і не бачив доси?

— Бо ти глядів оком узброєним формулками брехливої науки.

— Яким же оком можу побачити її?

— Оком любови і співчутя.

Знову стидно і негарно зробило ся панови на душі. Мовчав потупивши очи в землю.

— Ну, щож, хочеш бачити її? — запитав його товариш.

— Не знаю, чи потрафлю — несьміло відповів пан.

— Знаю, що так як тепер єси, не потрафиш. Не маєш розвиненого того змислу, що робить здібним бачити таку появу. Але скажи, чи хочеш, щоб я тобі в тім напрямі отворив очи?

— Хочу, — крикнув радісно пан.

— Не тїш ся тим! Хто більше бачить, той більше чує, а хто більше чує, той більше терпить. Упереджаю тебе отже, що се справа зовсїм неприємна і не цїлком безпечна.

Задумав ся пан, нарештї відповів:

— Дві бувають підстави людського щастя — розум і маєток. Коли сей новий змисл не ослабить у мнї ані одного ані другого, то щож злого може менї стати ся?

— Не тілько не ослабить, але зміцнить, заострить іще. Тож хочеш, щоб я отворив тобі очи любови і співчутя?

— Хочу.

— Ну, то ходи зі мною.

— Куди?

— До хати твого підданого, того мужика, котрого ти нинї кіями велїв навчати, що нема біди.

— Добре, піду за тобою, — сказав пан, хоча чув, як якась холодна дрож пробігала йому по тїлї.

V.

Дрімає в сумерку вбога мужицька хата. Сумовито миготить з маленьких вікон жовтаве сьвітло каганця. На твердій, брудній постелї лежить пожовклий кістяк, стогнучий, з розпаленими від горячки очима — се жінка мужикова. На печи, овинений в брудні лахмани, стогне другий кістяк, се дитина, що ось-ось догарає. А на лаві під вікном без жадної постелї, тілько кулак під голову підложивши, лежить господар і також стогне з болю по одержаних кіях. В хатчинї пусто, чорно, чути відразливий сопух нужди і занедбаня, гнилих і виплюваних легких, передучора вареної і запліснїлої капусти і разового, квасного хлїба.

Плачливо скрипнули двері, яснїйше якось зробило ся в хатинї; війшов пан в товаристві незнайомого парубка. Нїхто не чув їх і не відізвав ся до них.

— Поглянь на те мешкане і представ собі, що тут цілий вік мусять жити і вмирати люди, брати твої — сказав парубок.

— Щож, годі всім жити в палацах, хтось і в хатчині мусить, — відповів пан.

— Але представ собі, яке то мусить бути те житє! — сказав молодець.

— Таке, на яке заслугують, — відповів пан.

— Поглянь на отсю невісту, на її висохле як скіпа тіло.

— Знаю її від давна. Була піячкою і неробою, тепер умирає на сухоти — річ зовсім природна.

— Поглянь на отсего вітця, на його тверді спрацьовані руки, на його лице, сей живий образ терпіня і глухого супокою.

— Те, те, те, худобина і нічого більше. Таку худобу завсігди треба держати на ланцюсі і під батогом, бо инакше буде кидати ся і гризти людий.

— Але подумай: якаж то страшна доля засуджує одних на те, щоб були худобою, щоб їх держано під батогом і на ланцюхах, а других на те, щоб жили в палацах і фільозофували про свободу і ублагороднене?

— Щож в тім дивного? На гною цьвіт виростає. Щоб цьвіт зацвив, мусить мати під собою підстілку, що сама гниючи достарчає цьвітам житевих соків.

— Але якаж ціль тих цьвітів? По щож їх? Для чого та підстілка мусить гнити для їх поживи?

— Розвій думок і ідеалів, се найвисша мета людськости, се цьвіт її істнованя.

— Але по щож тих думок, коли для їх розвою девять десятих людськости має бути гнилою підстілкою? Яка вартість тої думки? Для кого вона має служити?

— Для себе самої. Думка сама для себе мета, в ній самій лежить її вартість.

— Дитиняча забавка — гірко промовив молодий чоловік, — пересипуване піску з одної купки на другу. Але ні, коли ти розумний чоловік, то мусиш

сам не вірити в те, що ти сказав. Не людськість істнує для плеканя думки, але плекає думку для себе, для своєї користи.

— Щож, нехай і так буде, — сказав пан — але і в такім разї тілько той може користати з неї, хто думає.

— Хоча з тої, як кажеш, підстїлки тягне живучі соки? — відповів молодий чоловік.

— Щож, коли цьвіт для гнилої підстїлки зрече ся цвисти, то ані сам не зацвите, ані підстїлцї не поможе. Ліпше з нагромаджених скарбів думки користати малому числу думаючих, ніж кинути їх у пропасть забутя для того лише, що більшість із тих скарбів не може користати.

— Не може, кажеш? А пробували ви коли давати їй ту можність? А для чого так пильно стережете тих скарбів, окружаєте їх таким штучним валом, аби заборонити до них приступу негідним?

— Бо хлопство, то дитя, а думка, то огонь. Дитя з огню не скористає, а хату запалить.

— Але дитя, котрому на віки забороните уживати огню, може вирости на чоловіка дикого, на двоногого звіря і нїчого більше.

— Щож я на се пораджу? — сказав пан, здвигаючи раменами. — Чи на те лише ти завів мене до сеї вонючої нори, щоб менї сказати отсе? Не думай, що ти сказав менї щось нове. А особливо не думай, що тим отвориш менї очи любови і співчутя.

— Цїлком нїчого подібного не думаю — відповів молодий чоловік. — Я тілько силував ся домацати ся в тобі живої душі — і не міг. Я зважив тебе на вазї і переконав ся, що ти занадто легкий. А до тої хати вийшов ти лише на те, щоб із неї не вийти більше. Вона має бути для тебе школою, найвисшим унїверсітетом. Тут маєш побрати остатню, найвисшу науку людськости, якої не дали тобі заграничні унїверсітети.

Пан усьміхнув ся на ті слова з погордою. Але молодий чоловік наблизив ся до простертого на лаві

хлопа, взяв його за груди і піднїс легко, як перце. Потому все ще сонного поставив побіч пана і сказав:

— Придивись йому добре!

— Обридлива худоба — здрігнув ся пан.

— Знай же, що від сеї хвилї ти будеш ним, вид і стан його візьмеш на себе, а він на твоїм місцї засяде.

І сказавши ті слова, молодий чоловік пястуком як величезним молотом ударив пана в груди. Йойкнув пан у страшеннім болю і впав горілиць без тями. В тій хвилї погас каганець, що стояв на припічку, і в хатї зробило ся зовсїм темно і тихо, як у гробі.

VI.

Вже починало днїти, коли пан пробудив ся зі свого тяжкого зомлїня. Сутінь стояла довкола. Отуманений він лежав іще і помалу почав пригадувати. Темні спомини якихось страшних снів миготїли в його душі. Підвів голову, щоб оглянути ся довкола, та нїчого не міг побачити крім тісної, сірої, квадратової шпари над своєю головою — маленького віконця хлопської хати. Опустив голову і вдарив ся о тверду, холодну землю. І нараз почув холод у цїлім тїлї і біль, утому і непевність помішану зі страхом, як чоловік, що будить ся з лєтаргії — в темнім і тїснім гробі.

В тім якийсь голос перервав гробову тишину, голос страшний, хоча ледво чутний: тихий, остатній стогін конаючого в тяжких болях, стогін, у якім ще раз проблисло цїле житє повне терпіня, болїв і глухої розпуки.

— Грицю! Грицю! — кликав сей голос остатнїм зусилєм перегнилих і виплюваних легких.

Якась невияснена сила попхнула пана. В одній секундї зірвав ся з твердої своєї постелї, щоб бігти на сей поклик. Як шалений оглядав ся довкола, пригадував щось, але нїчого виразно не міг пригадати. Перед собою бачив велику глиняну піч з роз-

валеними челюстьми і надбитим глиняним горшком, бачив брудні, глиною помазані стїни і малі віконця, бачив деревляну полицю з мисками. Все те бачив при слабім блиску сходового сонця, що продирав ся крізь мутні шиби, але все те видавало ся йому сном, страшним, горячковим привидом. Правою рукою вхопив себе за лїву руку, щоб переконати ся, чи то сон, чи ява — але нараз задрожав, діткнувши ся власного тїла. Йому видало ся, що діткнув ся чогось чужого. Рука була груба, зчорнїла від гною і цїпа, порепана, повна шрамів і бородавок. Підніс її до сьвітла — страх страшенний! Підніс другу — друга ще гірша. Поглянув на себе — на ній була нужденна хлопська полотнянка, а під нею груба, зрібна сорочка, перевязана ликом замісь пояса.

Знов голос, страшнїйший від першого. З разу нїби початок якоїсь глубокої і болючої щикавки, а потому кашель, сухий, довгий, невтишимий, що рвав груди і запирав дух, стискав серце слухача зелїзними кліщами.

Грім, котрий ударив о десять кроків від нього, не був би його так перестрашив, як той страшний кашель, що розливав ся цїлою каскадою проразливих голосів, переходив у свист, у глубоке харкотанє, переставав і на ново повертав, і здавало ся, що кінця не буде мати. Під вражінєм тих тонів пан стояв на серед хати як остовпілий, не важучи ся навіть звернути очий у той бік, відки виходили вони.

Врешті кашель утих. І звільна, нїби пертий якоюсь непоборною силою пан обернув очи в той бік. Цїле його єство тремтїло, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке, чого ще нїколи в своїм житю не бачив. Та коли його погляд упав на пожовклий, дрожачий в передсмертних судорогах кістяк невісти, на пів голий, відкритий з брудної плахти, зі спраглими устами і палаючими від горячки очима, у нього вернула память. Згадав усе: де він і хто його тут завів і по що? Згадав, що бачив сесю невісту вчора, пригадав навіть свої дикі, немилосерні слова: „Була піячка і нероба, а тепер

умирає на сухоти“ — але всї ті згадки, хоч ясні, виразні і льогічно з собою повязані, видали ся йому чимось так далеким, так давнїм, що зір його душі нїби через величезний темний яр заледво сягав до них, на тамтой бік. Між тим, що було вчора, а тим, що є нині, лежала велика, неперебута, холодом зїваюча пропасть. Що було на її днї — він не бачив і не пробував навіть відгадати; здавало ся, що хтось на віки заборонив йому заглядати на дно тої пропасти. А преціньв нутрі своїм він чув, що він той сам, що був учора, що має той сам засіб відомостий і поглядів. Лише в серцї своїм чув зміну. Здавало ся, що там нараз хтось розпанахав якусь заслону, по за якою зразу відкрив ся цілий новий сьвіт, якого він доси ще не бачив. Якесь дивне, всепроникливе сьвітло поплило з того нового сьвіта і наповнило цілу його істоту. Не було се сьвітло тихе, погідне, що визиває усьміх радости або мрії чутливої туги, але якесь палке, дошкульне сьвітло, що болюче тремтіло по нервах, болюче шарпало ціле його єство, попихало до стражденного походу по якійсь тяжкій, тернистій дорозї.

І власне в тім сердечнім ясновидженю було те страшне, що він побачив тепер в лицї, в очах, в постати конаючого кістяка невісти, а чого не бачив учора. Ціле її житє, ціле пасмо терпінь, унижень і недостатків, що зложили ся на те, щоб із гарної, веселої, живої дївчини зробити те, що тут лежало, стогнало і вило ся в болю перед ним на нужденній берлозї, — все те ясно в одній хвилї стануло перед очима його душі. Він знав її від давна, від дитинства. Отець його взяв її з села до двора, щоб няньчила його сина. Її кругле, румяне, усьміхнене лице з чорними як терен очима — се перша виразна згадка з його дитинячого віку. Довгі, тужливі пісні, що вона сьпівала тихим але звучним голосом, колисали його до сну, уносили на рожевих хвилях у якусь чудову, зачаровану країну, повну сьвітла, зелені і запаху. До неї било його дитяче серце першим, щирим привязанєм, бо матери своєї він цілком

не знав і не памятав — умерла в тиждень по його народженю.

І нараз якийсь нечутний вихор перелетів могучими крилами понад його вітцівською палатою. Ганна посумніла і почала украдком плакати по кутах. Хоча очевидно старала ся, щоб панич не бачив її сліз, та панич бачив їх часто. Чував якісь живі розмови вітця з Ганною, по котрих вона виходила з покою з червоним від сліз лицем. Врешті зачудував ся не мало, коли Ганна щезла з палати. Тихцем видано її замуж за пастуха Гриця і виправлено до села, з часом погнано й на панщину. Панич мав тоді вже вісім літ і не потребував няньки. Цікавий був, що стало ся з Ганною, але не сьмів питати про се вітця. Тілько услужний Олекса, новий двірський пастух, розповів йому все так докладно і з такими сьмішними додатками, що панич посьміяв ся не мало і забув про Ганну.

Швидко по весілю вона захорувала і вродила синка. Коли прийшла до здоровля, погнали її враз із мужем на панський лан. Положила дитину до кобелї і пішла. Клала її разом з кобелею в борозду і обставляла довкола снопами, аби лежала в тіни. Живучи вісім літ у дворі, відвикла від тяжкої праці; жала кепсько, поволи, і мучила ся при тім дуже. Польовий, котрий від давна мав її на оці, тепер, коли була жінкою другого, дуже часто заохочував її до праці ударами канчука; жала поливаючи сльозами колосє. Польовий не пускав її до дитини, яка плакала в кобілці до розпуку і рвала своїм голосом її материнське серце. Муж її не любив, дитину її ненавидів і коли прийшла зморена і освягла, докучав їй тим, чому не була винна, або бив її за леда слово. Так плили її літа, ті молоді літа, котрі в житю чоловіка звичайно бувають райським огородом серед нужденних піль і пустарів.

За два роки почорніла, висохла, збридла так, що годї було пізнати її. Погасли живі іскорки в її очах, сьміх утік із уст. Почала напивати ся. Такою бачив її нераз панич, коли вернув зі шкіл на вака-

ції. На панщині сьпівала розпусні пісні, сьміяла ся відбираючи удари канчуками, а відбирала їх не мало, хоч польовий уже без гніву і завзятя підганяв її, чи то махнувши на неї рукою, чи то з иньшої якоїсь причини, про котру йшли голосні бесїди в селї і в дворі.

Бачив також панич її дитину, тоту нещасну, опущену і занедбану дитину. Лазила довкола хати, брудна, замурзана, в одній сороччинї, обливаній що день борщем і посипуваній порохом, лазила то плачучи жалібно з голоду, то знову муркотячи щось собі і сьпіваючи під носом та з подивом і страхом витріщаючи свої великі, гарні, синї оченята на кождого прохожого. Яким глубоким болем проймає тепер ще панське серце сама згадка про ті очи, такі подібні до його власних! Живо, з убійчим упором стає перед ним думка: „Аджеж се був мій брат! де він тепер? що з ним стало ся?“

— А, знаю! — відповів сам собі на те питанє з тою самою поражаючою ясністю. — Там він на печи лежить, я бачив його вчора! Знаю, знаю, — додав, згадуючи його історію. Коли дійшов до десяти лїт, узято його до двора за підпасича. Пас телята, потому корови в лїсї, а коли раз погубив худобу і вернув з одним лише батогом до двора, копнув його розгнїваний завідатель у груди чоботом, так що від разу почав плювати кровю, а потому казав його ще висїкти канчуками. Не встав від того дня — отець і мати понесли його з плачем на ношах до хати. То було перед двома роками.

І пан в одну мить скочив на припічок і поглянув у темний кут на великій главняній печи. Під брудними шматами лежав там другий кістяк посеред убійчо смердючого повітря. Лице подовгасте, висохле, від давна не мите, лише очи великі, синї, майже зовсїм уже вигаслі, недвижно поглядали на стелю. Анї голосу, анї стогнання не було чути, лише рідкий, тяжкий віддих підносив груди. Ноги були вже холодні. Очевидна річ, що остатня іскра житя ледво вже тлїла в тім до решти виссанім тїлї.

— То твій брат! — крикнуло щось в нутрі у пана так голосно, що він перелякав ся того свойого власного внутрішнього голосу.

І відчуваючи серцем усе те, що ті люди перетерпіли в своїм житю, відчуваючи як близький, як коли би вони були частиною його самого, він почув, як холодний піт краплями виступав на його чолї. Тілько тепер він пізнав, що есть біда, пізнав, що вона таке. Не сам біль тїлесний, не гризота сумлїня, не знеохота, безнадійність і розпука, але все разом — ті рухи хробака настоптаного ногою, те ломане і нидїне живої людини під важкими колесами суспільної несправедливости.

— Боже мій! досить, досить того виду! — зойкнув пан з глубини душі і кинув ся до конаючої невісти, яка знов почала кашляти.

VII.

Довга тїнь закрила віконце; деревляним костуром застукано о шибу.

— Гей Грицьку, ти ще дома? — кликав з надвору голос атамана.

— Дома — відповів пан.

— Збирайже ся на панське, сїно возити!

— Не можу, — відповів пан. — Жінка моя конає, дитина вмирає.

— Покидай їх, нема часу! — крикнув атаман.

— Якжеж покидати близьких смерти?

— До сто чортів, — крикнув атаман, — нехай і без тебе здихають, а ти йди! Памятай, що як другий раз тут прийду, щоб я тебе вже не застав!

Атаман пішов, а пан стояв коло вмираючої, як оголомшений, дивуючи ся сам собі, в який спосіб він назвав її своєю жінкою, для чого відізвав ся на поклик „Грицьку“, для чого не дав атаманови пізнати себе яко пан. Стояв так довгу хвилю, подав води хорій, поправив лахмани на хлопцю, що вже ледво дихав, хотїв ще щось робити, сам не знаючи,

що має робити, коли в тім скрипнули двері і війшов атаман.

— Ти ще тут? — крикнув він замість поздоровленя.

— Алеж... алеж — простогнав пан, чуючи, що дрожить перед своїм власним слугою.

— Я тобі казав, лайдаку: йди! — крикнув атаман і що сили вдарив його костуром по плечах, потому вхопив за волосє і поволік від постелї до сїний. Пан ішов як неживий, анї не думав супротивляти ся.

— Бери шапку і вили! — крикнув атаман і вдаривши його в карк так, що йому аж сьвічки в очах засьвітили ся, попхнув його вперед себе.

— Грицю! Грицю! — почув ся з нутра хати протяжний, жалібний голос.

— Марш, нехай здихає стерво! — крикнув атаман. Похиливши голову як віл під обух, з вилами і граблями на плечах пан вийшов на вулицю.

Вулиця була пуста. Сонце вже високо підійшло. Очевидно всї вже пішли на панське — він був остатнїй. Почав бігти, гнаний якимось глухим, звірячим страхом і проклонами атамана, а в душі його ненастанно лунав страшний кашель і крик конаючої: „Грицю! Грицю!“

На луцї вже кипіла робота, шелестїли вили обертаючи сїно, ішли розмови, жарти, чули ся навіть співанки. Завідатель ходив по луцї, розставлені гайдуки з канчуками пильнували працюючих і підганяли лїнивих.

— Га, преціньі сей кум іде! — крикнув завідатель побачивши пана. — Витайте, куме! Ви певно ще не по снїданю! Гей хлопцї, дайте но йому снїданє, як належить ся!

В одній хвилї гайдуки кинули ся на пана і повалили його на землю. Один сїв йому на голові, другий на ногах, а два почали молотити канчуками. Завідатель сьміяв ся і похвалив їх зручність.

— Ну, а тепер покріпивши ся марш до роботи — сказав весело завідатель. Пан мовчки взяв

ся до праці. Не думав ні про що, добував останків сил, щоби зрівняти ся з иньшими, але не міг.

— Е, як бачу, куме, ви нині не в гуморі! — крикнув над ним пан завідатель і скропив його канчуком. — Скорше, скорше!

Спотїлий, змучений, ледво живий грабав пан сїно, нїчого не мовлячи, нїчого не думаючи, як машина. Одно лише слово повторяв, те саме, що ще вчора здавало ся йому підлою брехнею, а нині набрало для нього так величезного значіня:

— Біда! біда! біда!

А коли врешті в хвилї найвисшого змученя пан думав, що тут упаде без духа посеред луки і не встане більше, коли вже руки, ноги і груди рішучо відмовляли служби, завідатель крикнув нараз:

— Досить, ідіть їсти!

Самі випали з рук панових граблї, самі опустили ся руки, він усїв на тім місцї, де стояв, і не говорив нїчого, лише віддихав і шептав:

— Боже, чи ще не досить?

Кілька селян зблизило ся до нього розпитуючи про жінку і дитину. Пан мовчав хмарний. Зрозуміли його і киваючи головами шепотїли:

— Со духи праведними упокой їх Господи!

Якась милосерна душа віткнула йому в руку кусник чорного, разового хлїба, печеного з помішаних останків муки житньої, ячмінної, вівсяної і стоколоси. Пан був голодний, то й не надумуючи ся почав гризти той твердий хлїб. І разом з хлїбом якесь огірченє, обезсилене і роздразнене опанувало його. Доси він неясно якось представляв собі своє положенє і вірив, що все те або страшний сон, або лише хвилева проба долї, кара за його твердий упір, і що леда хвиля якимось чудом усе змінить ся і він верне на своє давнє місце. Але коли попоїв хлопського хлїба, що каменем заляг у його жолудку, та віра почала розпливати ся в нївіщо і він почав розуміти, що те, що стало ся вчора, вже не відстане ся нїколи... „А до тої хати війшов ти на те, щоб

більше не вийти з неї" — пригадали ся йому слова дивного молодця, і він похилив голову як засуджений злочинець і сидів у нїмім остовпіню.

Не жаль йому було за минувшиною, та про те теперішність болїла його ненастанно, тягом, як болить хробачливий зуб. Нараз здрігнув ся і напружив слух. Тутже за ним на копиці сїна сидів завідатель, занятий живою розмовою з завідателем сусїднього маєтку, який перед хвилею приїхав на кони. Говорили по нїмецьки, очевидно не боячи ся, щоб їх хтось підслухав і знаючи, що жаден мужик по нїмецьки не розуміє.

— Колиж купуєте те село? — питав чужий завідатель місцевого.

— Перед новим роком тяжко буде.

— Ов, а то чому? Преціньь здавало ся менї, що капіталу вам не забракне.

— В тім то й клопіт, що не стає ще двох тисяч до заплати з контракту.

— Через лїто і осїнь певно заощадите таку суму.

— А, розуміє ся. Урожаї маємо гарні, сїно також гарне. Можна буде продати сто кірців пшениці для себе, ну, і сїна пів стирти можна буде на моє нове господарство відставити. Я вже з властителем умовив ся.

— Ну, то для чогож хочете зволїкати до нового року?

— Бо то, бачите, в тім сїльци нема лїса з будівляним деревом, а тут у зимі зачнуть рубати, то можна буде яких двістї сосен для себе відложити. Преціньь знаєте, як там усї будинки занедбані.

— А так, бажаю вам поводженя. Дай Боже щасливо дійти до цїли! А щож пан?

— А щож би? Знаєте як то кажуть: добре дуріти, коли приступає. Виріс в достатках і роскошах і хоч про господарство не має понятя, уважає себе Бог знає яким господарем, бо все йому веде ся. Цїкавий я, як то йому буде вести ся без мене. З великої роскоши забажав нарештї побачити біду

і вчора мало що весь дім не перевернув до гори ногами, найстарших слуг зі служби понаганяв.

— За що?

— Від кого лише почув слово „біда“, зараз жадав, щоб йому показав тоту біду.

— Ха, ха, ха!

— А коли ві — марш зі служби! Ледво нині його упросили, шоб змилосердив ся над людьми.

— То диво!

— Дурний він, дурний, думає, що як до тепер було йому добре, так і на віки буде. Гей, пізнає він ще біду, аж йому вухами наллє ся. Ну, а як же з вашими ощадностями? — запитав місцевий завідатель чужого.

— О, мені ще далеко до ціли — відповів замісцевий. — У мене пан — бита бестія, але про те чоловік до тисячки готовими крім пенсії що року якось назбирає.

Дальше пан не міг слухати розмови тих чесних людців. Майже не тямлячи, що робить, устав, узяв зелізні вили і супокійно зблизивши ся, з цілої сили всадив їх у груди свого завідателя. Той упав без духа, лише ногами затріпав. Чужий завідатель відскочив і наробив ґвалту. Прискочили гайдуки, звязали злочинця, а бачучи, що завідатель не жиє, зложили його на ноші і казали мужикам нести до двора, а за трупом вели звязаного убійцю.

VIII.

— До тяжкої школи віддав єси мене, Боже! Впровадив ти мене до тої висшої школи біди і двері затріснув за мною! Чи думав я ще вчора, коли легким кроком виходив з рідного двора, що нині поверну до нього з путами на руках, збитий, в погорді, порівняний з найнизшими і супроти них навіть униженій, бо злочинець. І як же скоро та школа наповнила тїло моє терпінєм а душу розпукою!

Так думав пан поступаючи серед гайдуків на подвірє свого двора. На ґанку сидів новий пан — він знав, хто то був у його власній шкірі, але уста мав замкнені. Побачивши незвиклий похід, вийшов напротив нього. Поглянув супокійно, з виразом жалю на трупа і на винуватого, довго вдивляв ся в нього своїми лагідними очима, врешті запитав:

— За що ти вбив мойого завідателя?

Пан чув, що в слові „мойого“ в його голосї тремтїла непевність, і догадав ся, що й у нового пана помимо зміненого обличя пасмо сьвідомости свойого я не перервало ся, лиш уста так само були замкнені, як і у нього. І відповів:

— Убив, бо так було треба.

— Щож він провинив?

— Над низшими кат, перед висшими брехач, дбав тілько про себе самого.

— Але щож він тобі зробив?

— Мені? Казав мене бити за спізненє і —

— І що?

Пан мовчав, не міг розповісти розмови з сусїдним завідателем.

Тимчасом покликано сторожів закона, які ще від учора пробували в дворі, бо скатовані вчора переступники не могли йти, а підводи годї було дістати. Ті взяли нового злочинцю в свої руки.

— За що ти забив завідателя?

— Бо так було треба.

Більше не могли від нього нїчого допитати ся.

— Чекай, зараз ти нам більше виспіваєш! — сказали і зачали переводити з ним слїдство по своїому. Але хоч кров бризькала з перевязаних батогом пальцїв, хоч розпаленою шиною пообсмалювано йому литки, а намоченими в соли шнурами посїчено до крови його плечі, — нїчого більше крім тих слів не видобуто від нього. Аж над раном по відбутих муках зложено повязаних вязнїв на драбинястий віз і повезено до міста. Коли від'їздили з села, загудїли дзвони з сїльської дзвінниці на знак, що зараз відбуде ся похорон. Час був робучий, отже піп

казав з рана винести на кладовище трупи жінки і сина Грицькового, щоб їх покропити і поховати, поки роса зійде з сіна. При гомоні дзвонів, котрих ніколи не мав уже почути, скатований злочинець заридав перший раз тяжко і болюче. Чув, що серце його тає, що тіло його зломане, що все скінчило ся для нього на сьвіті, і не бажав уже нічого більше, як лише спочити побіч своєї няньки і свойого братчика.

IX.

Пів року минуло від того дня, коли через улиці головного міста на гору за містом тягнула величезна юрба народу. Посеред узброєних посіпаків їхав віз, а на ньому прикований сидів чоловік блїдий, змучений і перед часом зівялий. То був убійця завідателя, засуджений на смерть, котрого власне вели до місця, де чекала на нього шибениця.

Він очевидно від давна знав, що його чекає, і не показував трівоги. Здавало ся навіть, що бажав смерти, иньші знов казали, що то проста худобина з тупим чутєм, і що той супокій, то глупота і нїщо більше.

Побіч провинника стояв піп і говорив йому довго і переконуючо до серця, говорив про скруху, про покуту за гріхи в житю і про справедливість божу сполучену з безграничним милосердєм. Та винуватець чи то з глупоти, чи з закаменїлости не слухав, чи не розумів тих наук.

— Дивіть, анї разу не перехрестить ся! — кричали за ним старі богомілки. — Йди, йди безбожнику! Чортови запродав ти душу, швидко дістанеш ся в його пазурі.

— Такого порядного, чесного і приємного чоловіка замордував і то зовсїм без причини, і анї крихти жалю! — говорили иньші.

— Знаєте, коли би був показав жаль, то може були би йому злагодили кару.

— Е, а я завсїгди кажу, що тут, особливо тут не можна мати найменшої злагоди. Раз хлопови попусти, то Бог знає, на що він відважить ся.

Пан слухав тої розмови, але серце його було супокійне, не обурювало ся і не бунтувало ся. Він розумів, що ті люди не знають, що говорять, і жалував їх.

Нараз почув, що хтось доторкнув ся його плеча. Обернув лице і побачив побіч себе того самого юнака, котрий колись запровадив його до хлопської хати. Лице юнака було ясне, промінисте. Він сказав:

— Ну, щож? перебув єси школу?

— І доходжу до кінця — додав пан.

— Проба твоя скінчила ся. Може хочеш вернути назад до житя, до свойого двора?

— Кинений під колеса суспільної машини, розторощений і роздавлений мав би я жити дальше? Ні, не хочу. Бажаю кінця.

— Ну, то до побаченя!

Але пан сидів потонувши в думках і не чув тих остатніх слів. Надія на житє, на давнійше житє так давно вже щезла з перед його очий, що в першій хвилї при словах юнака він навіть не міг повірити в її істнованє, в її можливість. Але зараз у слїдуючій хвилї віджили ще давні спомини, з понурої темряви виблисла незнищена любов до житя він мимохіть витягнув руки в сторону юнака крикнув:

— Ах ні!... Прости менї!... Хочу жити! хочу вернути до того, чим був. Хочу любити, терпіти і боротися!...

Але юнака вже не було при нїм, а слова його, незрозумілі і дивні, викликали тілько нові прокляття серед старих богомолок.

— Чорта кличе, щоб його спас... Хоче жити, розбишака!...

— Се-ж божевільний! — мовили иньші. — І таких людий вішають, замісь віддати їх до шпиталю!

— Вовка чи здорового, чи скаженого однаково треба вбивати. А в отсьому разї особливо треба дати відстрашливий приклад иньшим.

І звільна, як ріжнобарвиста ріка, посував ся величезний похід вулицями, чим раз більше наближаючи ся до страшного кінця.

Як Русин товк ся по тім сьвітї.

I.

Русин умер. Про се не було нїякого сумнїву. Секція його тїла, доконана трьома лїкарями, виказала навіть причини, задля яких він мусїв умерти. Причини були дуже глибокі і висловлені дуже вченими термінами; в протоколї не промовчано навіть, що секції доконали ті самі три лїкарі, що за житя лїчили його, пускали йому кров, вирівали зуби і вирізували всякі шкідливі нарости, поки не вмер.

Умер нарештї і його поховали.

Як відомо, руська душа не зараз по смерти летить на той сьвіт, але ще якийсь час лїтає по тих місцях, де спочиває тїло. Може се перша кара за її житєві гріхи — приглядати ся невидимо до того, що з її тїлом і памятю роблять по смерти. Так воно, чи нї, досить, що душа нашого Русина почула се дуже дошкульно. Коли зійшли ся лїкарі, щоб краяти і шматувати її тїло, вона в видї мухи сидїла на великім чорнім цьвяху, яким були прибиті до хреста ноги деревляного Христа, що стояв у головах катафалька. Сидїла і чула розмову ескуляпів, не можучи одначе нїяким способом виявити свого осуду про неї.

— Крепкий був хлопиця, — сказав один лїкар, — погляньте, колеґо, які в нього кости, які мязи, які груди, як у Геркулеса! Я й не думав, що так швидко переможемо його своїми лїками.

— Що кажете, колеґо — швидко! Згадайте краще, скілько то ми намучили ся з ним. Мені дивно лише, як богато він витримав і жив. Коли-б не шановний наш протомедик, то хто знає, чи не жив би ще й доси.

— І певно жив би, — мовив поважно третій лїкар, якого ті два звали протомедиком. — Колеґи, не вважаючи на всю свою вченість, не пізнали ся на тім, де його найслабша сторона, і задавали йому лїки не такі, яких було треба, щоб вповні знівечити його житєві сили.

— Алеж шановний колеґо, — скрикнули в один голос оба перші, — аджеж нам здаєть ся —

— Лиш потривайте хвилинку, колеґи, — мовив поважно протомедик, — зараз виголкую вам се. Колеґа з правої руки зрозумів свою задачу дуже прімітивно і лїчив його тілько на Vim numericam через пущанє крови, насильні прочищуваня*) і т. д.

— Здаєть ся одначе, що наслїдки — перебив несьміло лїкар із правої руки.

— Наслїдки, розуміють ся, були, але анї не такі скорі, анї не такі тривкі, як би можна було надіяти ся, — сказав протомедик. — А колеґа з лївої руки навіть і на стілько не зрозумів своєї задачі.

— Як то? — скрикнув лїкар із лївої руки. — Хибаж моє лїченє його Rabies hajdamaciса — —

— Тотожто, та ваша нещасна Rabies hajdamaciса! А знаєте, колеґо, що само етіольоґічне і терапевтичне понятє тої хороби інвольвує певну нерівність і несистематичність поступуваня. Вяжете хорого і рівночасно даєте йому їсти. Випікаєте його рани і рівночасно виводите його з зомлїня і доводите до притомности. Даєте йому рвотного і рівночасно побуджуєте його апетит. Пускаєте йому кров

---

*) Не потребую, здаєть ся, додавати, що ся жартлива алеґорія говорить про руйнованє Украіни трьома сусїдами: Татарами, Поляками і Москалями.

і рівнонасно очищуєте її. А головна ваша вина — діланє в суперечности з сусїдом.

— Ну, ну, не знаю, о скільо колєґа протомедик, — почав якось помалу, ніби іронічно лїкар з лївої руки.

— Знаю, знаю, що колєґа хоче сказати, — живо перебив його той, — і зараз виясню вам свою методу і своє поступуванє. Я вступив на фізіольоґічний терен приготований вами — не перечу сього, — але я приложив методу досконалїйшу та успішнїйшу, бо звернув головну операцію не против тїла, а против душі. Його Vis numerica, яку підкопував колєґа з правої руки, придала ся менї против самого колєґи. Його Rabiem hajdamacicam обернув я в відповідній хвилї против колєґи з лївої руки. Анї одна анї друга не шкодила менї анї крихітки. Натомісь я головною підвалиною його житя признав Independentiam summi positam, звану також Mania autonomica і против тої чисто психічної хороби звернув я весь апарат також психічних способів, поки його душа не стратила віри в своє власне істнованє і нарештї таки не покинула сього велетенського тїлища.

Бідна душа чула ті слова, розуміла їх, але не могла відповісти нїчого. Лише затріпотала веселчаними крильцями, але висший присуд не позволяв їй відлетїти — мусїла слухати дальших розмов лїкарів, мусїла придивляти ся, як їх ножі грузли в її тїлї, пилували її кости, як їх закровавлені руки вирівали з грудий її серце і розрізували його на четверо, щоб пізнати його будову, і як їх пальці видряпували мозок із її черепа та стрягли в його закрутах.

Нарештї минув її час і вона полетїла на той сьвіт, напоєна гіркою отрутою, бо нїхто не згадав про неї добрим словом, нїхто — здавало ся — навіть не постеріг ся, що посеред живих не стало одного і то не найгіршого тай не послїднього між усїма. Двигаючи ціле пекло болю та жалю полетїла душа звичайною соняшною стежкою, але швидко

зблудила з неї. Була се душа дуже грішна, то й очевидне діло, що блудна стежка завела її просто до пекла.

II.

Прийшов Русин перед пекольну браму і навіть стукати не потребував. Пекло, як відомо, все стоїть отворене і браму має широку, а в брамі все натовп і стиск, так що нїхто й не завважив, як наш Русин разом із иньшими грішниками вийшов до середини тої „юдолї“ повної „огнїв невгасимих“ та „червяків невсипучих“.

Вид пекла розчарував його дуже. Думав, що знайде якісь бездонні пропасти, страховища, муки та катуші, яких ані око не видало, ані вухо не чувало. А тимчасом куди тобі! Якісь сїрі нїби багновища, нїби піски, без кінця й краю, без зеленї, без лїса, без ріки; в горі щось нїби небо, лише чорне як смола, без сонця і без звізд, одним словом, околиця нужденна і нудна до найвищого ступня. А між тим небом і тою землею нїби чорні хмари повзали рої душ-грішників, що блукали самопас, без занятя, без працї, без радощів, але й без нїякої особливої муки крім нестерпної нудоти.

— Ага! — подумав собі Русин, — чи бач, чим ті чортяки прокляті хочуть допекти чоловікови! Нїби то — жий собі, лїтай, плавай, по стїнах дери ся, але не роби нїчого. Хитро надумали! Нудою хочуть доконати, бо знають, що для господарської дитини праця, то перша основа житя. Але не дождете ви, поганцї, щоб я тут піддав ся вашому правилу!

Лютий був Русин. Так богато лютости принїс із собою зо сьвіта, що наважив ся робити в пеклї все на злість і на перекір.

— Все одно менї, — думав собі. — Раз уже чоловік дістав ся сюди, то хоч погуляю собі і заллю чортам горячого сала за шкіру.

І давай шибати ся по пеклї як навіжений, перевертаючи, розбиваючи та товчучи все, що лише надибав по дорозї. Але проклята рівнина була така безконечно довга, перешкод не було нїяких, а розбивати бідні грішні душі не було нїякої приємности.

— Що вони менї винні? — думав Русин. — От як би так чорта якого спіткати, то булоб гаразд!

Щож, коли чорта анї навіть на лїк не було видно.

— А се по якому? — подумав Русин. — Бути в пеклї і чорта не бачити — ге, се вже хиба остатня ганьба! Але чекай ти антипку один із другим, зараз я тут повиваблюю вас!

Сїв посеред болота і почав руками й ногами місити пекельну багнюку, лїпити з неї вальки та цегли та укладати в купи. Нарештї, коли того добра наготував уже досить, підняв руку, щоб перехрестити його, і крикнув:

— Ну, Господи допомагай!

В тій хвилї явив ся обік нього гарний паничик у шапочцї з когутячим пером, у зеленій курточцї і в червоних обтислих штанятках, з блискучою лїсочкою в руцї.

— А що ти, чловєчку, тут робиш? — запитав солоденько у Русина.

Русин з давної привички зняв перед паничем свого здоровенного, повстяного, засмальцьованого капелюха і сказав:

— А то, прошу пана, хочу тут церков мурувати.

— Що? як? — запищав панич. — Ти посьмів би? Хиба не знаєш, де ти?

— Та нїби то знаю, що в пеклї, — мовив Русин чухаючи ся в потилицю, — але не знаю ще, які тут порядки. Панотцїв бачу тут досить, ну, тай подумав собі: вибудую церковцю, то ми-б і оселили ся тут усї разом із нашої парафії.

— Не знаєш, які тут порядки? — заверещав панич і замахнув ся на Русина своєю паличкою,

яка нараз перемінила ся на величезний зелїзний дрюк. — Чекай, я тебе навчу наших порядків!

Та поки встиг ударити, вже Русин вирвав йому дрюк із руки, тай як не відвине руку, як не вцїдить чорта його власним дрюком по хребтї, аж той завив мов цїла сотня вовків, закрутив ся вихром і полетїв до найстаршого дїдька з жалобою.

Безмірно втїшив ся Русин, дохопивши ся дрюка до своїх рук.

— Ну, тепер уже не буду нудьгувати! — — крикнув він. — Я їм отсею патичиною стілько дїр у всіх стїнах нароблю, що їм і крохмалю відхочеть ся! Ану, попробуймо поміст!

І почав працювати що сили, копирсаючи та вибиваючи дрюком дїру в помостї. По кількох здоровенних ударах почув, що дрюк пролїзає наскрізь якусь не грубу верству, якою був передїлений горішнїй пекольний поверх від долїшнього. З дїри почав добувати ся густий, смердючий дим.

— Ага, чортяки прокляті! — крикнув Русин. — Гей, дивіть ся, люди добрі, — кричав він до грішників, що окружили його широким колом, мов незлїчене стадо ворон і галок, — гляньте лише, що се за бестіони! Тут на горі морять нас холодом і пітьмою, а самі сидять у теплі і огник собі палять та сьвітять. Але чекайте, доберемо ся ми до вас. Гей, хто має відвагу, нуте за мною! Ламайте поміст, буде й нам видно і тепло!

Але иньші душі були прості тїни, то й не могли нїчим допомогти йому. Лиш він один між ними був сильний. Тож ухопивши чортівську дрючину заважив нею в дїру так здорово, що аж склепінє затріщало і від разу викришила ся в ньому величезна дїра. Крізь ту дїру видно було долїшнїй поверх пекольний. Се була також величезна рівнина, по якій мов звізди на небі були розсїяні незлїчені великі огнища з приставленими до них кітлами ще більшими, як панви в соловарнї. Між огнищами як величезні чорні гадюки снували ся незлїчені ріки

і потоки плинної смоли, видаючи з себе досить приємний і дуже здоровий на груди смоляний запах.

— Чи бачите їх! От бестії чортяки, як вони собі тут приємно устроїли свою домівку! — крикнув Русин. — А ви бідні душі дзвоніть зубами від холоду та дусіть ся тут у смердючих болотяних випарах! То така в пеклі правда? Го, го, панове анциболоти, ми вам не жаби, щоб у болоті сиділи! Годі вам підіймати нас на кпи! Раз уже чоловік дістав ся до пекла, то бодай пекольна справедливість мусить йому бути! Гейже за мною, кому тут негоже! — крикнув до грішників і з дрюком у руках скочив крізь дїру в долїшнїй поверх. Як непроглядна хмара поперли ся за ним грішні душі, наповняючи все пекельне підземелє невимовним пискотом та свистом.

— Гей, а се що? — заверещав один чортяка, що стояв біля найблизшого кітла і підкладав огонь під котел та доливав до нього смоли, в якій мов галушки в окропі плавали та булькотали грішні душі.

— А ти проклята машкаро, — крикнув до нього Русин, — то ти тут собі забавки робиш, а про нас анї тямки? А се по якому, га?

— Гевулт! — заверещав по жидівськи чорт, бачучи дїру в стелї і ті грішні душі, що товпили ся крізь неї в низ. І чорт ухопив свою здоровенну лопату, якою мішав смолу в кітлї, і замахнув ся на Русина. Та Русин не дожидав удару, але поки ще чорт устиг гаразд замахнути ся своєю лопатою, вцїдив його своїм дрюком так здорово по макоїдах, що чорт перевернув ся горілиць і покарбуляв ся ще пару кроків у зад, поки не впав у смоляну ріку, в якій тілько затріпотав ногами. Інші чорти від сусіднїх кітлів завили з жаху дивними голосами, бачучи пригоду свого товариша; деякі кинули ся було йому на підмогу, але що солїдарність не належить до чортівських чеснот, то зараз же й махнули рукою і мов чорні хмари покопотїли, хто куди бачив.

— Добре йде, лиш голову на бік несе! — кричав регочучи ся Русин, бачучи ту їх утеку. — Ну, а тепер побачимо, що вони тут варять у тих кітликах.

Наблизив ся до першого кітла і аж нахилившись ся над його берегом почув якийсь тихий, глубокий зойк, мов шемріт кипучого самовара. Вслухавши ся ще ліпше пізнав, що се людські стогнаня, що доходили до нього десь немов із глубочезної глубини.

— Гей, хто там? — кричав Русин нахилившись ся над кітлом, у якім кипіла-клекотіла смола. — Всякоє диханіє да хвалить Господа! Чуєте там? Озивайте ся.

— І ми хвалимо! І ми хвалимо! — пискотіло щось із глубини.

— Випливайте на верх, бідні душі! — крикнув Русин, але душі не випливали, тілько все пискотіли.

— Господи, змилуй ся! Господи, змилуй ся!

— Ага, то бачу, ви самі Руснаки! — жартував Русин. — Без божого змилуваня навіть пальцем не рушите, хоч вам пекольна смола вухами ллєть ся. Ану но, кому там не гаразд, хапайте ся мойого дрюка, я вас повитягаю!

Пискотінє затихло. По хвилї Русин ухопив обіруч за дрючину і почав тягти до гори. Анї руш! Дрючина немов примерзла до дна кітла. Ще раз попробував, аж зуби закусив — куди тобі, анї не рушить!

— А там що за дїдько такий тяжкий! — крикнув Русин спльовуючи в долонї.

— Гріхи наші! Гріхи наші — мимрили грішні душі в смолї. — Господи, змилуй ся, відпусти нам наші гріхи!

— Во імя Отца і Сина і сьвятого Духа! — Ану до гори! — крикнув Русин і дрюк з налїпленими до нього душами легко як перце вилетїв у повітре, аж кипуча смола обризькала Русинови всю крисаню. Обтрїпали ся грішні душі мов мухи видобуті з води і глубоко зітхаючи полетїли в гору.

— Кому горячо, нехай іде охолодити ся! — мовив їм Русин. — Бачите онту дїру в стелї? А я піду до иньших кітлів.

І йшов Русин зі своєю дрючиною від кітла до кітла, витягаючи намучених грішників і випускаючи їх на холод, аж усї чортяки завили з лютости і обуреня на таке заворушенє пекольного порядку.

Ш.

До найстаршого чорта Люципера прилетїла цїла юрба чортів, кричачи і падькаючи на Русина.

— Ваше величество, — кричав один, — прийшов тут до нас якийсь гайдамака і збунтував нам усе пекло.

— Менї відібрав паличку і самого мало не скалїчив, — стогнав другий.

— Дїру в стелї провертів і порядок нарушив, — галякав третій.

— Менї десять зубів вибив, — гугнавив четвертий.

— Душі з кітлів повитягав, — падкував пятий.

— Що се за гайдамака? — питав зачудуваний Люципер.

— Або ми знаємо? Якийсь Русин, — відповіли хором чорти.

— Що ви верзете, недоріки! — гаркнув на на них Люципер. — Хиба не знаєте, що від р. 1860 niema Rusi? А коли її нема, то й Русинів нїяких не може бути. Може се якийсь Москаль?

— Нї, ваше величество, ми Москалїв знаємо. То Русин.

— Верзеш нїсенїтницї один з другим. Руси нема, то й Русина нїякого не повинно бути.

— Щож нам робити, коли єсть, — простогнали чорти. — Тай ще такий здоровенний і страшний!

— Не сьміє бути і шабаш! — грізно крикнув Люципер. — У наших пекольних реєстрах нема та-

кого народу, то й пекло не може приняти нікого такого, хто признаєть ся до того народа. Розумієте?

— Розуміємо! — сказали чорти.

— Хто знає, може то який побожний підступ тих паничів із неба! — мовив далі Люципер. — Вони на всякі штуки хитрі, особливо від коли ми дали їм відчіпного кількох Єзуїтів. Може то вони навмисно утворили такий привид, таку мару, таку фікцію і наслали її сюди нам на клопіт. Але не дождете тїшити ся, панове! — і він своїм здоровенним пястучищем погрозив ся в напрямі неба. — А гей, біжіть усї що духу і випросіть менї того гайдамаку з пекла за двері. І накажіть йому остро, аби не важив ся вертати сюди більше!

Як вихор кинули ся чорти сповняти накази свого володаря.

— Ей, хахол! — гукав один з далека.

— Браце Русїне! — кричав другий з близька.

— Чловєку! — гримнув третій над самим вухом Русина, який усе ще працював та мучив ся витягаючи душі з пекольних кітлів.

— А чого вам? — запитав Русин.

— Будь ласкав, забирай ся звідси! У нас нема місця для тебе.

— Як то нема? А деж моє місце?

— Де хочеш, лише не у нас. Іди собі хоч до Пана Бога! А пекло не для тебе.

— А, прошу панів, чомуж ви менї се не сказали швидше? Даремно чоловік напрацював ся, роблячи тут у вас порядки. А що менї буде за мою роботу?

— Іди лише, йди, вже ми тобі при виході заплатимо, що тобі належить ся, — уговорювали його чорти.

— Га, щож, коли йти, то йти, — мовив Русин і не випускаючи з рук чортівської дрючини, окруженій цїлою хмарою чортів полетїв до пекольної брами.

— Ну, якоїж ти заплати хочеш за свою роботу? — запитали чорти, коли Русин зупинив ся

у брамі і вперши ся мов віл рогами не хотів іти далі.

— Знаєте що, — мовив Русин, — живуть там на сьвіті три великі доктори, що мене лїкували за житя. Хотів би я тепер побачити їх на хвилину і сказати їм пару слів. Приставте їх менї сюди живцем.

Чорти глипнули по собі, пошептали щось і зараз три з поміж них зняли ся і полетїли в безмежні простори. Не встиг іще Русин оглянути ся гаразд, а вже всї три лїкарі, принесені за волосє стояли перед ним з лицями перекривленими смертельною трівогою. Якусь хвилину вдивляв ся в них Русин на пів з жалем, а на пів з погордою, а врештї промовив:

— Ну, що, панове! Чув я вашу премудру орацію над моїм трупом. Спасибі вам за ваші турботи коло мого здоровля. А замість подяки прийміть по слову правди. Ти колїґо з правої руки — дурень. Ти старав ся вичерпати мої сили, — сам умреш на вичерпане своїх власних. Ти колїґо з лївої руки лїчив мене на стеклизну і сам зазнаєш її болїв. А ти пане протомедику —

Не договорив і замість закінченя плюнув пану протомедикови в лице, відвернув ся, натиснув криканю на лїве вухо і потюпав у гору до райської брами.

IV.

Важка була дорога, терниста і стрімка, і хоч здавало ся, що райська брама ось-ось близенько від пекольної, так що лиш рукою подати, то коли прийшло ся йти від одної до другої, Русинови видало ся се безмірно важкою працею. Він ішов і йшов — здавало ся, віки, тисячолїтя, а брами раю як не було, так і не було. Сотки разів ослабало його тїло, не ставало духу в груди, тьмило ся в очах і зне-

віра кліщами стискала серце, але його тверда роля, ота стара руська упертість усе на ново попихала його в дорогу. Нарешті задиханий, утомлений, ледво живий він застукав до вузької небесної фірточки.

— Хто там? — запитав із середини сьвятий Петро.

— Я, Русин, — відповів наш герой.

— Русин... Русин... Русин, — муркотів сьвятий Петро. — Чекай хвилину, нехай я лише загляну до твоєї кондуїти. Е, братку, та бо ти гайдамака!

— Щож, — чухаючи ся в потилицю мовив Русин, — був той гріх! Алеж сьвятий Петре, візьми під розвагу, які на се були причини і яка за се покута!

— Те, те, те! Знаємо се, знаємо! Алеж бо тут стоять іще иньші гріхи. Ти, братку, підкопував ся під повагу держави і церкви.

— Хто? Я? Коли? Як?

— Е, довго би се було толкувати ся перед тобою, а менї нїколи. Прочитай собі краківський „Czas“, то сам переконаєш ся.

— Краківський „Czas“? Хибаж він і тут має повагу?

— А ти як думав? Розуміть ся.

— Га, то в такім разї менї тут нїчого робити.

І вже подав ся, щоб ітти геть, та нараз зупинив ся мов остовпілий.

— Сьвятий Петре, — скрикнув, — гей, сьвятий Петре!

— Ну, чого тобі ще? — запитав сьвятий Петро вихиляючи голову крізь віконце над фірткою.

— Скажи менї, будь ласкав, що менї робити, куди подати ся? Був я в пеклї, відтам вигнали мене. До раю мене не пускаєте. Дже моє місце?

— Або я знаю! — відповів сьвятий Петро здвигаючи плечима.

— А хтож се може знати?

— Пан Біг знає. А ти йди собі, а там побачиш.

— Га, коли так, то нехай буде й так, — відповів покірно Русин. — Бувай здоров, сьвятий Петре!

І Русин зняв капелюх із голови і поклонив ся сьвятому. Та в тій хвилі дика думка стрілила йому до голови. Замахнувши широко капелюхом він через високий мур кинув його до раю. Капелюх був увесь поляпаний пекольною смолою, від якої почав розходити ся по раю страшенний сморід.

Між сьвятими учинило ся замішанє, крик і репет, а Русин під брамою також наробив ґвалту.

— Віддайте менї мій капелюх! — верещав він. — Передомною далека дорога, як же я піду без капелюха?

Але даремно сьвяті пробували приступити до капелюха і взяти його. Пекольна смола пекла та забруднювала їх пречисті руки. А Русин раз у раз лементував за своїм капелюхом.

— Ну, йди, дурню, і візьми собі його, нехай нам тут смороду не робить! — мовив сьвятий Петро і впустив Русина до раю.

— Ге, ге, ге! — мовив Русин дістався ся до середини, — як же тут гарно і приємно! А тепер то я вже певно був би дурень, як би раз дістався ся сюди та вийшов звідси добровільно!

— Що? як? ти сьмів би? — скрикнув сьвятий Петро.

— Алеж сьвятенький Петре, — мовив Русин садовлячись у наголовачі свого капелюха і підібгавши ноги під себе так, аби стопи зовсім стояли на його широчезних крисах. — Ади, адже я не в твоїм раю сиджу, а в своїм капелюсї!

Аж зареготав ся сьвятий Петро на такий дотеп, а далї сплюнувши не то сердито, не то добродушно пішов запитати Пана Бога, що робити з тим приблудою.

— Коли його з пекла вигнали, — мовив Пан Біг, — то видно, що не мусить він бути такий злий,

як про нього балакають. Але й на рай він не заслужив, бо на рай заслугуєть ся не множеством терпіня, а множеством добрих учинків. Нехай отже вертає назад на сьвіт, нехай живе і працює, а там побачимо, куди примістити його.

Вернув сьвятий Петро і заявив Русинови той божий присуд. Не сьмів Русин супротивляти ся божому наказови і вернув назад на землю, відродив ся. Пробувши кілька хвилин у пеклї і кілька хвилин у раю знає, як смакує одно й друге, вміє ціпити своє нове житє, бо знає, в чім його дійсна вартість.

Наша публїка.

— Що нам там займати ся науковими питанями, філософією, економією, науками природничими! Наша публїка того не любить!

— Годї нам вдавити ся в остру критику нових лїтературних появ. Одно те, що познеохочуємо молодих письменників, а друге те, що й наша публїка кривить ся читаючи надто остру критику.

— Алеж бійте ся Бога! Що се ви говорите про якісь загальноукраїнські справи, про конечність виробленя одностайної галицко-української мови лїтературної! Наша публїка має иньші, місцеві дїла перед собою — куди їй ще й тим займати ся.

— Познайомлювати ся з житєм, лїтературами і обставинами иньших славянських племен? Та воноб то теє... ми й не від того, але годї знов заповняти цїлу газету самою славянольоґією. Наша публїка не дуже то в нїй смакує.

— Мужик... хлоп... його інтереси, його осьвіта, його орґанїзація... ну так, ми хиба против того? Адже-ж наша „Просьвіта“, „Народна Торговля“ з філіями, „Гуцульська спілка“, „Гуцульська Крамниця“, читальні... хиба ми не робимо що можемо? Хиба не пишемо? Ми-ж демократи! Але в лїтературі... як би то вам сказати... ми й тут не противні хлопови... „Капраль Тимко“, „Убога Марта“, „Лихий день“, „Сини“ — нехай і так. Тілько все таки за много тої хлопістики в лїтературі, то не добре.

Що то за література тоді буде? „Нужда і біда“ — „біда і нужда“, „хомут“ і „верета“ — „верета“ і „хомут“. А ще як почнете малювати того хлопа по своїому, з „запахом“, з цинїзмами і тривіялїзмами — ну, то нехай радше чорти поберуть і вас і літературу! Такої літератури наша публїка певно не прийме.

— Бо то треба вам знати нашу публїку, треба знати, чого їй потрібно, що їй подобаєть ся..

Оттакі, на тисячу ладів повторювані окликн, ради, наріканя та упімненя почуєте з уст кождого руського редактора і ґазетяра в Галичині. „Наша публїка“ — се крайнїй, неоспоримий доказ у всякім спорі про напрям і зміст усякої галицько-руської ґазети. Що редактор сам занедбав, чого не доглянув і не розкусив, чого не розуміє або не хоче — усе те так і повинно бути, бо, бачите, наша публїка так хоче. І мовчанка про важні та живо-пекучі річи, і безконечне мливо на тему „у городї лобода, а в Києві дядько“, і нїякою льотїкою недосяжне скаканє від „нашого демократизму“ під булаву „його Високопреосвященства“ і від програмового „ми поступовці і Федералїсти“ до „мира що тече з мощів святого Николая“, і дрібна полємїка за дрібні особисті урази — і все, все те, що творить букет нинїшнього нашого ґазетярства всїх „парафій“ і всїх відтїнків, усе те, коли розколупати близше людий, що ведуть ті дїла, пливе з одного жерела: наша публїка того домагає ся. Вона домагає ся і „такту“ і „темпераменту“, і мовчанки, і „дзявканя“, і леду і огню. Для її догоди ми раз чорнїємо, раз білїємо. Для її ласки ми сьогодня плюємо, а завтра лижемо.

Боже мій! Та хто-ж ви такі, і хто той ваш тиран, мучитель і деморалїзатор, ота ваша публїка?

В переписцї одної з наших ґазет вичитав я недавно ось що: „Слухи, розпущені нашим підлим і обскурним противником з другої парафії, немов то наша ґазета чим раз більше тратить довірє у публики — не мають нїякої підстави. Чорний клевет-

ник може переконати ся про се з наших книг касових". Урадуваний таким чистосердечним признанєм, стрічаю редакора тої ґазети і щиро стискаю йому руку.

— Ну, — кажу, — слава Богу, слава Богу! Преціньь раз і ми Русини починаємо виходити на зелену пашу!

— На яку зелену пашу? — питає той здивований.

— Як то — на яку? Ви-ж самі се найлїпше знаєте. Говорю про вашу ґазету.

— Так — протягнув редактор ущипливо, — спасибі вам за ласку, що називаєте нашу ґазету зеленою пашею.

— Алеж бійте ся Бога! — скрикнув я, покмітивши непорозуміне, — я говорю про слова в вашій переписці.

— Які слова?

— А про загальне довіре публики. Хиба сего мало?

— Е, чорт би побрав довіре! Волїла-б публїка менше довіряти, а більше пренумерувати і точнїйше платити, то лїпше було-б!

Я очи витріщив і о́-сьвітї забув ся.

— Та хиба-ж у вас довіре не значить сього всього разом? Як же публїка довіряє вам, коли вас мало читає і неточно платить?...

Редактор жалісливо похитав головою, сказав, „наівний чоловіче!" і пішов своєю дорогою.

Швидко опісля мав я другу розмову з другим редактором. Було се в більшім товаристві. Пан редактор сидїв серед кружка людий і удавав вільнодумця.

— А я вам кажу, що той союз з чорними рясами не доведе нас до доброго кінця! — говорив він поважно.

— Чого-ж се ви в своїм орґанї так горячо за ними вступаєтесь? — спитав я, — так завзято поражаєте всїх їх ворогів дїйсних і мнимих?

— Е, не забувайте, що публїка, котра читає мою ґазету — —

— Ага, ага, — перебив я, — знаю, знаю! Значить, на правду ви —

— Щож то, хиба мене не знаєте? На правду я такий самий лїберал як і ви, а може ще й більший!

— Он що! Так се ви для того в однім з попереднїх своїх нумерів так терпко виражали ся про „нетолєранцію лїбералїзму“?

— Е, то знов, бачите, була иньша штука!

— Яка? Запевно також публїка?

— Ви сьмієтесь, а дїло зовсїм не сьмішне. Я лїбералїзм розумію так: leben und leben lassen. Мужик хоче жити — добре, най живе. Піп хоче жижи — щож, хиба нам його нївечити? По мойому лїбералїзм, то загальна толєранція, і тілько до такого лїбералїзму я признаюсь.

— Ага! Розумію. Значить: я брешу — ви толєруєте, ви брешете — я анї слова, третїй прийде і обідре нас обох, а ми: „милости просимо, будьте ласкаві!“ Чудесний лїбералїзм!

— Простак! Грубіян! — сказав півголосом редактор і відвернув ся.

А в другім кутку один старенький молодий чоловік (молодий лїтами, але старий досьвідом) з неуданим патосом поучав кількох „молодих“:

— І що ви менї говорите: науки природничі! суспільна економія! Мої господинове, не думайте, що я такий дурень! Говорім з собою отверто! Адже ж науки природничі — се атеїзм, а суспіньна економія — се соціялїзм! Чому не скажете явно: нам треба атеїзму й соціялїзму? Тодї-б кождий від разу знав, чого ви хочете і з ким має дїло. А я вам кажу: все се лико. Нам треба навязувати до того, що у нас є, що наша публїка думає й знає, а не вносити нїчого нового, не втовкмачувати їй у голову своїх думок. А то подумайте, до чого дійдете своєю пропаґандою атеїзму й соціялїзму! Чи тим що кому поможете? Чи дасть се мужикови хоч кусник хлїба? Чи розівє хоч одну нову силу? Ага, як

раз! Тілько тюрми поначиняєте молодими людьми, жебраків і пролетаріїв духових намножите, тай годі. На нашім ґрунті те тілько може рости, що з того ґрунту виросло. Правда є тілько одна для всїх. Як я скажу: листє зелене, то про се преціньо нїхто спорити не буде. Так само й тут. Не напихайте голову публїки теоріями й абстрактами, а ставте дїло практично, щоб кождий вислухавши вас знав, що має взяти й робити. Будьте певні, що й уся публїка так само думає, як я!

От тут стань тай будь мудрий! Публїка довіряє одній часописї, котру мало читає і ще менше пренумерує. Публїка заставляє другого редактора кривити душею і визнавати публично як раз противне тому, що визнає приватно. Публїка думає на певно, що природничі науки — атеїзм, а суспільна економія — соцїялїзм. Та що-ж се за публїка така? Чи варто-ж їй служити, для неї розпинати ся і душу свою на́-руби вивертати, як випрану сорочку?

Що се таке — публїка? Тьфу до чорта! Адже-ж не вовк у лїсї і не апокалїптична бестія, а всї ми. Кождий з нас — часть публїки. І ви, пане господарю Хомо Наконечний, і ви, пане писарю Тимофію Зацерковний, і ви, панотче Хрізостоме Всякдарсовершенський, і ви, пане арендарю і бурмістре Лейбо Цвібель, і ви, пане судіє Безсторонський, і ви, панно Маню, і ви, шановна пані Богатковська, і ти Касуню — одним словом, усї ми, молоді й старі, вчені й невчені. І всї ми поодиноко кождий для себе, — так собі, люди як люди, а разом узяті мали-б бути таким тираном, такою апокалїптичною бестією? Ми мали-б жадати, щоб наші редактори, письменники, вчені, наші духові сьвіточі перед нами брехали, кривили ся і пускали нам дим у очи замість сьвітла? І по що нам диму? І яка нам користь з брехнї? І не вже-ж ми такі дїти, такі тумани, такі сектярі, що не можемо знести щирого, острого, правдивого слова? Не вже-ж у нас клоче замість серця і кісїль замість крови, так що нас не порушить те, що порушує иньших, нормальних людий?

Кожда частина публїки має право жадати від часописї, щоб там звернена була увага на її інтереси — економічні, громадські чи духові — як до часописї. І певна річ, що кожда часопись робить се по свойому. Дїло в тім тілько — як. Он „Rolnik“ розпинає ся за тим, щоб панам сїльським дїдичам було як найлїпше, і більш нї про що не дбає. А он „Gazeta gorzelnicza і szynkarska“ дбає про горальнї, пропінацію й шинки — а по за тим сьвітом Траллєса, алембіка й лїтри хоч трава не рости. Ті звертають ся до міщанства, ті до панства, ті до Жидів, як кого його воли тягнуть. Значить, у них є с в о я публїка. У тої публїки є с в о ї часткові інтереси. Як годять ся ті інтереси з інтересами загалу, про се їх орґанам мало дїла, а коли часом і зайде річ про „суспільну гармонїю“, то вони для догоди своїм інтересам так гарненько на́-руби вивернуть льоґіку й факти і справедливість, що тілько стань тай дивись.

Але інтереси економічні, клясові — не наше дїло. Там ведеть ся війна, homo homini lupus. Часопись лїтературно-наукова має на метї інтереси духові, розвій думок, світогляду, чисто людського та гуманного чутя. До кого-ж з тим звернути ся?

Очевидна річ — до такого розвою к о ж д и й має право. Тут ми відразу вийшли зі сфери боротьби і вовчих апетитів. На полї економічнім один збогачує ся звичайно коштом другого; на полї суспільнім один підносить ся на руках та на головах иньших, так що широка програма одного з моїх товаришів: „Я хочу, щоб усїм було добре“ — тут дуже легко може вийти на той сам на все толєрантний лїбералїзм, яким відзначує ся висше згаданий редактор. Бо справдї трудненьке дїло, щоб рівночасно добре було вовкови, баранови й траві. Або вовк буде траву пасти, тодї буде баранови добре, але траві й вовкови лихо; або баран буде вовка їсти, тодї траві й баранови буде добре, але вовкови погано — а нї, то буде так як нинї, що їсть баран траву, а вовк барана, а чоловік вовка бє. Але на полї ду-

хового розвою, на полї думки, науки нема вiйни. „Пийте от нея всї!“ І хто бiльше має, той иньшим бiльше дає; хто в бiльшу силу вбив ся, той бiльшiй громадї бiльшу прислугу робить. А кривди нїкому, хиба що навмисне хоче, або зарив свiй талант у землю.

І тут, на такiм полї мала-б наша публїка ставити нам, письменникам і ґазетярам якiсь перепони? Мала-б домагати ся: те нам давайте, а того не сьмiйте? Мала-б ставити нашiй дискусiї границї ще тїснiйшi вiд тих, якi ставить полїцiя й прокураторiя? Нї, не можу тому вiрити!

Бо подумайте лишень! Що ми, письменники й ґазетярi, можемо дати тiй публїцї? Слова, думки, ради, вказiвки — і бiльш нїчого. Анї крапелиночки бiльше! Не вже-ж ми, письменники, ґазетярi та иньшi сьвiтила, на стiлько наївнi, що думаємо, що публїка буде бояти ся слiв, як ті московськi купцї у Островського боять ся „жупела“? Адже-ж коли се фактъ, то ми не можемо видумати нїчого бiльш оскорбляючого і унижаючого ту ниву, на котрiй сїємо своє слово. Бо що таке слова? „Революцiя“, „соцiялїзм“, „нiгiлїзм“, „анархiзм“, „дарвiнїзм“, „натуралїзм“ — що се таке? Взявши кожде слово вiддїльно, механїчно — воно нїчого не значить, нїчого не говорить — жупел, тай годї. Лякати ся слiв, се забобон і нїчого бiльш. А письменники, котрi знають про iстнованє того забобону, і не старають ся його розсїяти, але противно, визискують його, і замiсь вияснювати рiч рiчевими доказами, замилюють очи публїцї такими словами — се шарлятани, а не сьвiтила. А коли замiсь зупиняти ся на словi, звернемо увагу на саму рiч, на котру таким словом натякає ся, і вияснимо її ґенетично, в звязку з обставинами, причинами й наслїдками, то покаже ся, що та сама публїка, котра (бодай по думцї письменникiв-шарлятанiв) вiд грiмкого слова трохи що по мишачих норах не ховала ся, почне потакувати головами, а то й просто скаже: „Ну, се-ж дїло очевидне, я й сам нераз так думаю“.

Ну, а що таке — думки? Передомною лежить камінь. Дивлюсь на нього і думаю: а відки, як він тут узяв ся? а як він виглядає в середині? чи тяжкий, чи твердий, з чого зложений і яка в ньому сила? І шукаю відповіди на всї ті питаня. Що-ж тут страшного? Так само поступаю з усяким явищем фізичним, історичним, моральним. Он Москалї до Самарканду зелїзницю довели — давай подумаємо, що воно за значінє може мати? Чого їм там треба? Кому з того користь, а кому шкода? А он у Бельґії робітники до Карно републїканські адреси пишуть — обдумаймо й се, пошукаймо фактів, котрі-б нам се вияснювали, стараймо ся поставити себе в положенє тих робітників і запитаймо себе, що би ми в такім разї зробили? Ну, і щож тут буде лихого або страшного? Се-ж звичайно всї так робимо. Або от убив чоловік другого, обікрав, обрабував — щож, факти страшні, але ми думаємо про них спокійно, розбираємо причини й наслїдки, оцїнюємо моральні й иньші сили, які при тім фактї появили ся. І щож з того? Чи думка про найстрашнїйші, найнеморальнїйші факти убила, здеморалїзувала нас? Навпаки, передумавши такий факт добре, розваживши його причини й подробицї, ми збогатили запас свого житєвого досьвіду, розширили своє знанє сьвіта й людий, стали ся розумнїйшими і сильнїйшими на той випадок, як би й самі знайшли ся серед подібних обставин. Нема думок страшних, неморальних або шкідливих. Усяка думка стоїть того, щоб її передумати, розібрати і справдити.

— А отже-ж є шкідливі, неморальні, заказані теорії! — скажете може. Які — такі? — питаю вас. Вкажіть хоч одну, я жадної „заказаної“ теорії не знаю. Знаю більше або менше основні, такі що більше або менше відповідають фактам і пояснюють їх, і більше нїяких. Шкідливі, неморальні теорії! Се, — простїть за слово, — се ті самі „безсердечні ідеали“, про котрі співав колись п. Масляк у „Зеркалї“. Що може бути неморального напр. в теорії Дарвіна, або в теорії Нютона, або Коперніка, або хочби і в теорії

Маркса про історичний розвій капіталїзму, або в теоріях неомальтузіянців про занадто швидке розмножуване людського роду? Що тут страшного або неморального? Беріть факти, на котрі вказують ті мислителї, придивіть ся їм добре, оцїніть, чи мають вони таку силу, яку їм приписують ті мислителї, порівняйте, зведіть до купи, пошукайте нових, а опісля й судїть. І тоді ваш суд зовсім не буде говорити про моральність анї про страховища, а скаже по простy: ся теорія вповні вірна, а ся недокладна, а ся зовсім фантастична й безпідставна — тай по всьому.

— Е — скажете ви, — як би то на таких теоріях і кінчило ся, то ще-б нїчого. Коли-ж бо ті панове мислителї захапують і душу й серце, натякають і вказують чоловікови: оттак треба робити, так треба жити, туди треба йти!

І добре. Так і треба. Тілько все таки не забуваймо, що їх теорії, їх думки, їх вказівки — не більше, як ради. Вони збуджують нашу власну думку, нашу власну совість, нашу власну волю, але все таки поки ми від того розбудженого стану перейдемо до дїла, розважимо попереду добре, що се за дїло, чи слїд нам його робити і як ми його зробимо? Нехай би тут перед нами стояв який новий Катон і говорив і доказував нам що дня: Carthaginem esse delendam — так що з того? Чи Картаген через се пропаде? чи ми на його голе слово кинемось до дїла з голими руками? Нї, коли у нас розум не виплив, то ми попросимо його поперед усього: будь ласкав, Катоне, докажи нам, що справдї так конче треба зруйнувати Картаген, і чому як раз тепер його треба зруйнувати, — а коли він ясно й очевидно викаже нам конечність такої роботи, то тоді ми оглянемо ся по своїй хатї, чи є у нас для такої роботи лаштунок і сила і способи. Адже-ж люди не індики, а слово не червона хустка, щоб скоро їм скажеш: Carthaginem esse delendan! — тут би й кидали ся та рвали все на штуки. Он в 1848 роцї, коли у нас на хвилю блисла була свобода печати і кождий міг друкувати, що йому подобалось — які

кроваві ради і пропозиції виписували ся тодї на поодиноких людий! Наведу тілько один прикладець. Був тодї при шпиталю св. Лазаря у Львові якийсь економічний офіціялїст, Авдиковський. В н-рі 12. часописи „Kuryer Lwowski czyli Nowiny“, видаваної Розумїловським, читаємо про нього ось який вірш:

Muzo, chciej mi grać, by wyrodną nać
bukiem z góry prać,
Tysiąc kolek dać, włosy ze łba rwać
i za miasto gnać.
Lecz to mało tak, bo na zemsty znak
zetrzeć go na mak,
Potem ubrać w frak, ręce związać wspak,
fiu, i wprost na hak!
Był to wielki cap, jeszcze większy gap,
a największy drab;
Więc go, bracie, grab, choć za kołnierz złap
i uwędź na schab!
Albo by go struć, trzeba go nam szczuć,
choć by krwią miał pluć,
Tak jak szydłem kłuć, tak jak żywcem zżuć,
i bebechy pruć. і т. д.

Навів я тут сей вірш не як взір поетичної красоти, анї як приклад справедливого і гуманного відношеня до полїтичних противників, а тілько як різкий показ на те, що ґазетярське слово, навіть у безумних своїх скоках (як повисший) все таки ще не таке страшне, як страшним буває напр. перший лїпший лїцітаційний едикт або манїфест із виповідом війни. Бо і щож стало ся після повисшого, справдї канїбальського вірша? Чи подумав хто справдї терти Авдиковського на мак, а потім одягати в фрак, троїти, жвати живого, колоти шилом і випорювати з нього нутро? Нїчогісїнько подібного не стало ся. Люди посьміяли ся з безумних віршів і їх автора, а Авдиковському хиба може який уличнйк глупим словом докучив.

Певна річ — і того ми не заперечимо, що накидаючи ся на особи, беручи на себе ролю судії, шпіона, обвинителя й ката в одній особі ґазетяр може наробити богато лиха. Та тілько тут хоронять кождого з нас закони від друкованого розбою так само, як і від усякого иньшого, а навіть далеко більше. Але доки публїцист є публїцистом, письменником, учителем, а не розбійником, не ошуканцем і деморалїзатором, доти має повне право на те, щоб публїка без упередженя, спокійно і тверезо розважала його думки, коли вони видають ся їй цїкавими й важними. Лякати ся слів і задля них відкидати річ, — лякати ся обговорюваня певних думок і питань для того, що ті питаня десь колись когось довели або можуть довести до дразливих консеквенцій, се значить вовка боявши ся в лїс не йти. Обговорюймо всяку річ явно і отверто — „только бы безъ ругательства и образы маестату кролевского“ — як писав у Гадяцкому договорі Немирич, і без образи ще вищого маєстату — людської гідности, додамо ми. Вискажім щиро, що в кого на думцї, всї маючи на увазї одно — добро загальне без нїчиєї кривди, толкуймо, доказуймо, критикуймо і контролюймо себе взаїмно, а цїль наша, цїль публїцистична буде осягнена. Але рівночасно осягнено буде далеко більше, бо така щира обміна думок, доказів, критик і поправок — се й є наукове житє інтелїґенції, се й є та кузня, в котрій виковують ся добрі, великі і тривкі громадські дїла.

Свиня.

Лежала свиня в баюрі тай ось як хрюкала-балакала сама з собою:

— Господи, якби то менї роги! Я-б їм задала, я-б їм задала! Всїм, усїм, хто тілько коли будь кусав мене, з буряків вигонював, собаками тровив або хоч би тілько поза-очи обмовляв і висьмівав, усїм би я дала себе знати!

А по перед усього отим собакам! Господи, вже вони менї до живісїнькиx печінок доїли! Давнїйше, то ще нїчого було против теперішнього. Давнїйше хоч порядок був. Увійду в буряки, почну рити — ну, кажуть: провинилась свиня! Тут уже й собаки біжать, хап мене за вуха, наторгають, наторгають, а нераз так тільки пострашать, тай пустять, прогнавши за пліт, а господар візьме тай дїру в плотї загородить, щоб, мовляв, другий раз туди свиня не влазила. Хоч то й погань та завись — отак чоловікови самий найлїпший смак переривати, ну, та чорт з ними! Принаймі знав чоловік, що й куди. А тепер бо отим клятим собакам не досить того. Тепер вони слїдком за мною бігають, і не то щоб кусали, а гавкають тай гавкають.

— Свине, — кажуть, — схамени ся! Як ти живеш! Де в тебе сумлїне! Адже оглянь ся на себе, яка ти невмита, нечесана, нехарапутна, неосьвічена! Подумай тілько, по що ти в Бога живеш?

— Щоб з мене добрі люди сало їли, — кажу їм. Та де тобі, ще дужше дзявкотять.

— Чи не стид тобі таке говорити? Твоє сало! Ну, нехай і так, що твоє сало — добра річ, та се вже по твоїй смерти! Ти за се не відповідаєш! Але твоє житє, свине, твоє житє!

— Дайте менї спокій, — хрюкаю їм на розум, — і за своє житє я не відповідаю. Я-ж його собі не дала.

— Стид тобі, свине, стид тобі! Сама не дала! А преціньже маєш якусь сьвідомість, якесь почутє! Ну, скажи, будь ласкава, як ти голосувала оноді при виборах до Ради державної? Не вже чесне боже сотворінє може так голосувати? За пару буряків продати свою совість! Фе, свине, се вже й для свинї за богато! І ще, як на сьміх, читаєш і „Батьківщину“ і „Русскую Правду“.

— Ну, щож, читаю, бо читаю, а голосую так, як менї моя свинська натура каже. Геть від мене! Зась вам до мене!

Та де тобі, пристають, як мокре рядно. За письменників обібрали ся, по газетах на мене гавкають, усяких менї прозвищ повинаходили! Давнійше зайду було в буряки — крикнуть:

— А бийте комуніста! — ну, я й злякаю ся і біжу що духу. Страшенно я того слова бояла ся! І чорт його батька знає, що воно значить, а крикне на тебе один з другим собака: „Комуніст! комуніст! чужі буряки краде! — то так тобі по за шкірою й мороз подере“! А тепер і слів таких страшних не говорять, а допікають у десятеро гірше.

— Дармоїдка! — кажуть. — Живіт на сало пасе, а хто те сало буде їсти, по що й за що — сама не знає!

Але найпоганїйший звичай узяли собі — до мойого сумлїня промовляти, стид у мнї будити. А я вік звікувала — все в баюрі та при кориті та по під панськими плотами, та в хлївi, — і відки

в мене стид набереть ся! Дармо тілько уши менї сверлують своїм криком. А до мойого сумлїня зась їм! Се річ приватна, нутрова, тут я сама собі панї. А то, подумайте, що вони менї зробили! Після онодїшнїх виборів з кождої вулиці, ба навіть із сусїдних сїл і повітів, а навіть зі Львова, з Чернівців і Коломиї шлють менї карточки в копертах, а на кождій карточці — Микита Хрунь. Зразу я не похопилась, що воно таке і до чого, і сьміяла ся з того образка. Навіть почала було критикувати його. — Ну, скажіть, будь ласка, — хрюкала я собі! — і се має бути мій портрет! А я преціньу такій свитці не ходжу, ані такої дрантивої ковбаси не їм. Самі вони себе отсею машкарою висьміяли, оті собаки, ґазетники та хлополюбці, бо то вони в свитках ходять та отаку ковбасу за незнати який смак уважають. А я, Богу дякувати, дещо більше знаю, троха висше своїм смаком сягаю. Але далї, як почали оті карточки надходити тай надходити, день подню, почта за почтою, то менї зробило ся якось маркітно. Читаю адреси „Єго Свинородію Микитї Хруневи", дивлюсь на те рило, на котрому начеплена ковбаса, на ті вуха, на те пузо, — і почала менї виявляти ся вся злість, усе злорадство отих собак. Аджеж ковбаса — мій власний, свинячий витвір! І настромлюючи менї його на рило, вони хотїли менї сказати, що я, голосуючи отак по свинськи і живучи по свинськи, сама себе зїдаю! А один ще взяв, та обвернув той рисунок вирваною карткою з Данта. Ну, я прочитала, а там стоїть оповіданє про Уґолїно й його синів, як вони з голоду свої руки гризли і як опісля Уґолїно в пеклї гриз мозок тому, хто його отак заморив. І ще й підписано нашою таки кирилицею: „Де те фабуля нарратуръ". (Се про тебе байка). Тьфу, аж менї гидко стало! На цїлий день апетит менї попсував!

— Сама з себе ковбаси їм! Ну скажіть, на милість божу, якому се поганцеви прийшло в голову видумати таку погань, такий гріх против природи! Аджеж се подумати страшно! А вони все менї та-

кими огидствами під ребра під'їжджають. Але чекайте лишень, дасть Бог менї роги, не те я вам покажу! Пізнаєте ви по невчасї, де у свинї стид і сумлїнє сидить!

І чим далї, тим гірше! Вже тепер не досить їм і виборів. „Що там — кажуть, — вибори раз на шість лїт, а як ми їй через увесь час дамо спокій, то вона собі байдуже буде“. Їм то приємність чинить — не дати менї ані на хвилю супокою, пекти і смалити мене на вільнім огни від колиски аж до смертельного корита! Вже тепер не против одного або другого вчинку бють, — нї, против цїлого мойого свинського сьвітогляду, против усього свинства в сьвітї, против цїлого свинського ладу в наших громадських справах. „Усюди, кажуть, свиня своє рило уткнула. Де не глянь, з кождого куточка громадських порядків свиняче вухо висуваєть ся“. І кинулись цїлою сворою по всїх усюдах, вітрять і нюхають і гарчать, одні одним з чобітьми в душу залазять. „А гов лишень, ти, хло, — повідають, — там мабуть у тебе на днї душі крихітка ще прадїдівського свинства лишила ся. Давай но його сюди“! І волочуть на позорище, і рвуть і гризуть і нївечать.

Боже мій! Так се вони задумали зовсїм мене зо сьвіта звести, з усїм моїм родом і плодом! І не те щоб самі старші поважненько гулюкали, ще би може мене так не болїло. Та нї бо, старші, ховай Боже, хоч і крикнуть часом, та все таки зараз і погладять і приголублять мене. Звісно, вирозумілі люди, і кождий знає, що чи круть чи верть, а без свинства чоловік у сьвітї не проживе. Але оте „молоде поколїнє“ — Господи, се вже такі собаки, такі дзявкуни, що хоч на місцї погибай. Найневиннїйше свинство, і те їм сіллю в оцї. Ну, змилуйте ся, люди добрі, коли старші в карти грають і „по писанію“ співають і в часописях тілько образки переглядають, а друкованого не читають — їх і се в очи коле! „Свинство, свинство!“ гукають. А самі скоро троха підростуть, тудиж підуть, — се вже я добре знаю. Той, що нині гукає і обурюєть ся і кокотжить

ся — поглянеш на нього за пару лїт, як підросте і стане „паном професором“, аж він уже куди-куди не той стане. Сидить собі при зеленім столику, чотирем тузам молить ся, та „во всю велегласную“ сьпіває:

На весь сьвіт
Вилїз кіт,
Перехрестив ся!

Але не думайте, що се щось поможе, тепер йому про се говорити! І слухати не хоче, ще й у очи плює. „Нї, свине, не думай, що твоє свинство безсмертне! Буде й йому колись конець, і коли не ми, то хоч поколїнє по нас буде виростати без твойого впливу. А тим, що буде, ти мене не лякай! Нехай і так, що твоя правда, та все таки тепер, доки в мене сьвятий огонь горить, я мушу воювати з тобою“.

Вже я й просилась у них: „Бійте ся Бога, панове (говорю до них, бісенників, як до добрих!), хоч на вивіз мене лишіть! Ну, що у вас за сумлїнє, Нїмців та Віденьців голодом виморите! Аджеж вони без наших галицьких свиний просто перемруть наглою смертю“. Так де тобі, не впиняють ся. „Не бій ся, кажуть, Угорщина постачить“. Може то вона й постачить, але яка менї охота задля Угорщини не своєю смертю вмирати? А хибаж се своя смерть для свинї — вмирати зі стиду і гризоти сумлїня? А воно до того йде, їй Богу, до того.

Господи, вислухай ти мене, дай менї роги! Анї хвилиночки не спочину, доки всїм їм, отим поганцям, животи не порозпорюю і кишки не повимотую! Най гинуть на глум, най знають, що свинство також сила і безкарно чіпати себе не дасть!

Якто згода дім будувала.

Бідні люди хотїли собі побудувати дім — тривкий, камяний, вигідний. Змалку вони наслухались стілько разів приказки: Згода дім будує, Незгода руйнує, що рішили запросити Згоду, щоб і їх дім збудувала. Згода була то стара, беззуба, добродушна бабуся, і дуже радо згодила ся на їх просьбу.

— Добре, дїтоньки, я вам усе гарненько, смирненько... Ой, бо то нема над мене! Ви знаєте мою приказочку: Сьвятий спокою, гаразд з тобою! Я, мої любенькі, жадних сварок, жадних суперек, жадних процесів анї торгів не люблю. Я все ладком та добром. І бачите, якого віку при божій помочи доживаю!

Бідні люди справдї бачили, що Згода не мала анї одного зуба в ротї, була сива та поморщена, як сушена грушка. Колиб у них були завидющі очи, то були би побачили, що старушка була трохи не гола, бідна, обшарпана: бачите, хто не хоче, той хиба не скривдить її, а вона все смирненько та тихенько, волить недоїсти, недоспати і зубами з холоду сїкти, нїжби мала з ким будь задерти ся. Але у бідних людий очи не були завидющі, а серце було повне любови і згідливости, і вони не бачили латок та бідности, але натомість цїлою душею всисали в себе кожде слово, що говорила Згода.

Обнявши будову дому і зробивши як слід контракт у нотарія, Згода першим ділом пішла до Незгоди, що жила також у нужденній землянці на краю міста і весь день тілько й робила, що гарчала та сварилась та до поліції з сусідами тягалась.

— Слухай, сестричко, — сказала Згода увійшовши до хати і привитавши ся з Незгодою. — Трафив ся менї заробок — вибудувати бідним людям хату.

Незгода тілько очи на неї витріщила, а далї як не зарегоче ся, як не зацокоче:

— Тю, тю, тю на твою голову! Ти за будівничого оббираєш ся! Та тебе-б тілько в просо за опуда поставити, а не за будівничого оббирати! От уже дурнї якісь, а не люди!

— Ну, сестричко, — лагідно сказала Згода, — гріх тобі глузувати з мене. Аджеж знаєш стару поговірку: Згода дім будує, Незгода руйнує. Бідні люди захотїли мати дім, — ну, щож тут натуральнїйшого над те, що удали ся до мене? Аджеж не до тебе їм було удавати ся? Досить вони від тебе натерпіли ся.

— Я-б їм була їх глупі голови кипятком обілляла, як би були до мене посунулись, — крикнула Незгода. — Але про те ще раз говорю, що вони анї на волос лїпше не зробили, удаючись до тебе. Ну скажи, на милість божу, що з тебе за будівничий? На чім ти розумієш ся? Аджеж тебе хто не хоче, в торбі сїчки продасть! Хто не хоче ошукає, обдурить, обідре, а ти все тілько головою махаєш, та „Нїчого, нїчого! Якось то воно буде!“

— Нї, сестричко — випрямившись каже Згода — се ти не зовсім вірно міркуєш, не така то й я дурна, як обідрана. А те, що мене злі душі ошукували, обдирали та в мішку продавали, мов кота, се, небого, все були твої інтриги, твої намови та бунтованя. От тим то я тепер прийшла до тебе. Зглянь ся на Бога, покинь свою погану роботу! Не мішай менї, не рий підімною, нехай я тим бідним людям

дім збудую, щоб вони жили собі смирненько і мене добрим словом згадували.

— Агій на тебе, дурна смотолоко! — скрикнула Незгода. — Та я про тебе від давна анї знати анї чути не хочу, не то що малаб мішати твоїй безмізкій роботї! Роби собі що хочеш, я й дивити ся не буду в той бік. Думаєш, що у мене нема важнїйшої, продуктивної роботи, як тілько бігати за твоїм хвостом та рити ями під тобою? Найшлаб я собі поживу! Я ось наняла ся на поденщину до Круппа, Армстронґа і Вернділя, шоб пильнувати фабрикації нових карабінів, гармат та бездимного пороху. Се трохи важнїйша справа, нїж твоє будівництво. Будуй собі, моя любенька, хоч і до самої хмари. Я тобі певно на перешкоді не стану, а з твоєю будівлею і опісля легко справлю ся, коли тілько...

І вона злорадно зареготала ся.

— Ну чогож бо ти, сестрице, так погано сьмієш ся і не договорюєш? — з сумовитим закидом, простягши лице і уста в низ, сказала Згода. — Коли тілько що?

— Се вже моє дїло! — відрізала Незгода. — Іди собі і приймай ся за будову і дай менї чистий спокій!

Згода знала норови своєї сестри, знала, що коли та раз сказала; іди собі, то вже небезпечно дальше надоїдати їй. Тож хоч і як хотілось їй знати ті слова, котрих не договорила Незгода і в котрих було щось похоже не то на насьміх, а не то на якусь таємну погрозу, — але з другого боку рада була, що Незгода хоч раз у своїм житю згодила ся на її просьбу і дала їй слово, що не буде їй мішати при роботї, не буде рити під нею анї інтриґувати против неї. З легким, супокійним сердем вона пішла до себе і принялась пильно за своє дїло.

Ґрунт, на котрім мав будувати ся дім бідних людий, був не зовсїм чистий. Одна часть його занята була старою руїною, друга довгий час служила сусїдам за сьмітник, а третя була колись сажавкою, а тепер простим багном.

— Треба буде очистити той ґрунт, — подумала Згода і пішла шукати робітників.

— Що вам, пані матко, далеко шукати, — сказав здибавши її на вулиці старий підприємець Байбарзо, або як він себе з панська звав, Шлєндріян, — ви менї поручіть сю будову, я вам дешевенько достарчу робітників і всього потрібного матеріялу. А ви собі тілько плян виробіть, кошторис, то що, тай надзирайте, щоб усе йшло як слїд.

— Та добре, кумоньку, добре, — сказала врадувана Згода. — Так вишліть же завтра робітників, щоб почали ґрунт чистити та рівнати. А про плян ви не турбуйте ся, плян у мене вже готовий.

На другий день Шлєндріян, звісно, робітників не вислав, але сам прийшов на пляц. Прийшла й Згода і зразу дуже здивувала ся, не побачивши замовлених робітників.

— Та ви, кумонько, не гнївайте ся, — сказав до неї Шлєндріян. — Годї було сьогоднї, їй Богу, годї! Знаєте, які то у мене робітники — тілько плюнути! Одні грали в карти всю ніч, а тепер хропуть аж буда трясеть ся, не добудиш ся їх, хоч з гармати стріляй; другі гуляли на весілю, третї десь кудись порозїздили ся, — ну, біс їх знає! Але я їм задам, не бійте ся! Скоро тілько у нас робота почнеть ся, то все менї мусить іти як на шнурочку. Я вже себе покажу!

— Та бо я хотїла, щоб зараз нинї робота почала ся, — сказала Згода.

— Е, що там, кумонько, — сказав Шлєндріян, — один день швидше чи пізнїйше при такім великім дїлї, се не робить нїякої ріжниці. В таких річах треба помаленьку квапити ся. Помалу їдеш, дальше заїдеш — се дуже розумно сказано. І знаєте що, кумонько, ми собі сьогоднї обоє гарненько оглянемо ґрунтець, витичимо, де що й як має бути, а завтра, дасть Бог дочекати... Чи властиво нї, завтра неможна! Завтра сьвятенько, наше будівницьке сьвято, Положенія ризи, — завтра вже мусите по-

терпіти, кумко солодка! Але після завтра ми гарненько вийдемо і духом усьому дамо раду.

Що було робити! Згода згодила ся на раду свого кума, і вони пішли оглядати ґрунт. Підійшли до Руїни.

— Ну, Руїнко, старушко шановна, — сказав до неї Шльондріян, — тепер тобі мабуть остатня година приходить. Годї тобі, серденько, на сьвітї божім довше заваджати, пора на спокій! Ми тебе помаленьку дзюбаками та зелїзними ломами на шматочки дрібненькі, та в онту багнюку і впремо. Там і тобі буде спокійнїйше, і нам не без вигоди.

— Що, що, що? — промимрила Руїна. — Ви, мене? Таку стару історичну памятку — та дзюбаками, та ломами, та в багно? Зрадники! Нїгілїсти! Космополїти! То так ви свою сьвяту батьківщину і бувальщину шануєте?

Згода аж затрясла ся, почувши ті слова, аж поблїдла і похолола від пят до голови.

— Алеж, серденько моє, сьвята Руїнонько, — сказала вона. — Змилуй ся над моєю головою! Мене угоджено на сїм пляцу побудувати новий дім. Якжеж я можу се зробити, не усунувши тебе? І чи не досить ти жила на сьвітї? Позволь, моя дорога, і наступникам твоїм наступити на твоє місце!

— Геть від мене! — репетувала Руїна, побачивши, що з нею панькають ся. — Не доторкайтесь до мене сьвятотатськими руками! Хиба не знаєте, що мене ще князь Облуп Скорпіонович будував, а князь Обдер Каракономич руйнував? Хиба не знаєте, що я на сьвятому, історичному ґрунтї стою? А хто посьміє нарушити, осквернити наш історичний ґрунт, той зрадник, Юда, той волїв би був і на сьвіт не родити ся!

— Все те правда, — сказала заклопотана Згода, — цїлковита правда... Але скажи ти менї, що я маю робити? Дім мусить бути збудований, пляц невеличкий, — годїж менї не рушати тебе!

— Не сьмієш! Не руш! — кричала Руїна. — Я частина старої Руси, нашої сьвятої матери, а хто

матїр забуває, того Бог карає! Се про вас, огидні новатори, сказано. Знаю я, чого вам хочеть ся! Ви підмовлені нашими відвічними ворогами і хочете усунути з лиця землї остатню памятку нашої минувшини, щоб і саму ту славну минувшину затерти, вирвати з памяти потомків, щоб улекшити роботу винародовленю! Знаю я, по яким се ви „wskazówkam“ робите! Але не діждете того. Ще я стою міцно, ще твердо попирає мене „Червоная Русь“ — і ми обі не дамо себе на поталу. Геть від мене, виродки, кажу вам, бо зараз завтра таку про ваші „затѣи“ статю вріжу в „Червоной Руси“, що вам аж у пятах потерпне!

Згода стала нї в пять нї в девять супроти таких слів, але Шлєндріян не злякав ся. Він добре знав, що не такий чорт страшний, як його малюють, і кивнувши Згоді пальцем відійшов з нею на бік і сказав:

— Ти, кумонько, не дуже лякай ся того, що ся старушечка говорить. Булакуча вона, про се нема що й казати, і норовиста. Статя в „Червоной Руси“ сяк чи так против нас буде, про се також не бій ся. Але і на те я не радив би дуже зважати. Людям рота не заткаєш, а частенько вони навіть не такі злі, як би се з їх слів здавало ся. От, мелють собі, щоб теркотїло, хоч муки з того млива нїякої нема. Але з другого боку ось що я тобі скажу. Руїнка наша таки має й за собою трохи правди. Подумай лишень, кілько сот лїт від часу князя Облупа Скорпіоновича вона ось тут простояла, а ще й тепер, коли їй добре придивити ся, то така, нївроку, тверда та кремезна, що дай Боже всякій новій будівлї. Так знаєш, що я тобі пораджу? Ми її трошка обчистимо, обхамраємо, де треба підмуруємо і повернемо під свою нову будову. Старий фундамент, ручу тобі, так крепко збудований, що простоїть ще довгі віки.

Згода задумала ся, але по її добродушнім лицї видно було, що такий вихід з непріємної суперечки був і для неї самої приємний.

— А ти подумай, — договорював Шлєндріян, — кілько то ми роботи і кошту ощадимо бідним людям, маючи такий шмат уже майже готовий!

— Та воно би, кумоньку, не зле було, — зітхаючи сказала Згода, — тілько бачиш, мій плян трохи инакший, ніж плян фундаментів отсеї Руїни. Покійничок Облуп Скорпіонович будував замок для себе і для своєї двірні, а менї би треба для бідних людий Дім народний будувати.

— Ей кумо, дурниця, їй Богу дурниця! — скрикнув Шлєндріян. — Бідні люди не такі дуже перебирчиві та фудульні. Хоч новий дім буде троха недогідний, тут тїсний, там темний або що, то їм і то буде аж надто добре. Вони за все вдячні будуть. Аджеж вони, серденько моє, в яких хоромах вік свій спропудили? Мало що в лїпших, ніж хлїви! Будеш ти на них уважати! А ще як їм скажеш, що їх новий дім стоїть на тім самім фундаментї, що замок покійного князя Облупа Скорпіоновича, то вони такі щасливі будуть, мов у небі!

Згода замислила ся ще глубше, і для сьвятого спокою пристала на те, що мовив Шлєндріян.

Пішли дальше, щоб оглянути Багно.

— Ну тепер я вже й не знаю, чим оте Багно засипати, — воркотїла Згода, помірившн паличкою глубину рідкого болота і послухавши, як посеред нього в калюжах кумкали жаби.

— Що? мене засипати? мене нищити? — пробулькотїло Багно — мене? кореннy, ісконную властивість сього ґрунту? Нї, я на се нїколи не пристану!

— От тобі й на — сказала Згода — і тут якась національна властивість, якісь історичні права! Головонько моя бідна!

— А ми! А ми! А ми! — закумкали хором жаби. — І кудиж ми подіємось, коли ви се Багно засиплете? Не з історичного погляду ми виступаємо, але відзиваємо ся до вашого серця, до вашого людського чутя! Змилуйтесь над нами, не вкорочуйте нам віку, не руйнуйте нашого улюбленого Багна!

Згода не знала що й почати.

— Слухайте, любі мої — сказала вона. — Те, чого ви просите, то неможлива річ. Вірте мені, я щиро шаную ваше право до життя, але се Багно мусить бути засипане. Я радо власним коштом перевезу вас до річки, де можете собі спокійно гуляти.

— А наші родинні гнізда, наші прадїдівські леговища, праматеринські купелї — все се нам треба покидати? Ах, ах, ах! Нема у вас чутливих серць, нема любови до рідної землї!

— Та плюнь бо ти, кумо, на них! — скрикнув розізлений Шлєндріян. — Будеш ти з усяким хробачєм панькатись. Не бій ся, як побачуть, що не жарти, то заберуть ся як непишні, навіть слова не скажуть. З таким дрантєм треба остро.

— Але подумай, кумоньку, родинні гнізда, прадїдівські леговища, праматеринські купелї — і все те фу! тай нема. Ну, як би нам так!

— І то правда — сказав Шлєндріян і також замислив ся, а по хвилї додав: — А знаєте, кумо, може би можна сьому лиху зарадити. Я думаю так. Часть Багна, де мають стати фундаменти будинку, ми засиплемо, се вже дарма. А середину його, оту найглибшу, можемо оставити так як є, обмуруємо її гарненько, так що займе цїле подвірє. І Багну буде рехт, і жабам рехт, і бідним людям также кривди не буде, бо будуть мати на подвірю сажавку. Всякі користи з неї: лїтом холодок, а зимою своя ховзанка.

Згода мало не поцїлувала свого кума за таку мудру раду.

— Тілько чим його те Багно засипати? — клопоталась Згода.

— А хибаж мало маємо Сьмітя — сказав Шлєндріян. — Глянь на оту купу, куди від вікiв усї сусїди викидали, що кому було непотрібне: онучі, черепє, розбите скло, попіл і всяку всячину. Се ми гарненько втелющимо в Багно — буде з нього досить.

— Не сьмійте! — закричало Сьмітє. — Я також історична традиція, я знак унії двох народів, знак

добровільного їх співдїланя! „Co Bóg złączył, niech człowiek nie rozłącza!“

Але Згода вже не дивувала ся і не гнївала ся, а тілько лагідно сказала:

— Не бій ся, кохане Сьмітє! Ми не думаємо тебе викидати за границю, анї нївечити до разу. Навпаки, ти будеш у нас „во главу угла“, підеш під фундаменти нашого нового дому!

Сьмітє почало було ще щось відповідати, але Згода вже не слухала і пішла дальше.

Такий то був початок тої памятної будови. Як вели її дальше Згода з Шлєндріяном, як купували цегли й камінє, як мурували і підчас мурованя пляни перемінювали, а перемінивши бачили, що кепсько зробили, як мулярі не хотїли слухати Шлєндріяна, а цегли мулярів, про се все довго би було розповідати. Не скажу також, чи довго чи коротко вони працювали при тій будові, а перейду просто до того торжественного дня, коли будова була вже готова і коли її посьвячувано. То була радість для бідних людий, то був всенародний празник! З усіх сторін з'їхали ся відпоручники і нотаблї, попривозили своїх їмосців у шовках, своїх дочок у білих та рожевих сукнях і своїх парафіян у національних свитках, полотнянках, личаках та клепанях і з національними кошелями та дзьобеньками за плечима. Щось зо пятьдесять панотців стануло до соборної служби божої „за всякоє прошеніє“, а по службі божій чотири найславнїйші проповідники на всї чотири роги сьвіта почали поучати зібраних про важність і красоту сього празника. Згода царювала над зібраними. Вона була убрана в нову гарну сукню, вибілена і трошки навіть підрумянена, сидїла на бальконї нового будинку та все лиш усьміхала ся та благословила. В кінцї, коли проповідникам не стало вже духу в грудях і вони скінчили свої вітхнені промови, коли всїх очи ще раз звернули ся на нову будову і на неї, Згода порозуміла, що пора й їй сказати пару слів. Вона встала і опираючи ся руками о зелїзне поручє сказала:

— Ну, дітоньки, я по просту до вас. Маєте, хвалити Бога, домик гарний, для спільного вжитку. Тілько тихенько в нім, діточки, без крику, без стуку, бо то будівелька ще нова та слаба, знаєте, не встоялась. Одно тілько можу вам сказати: можете бути горді на сей домик! Такого другого не знайдете в цілім окрузї. Нехайже він буде вашою твердинею, нехай о його мури розбивають ся всякі заходи, всякі наїзди ворожі! Кріпко і згідно, мої дітоньки, бороніть сього свого національного добра, і коли яка непокликана рука простягне ся, щоб хоч одну порошину з нього взяти, відбивайте її громовим окликом: Русь для Руси!

— Русь для Руси! — закликали всї зібрані, піднявши в гору руки, а Згода сама так запалила ся тим окриком, що необачно тупнула ногою о бальконе. І раптом захрустїло, затріщало і загуркотїло, і на місцї, де перед хвилею пишала ся нова будівля, згромаджені побачили величезну хмару куряви. Згода враз з бальконом у першій хвилї злетїла в низ і вспіла без шкоди вискочити з розвалин. А коли курява розвіялась, то зібрані побачили, як з посеред розвалин вилїзла ще одна постать, обдряпана, обшарпана, але також здоровісенька. Се була аж надто всїм знайома Незгода. Вона плювала і чихала і обтріпувала ся від пороху, глини й болота, що кругом поналипало на нїй. Побачила сестру свою Згоду, що блїда як крейда, вся тремтячи з переляку, стояла в першім ряді видців, і підійшла до неї, грозячи їй по під самий ніс затисненими кулаками:

— І ще й сама стара палуба до мене прилїзла, сама мене просить: дай менї спокій, не мішай менї, не рий підомною! — зацокотїла зі злости Незгода. — Ну скажи ти, вялена ріпо, мішала я тобі, рила під тобою? Скажи при людях, при чесних панотцях, нехай нас розсудять! Правда, що я зовсїм не творила ся до твоєї роботи? А тепер скажи менї, по що ти сама, підступом, мене в свої фундаменти замурувала? Ти думала, що там менї капут буде?

Ах, ти опуде конопляний, ах ти костогризе! Не вже в твоїй голові нема й стілько мізку, що в дїравім горісї зерна? І яка щира сестриця! Бачить, що я заснула — ану мене в фундамент замурувати! Але почекай лишень, будеш ти мене знати, будеш ти мене тямити!

І Незгода вхопила Згоду за сиві коси і на превеликий соблазн зібраного народу обі сестри з криком і писком почали тягатись, волосатись та проклинати одна другу.

А пишний дім, Згодою збудований, лежав у розвалинах.

Доктор Бессервіссер.

Хоч з такою архинїмецькою назвою, доктор Бессервіссер, то собі чистої крови Русин, навіть типовий галицький Русин або, коли хочете, Рутенець. Не всї знають його під сею його властивою назвою, бо він криє ся під ріжними псевдонїмами, та про те всї ми знайомі з ним, стрічаємо його на кождім кроцї, любимо побалакати з ним. Правда, затоваришувати з ним близше, запріязнити ся якось нїкому не вдаєть ся. Шановний доктор має в собі щось подібне до наелєктризованої палички ляку: з разу притягне до себе деяке легеньке тїло, а потім зараз відпхне.

Він не тілько дипльомований чоловік, він без сумнїву талановитий і знающий чоловік. Та тут є й гачок. Бачите, є два роди знающих людий: такі, що щось знають добре і такі, що знають усе лїпше. У других є знанє компаративне, не релятивне, а власне компаративне. Як би то вам вияснити ріжницю? Бачите, усе наше знанє — релятивне тим, що абсолютна правда самою природою річи закрита перед нами. Люди позитивного знаня чують се найлїпше і завсїгди мовлять: ось тут і тут ми стоїмо на твердому ґрунтї правди, на скілько вона взагалї доступна нашому пізнаваню. Люди компаративного знаня дивлять ся на справу зовсїм

інакше. Їм досить сказати: сей чи той учений сказав те, се, третє, пяте, десяте. В половині пятого у нього на тій і тій стороні є така й така помилка, недоладність, неконсеквенція. Як можна писати такі абсурда! Я, доктор Бессервіссер, знаю і тверджу, що се абсурд, — значить, я близше правди, я більший учений від тамтого!

Pardon! Я й забув сказати, що наш любий доктор Бессервіссер належить власне до сеї другої категорії, до тих людий, котрі знають усе ліпше, ніж хтось иньший, бо всюди знайдуть якусь помилку, а з природи обдаровані такою щасливою орґанізацією, що твердо вірять: коли я поправлю отсю помилку, значить, я близше правди, значить, я більший учений від онтого-о!

Чи у нього є якесь справдішнє, позитивне знанє? Ви чудуєте ся, як можна підіймати таке питанє? Вам воно видаєть ся парадоксальним, так як коли би хтось бачучи пана в фраку і білих рукавичках сьмів питати, чи є у нього сорочка?... Га, мої панове, незглубні бувають тайни тоалєти фізичної й духової. Хто знає, чи кождий панич у фраку і в рукавичках має справді чисту сорочку на собі, а доктор Бессервіссер так завзято бігає по сьвітї і шукає, з ким би то порівняти себе і над ким би показати свою висшість, що абсолютно не має часу показати свій дійсний духовий баґаж. Щоби знайти дїру в мостї, я не конче мушу вміти збудувати міст, а волове очко в байцї, заховавши ся між орлове пірє і піднесене орлом на високу високість, коли орел не міг уже летїти висше, вифуркнуло зі своєї схованки і підлетївши троха висше зацьвіркотїло: „А видиш, а я таки висше лечу від тебе“. Мабуть люди того типу, що наш доктор Бессервіссер, водили ся вже і в Греції, коли старий горбатий Езоп уважав потрібним обезсмертити сей тип у своїй байцї. Значить, наш шановний доктор має дуже давню і широку парентелю.

Говорять, що його пожирає амбіція і що та жаба, котра з таким сумним ефектом бажала зрів-

няти ся з волом, була йому якась стрієчна тітка чи тіточна стрийна. Не знаю і сумніваю ся. Мені здаєть ся, що сама амбіція не доведе чоловіка до того, щоб силкував ся знати все лїпше від когось иньшого. Се мусить бути вроджена прикмета характеру, так як хміль має те до себе, що високо виростає і пишно буяє тілько на тичї. Було-б нерозумно і несправедливо жадати від хмелю, щоб стояв і ріс самостійно, а доктор Бессервіссер хоч остаточно й виявляє себе непродуктивною силою, все таки своєю вічною рухливістю, своєю нагінкою за такими, по котрих міг би пняти ся „висше від кого иншого", причинює ся до оживленя всього окруженя, надає йому вигляд руху, метушнї, робить ілюзію поступовости. Він швидко хапає всякі нові ідеї і нові моди в науцї і в лїтературі і горячо боронить їх доти, доки сим способом можна показати, що він поступовійший і висший понад иньших.

Зрештою його поступовість треба розуміти дуже широко, власне з високого становища того хмелю, що виріс понад вершок тики і махає блїдозеленим китяхом і в солодкім упоєню шепче: „А я така висший!"

Доктор Бессервіссер не належить нї до якого сторонництва, нї до якої кліки анї котерії, він висший понад „усе те". Всюди, в кождій програмі, в кождій роботї зараз знайде щось таке, що він знає і розуміє лїпше і очевидно в такім разї його сумлїнє не позволяє йому писати ся на те гірше і прикладати руки до його осягненя. Всяке окруженє, всякий Fühlung з сусїдами, всяка орґанїзація стїсняє його незалежну вдачу. Його з непоборною силою тягне з низу на верх, як ті бульбашки повітря, що з дна криниці тиснуть ся в гору. І він гуляє на версї понад партіями, орґанїзаціями і всїми суспільними путами свобідно і легко як піна на водї. Бистро пливучи з кождою хвилею, з кождим подувом вітру, він дивує ся тілько одному: що за страшенні, обридливі ретроґради всї оті скали, дерева та будинки на берегах, що так навіжено бі-

жать назад і щезають із його поступових очий! В таких хвилях він важко сумує і нарікає на нерозвитість і ретроґрадство суспільности.

Злі язики торочать, що у нього нема нїякого переконаня. Знаючи з близька шановного доктора мушу заперечити сьому рішучо. У нього нема переконаня? У нього є його навіть більше як треба. У нього є ріжні переконаня, так сказати, про запас. Одно зносить ся, він собі байдуже, виймає друге, сьвіжісїньке. А всї вони мають одну підшивку: незломне переконанє про власну висшість. Ся підшивка, се основа, а що зверха, се його менше обходить. Чи там червона матерія, чи чорна, чи періста — мій Боже, люди висші о два цалї від сього, о три від того, а о півтора від третього не будуть дбати про такі дрібницї!

Зрештою доктор Бессервіссер вельми толєрантний. То-б то для себе, не для иньших. Стоячи понад партіями він уважає натуральним обовязком своєї висшости не позбавляти нїкого свого „лицезрінія“. Як той біскуп Красїцкий в Дубєцку в поемі В. Поля „tu do sieni zaglądał, tam w okno zapukał“, так і доктор Бессервіссер нинї ущасливлює своєю присутністю кружок радикалів, за годину виливає свою тугу до ідеалів у кружку полупяних польських журналїстів, вечером додає духа заклопотаним „конструктивним елєментам“, а через ніч нема-нема тай знесе зазулине яйце і положить його в гнїздо клєрикалів або мамелюків. І все се з тим спокоєм, з тою свободою духа, які характеризують людий справдї висшого закрою. І головно, все се не обовязує його нї до чого. З ким сьогоднї щиро стискав ся, тому завтра наплює в лице: з ким сьогоднї дїлив ся таємними бажанями своєї душі, на сього завтра кине каменем. Се знак дїйсної незалежности його характеру. Він поступає завсїгди так, як йому диктує його моменталне переконанє і нїколи не дбає про те, що скажуть про нього люди. Оттим то я вважаю злосливою і зовсїм тенденційною видумкою твердженє тих, що ідентифікують нашого до-

ктора Бессервіссера з тим Вислобоцким чи Зборовским чи якимсь иньшим невимовним псевдонїмом, що то в 1848 роцї виходячи з дому нїколи не забував узяти до кишенї три кокарди: біло-червону, синьо-жовту і чорно-жовту. Побачить з далека польського патріота — припинає біло-червону кокарду на груди, не біжить, а летить з роспростертими обіймами і не говорить а кричить: Wolność! Równość! Braterstwo!

Попрощає ся з тим, побачить з далека Русина, ого, вже на лївій кляпі вродила ся синьо-жовта кокарда, мій герой надуває ся як сич на вітер і глубоким басом гримить:

— С нами Бог і разумійте язици!

Та коли в дальшій подорожі побачить урядника з ґубернії, ого, вже до самого серця пришпилює чорно-жовту кокарду, робить ся тоненький і високий, згинає ся в три погибелї і дотикаючи цилїндром до самого тротоару мов жайворонок присьпівує:

— Gschamster Diener, Herr Hofrath, empfehle mich ergebenst!

Нї, наш доктор Бессервіссер не з таких! Я навіть не знаю, чи він істнував уже в 1848 роцї, а сей анекдот сьвідчить хиба про налоговий еклєктицизм, коли тимчасом наш доктор радше налоговий критик і винахідник дїр у мостах.

З тим усїм тип вельми симпатичний. Менї аж жаль слухати, коли він часом нарікає, що його нїхто не любить. Лиш одно його потїшає, що всї йому завидують. Чи він любить кого? Їй Богу, якось не доводило ся питати його. Спитайте самі.

Я маю подив і повне признанє для таких людий. Приємно знати, що коли чоловік зробить чи напише яку дурницю, ось тут близько тебе є щирий друзяка, котрий зараз в інтересї публичного добра викаже тобі, що ти ідіот і що він сам зробив би се далеко лїпше. В серцї будить ся радісне чутє: ну,

ще не вмерла Україна, коли має таких синів. А коли часом у душі ворухнеть ся нескромне питанє: чомже се доктор Бессервіссер, знаючи лїпше всяку річ, не зробить її лїпше і дає робити нам, старим ідіотам, і чомже се він аж тоді стає мудрійший і вміє лїпше зробити, коли хтось иньший уже зробив сяк чи так, але зробив, — то сю грішну думку втишаю грізним покриком:

— Мовчи, тичко! Так і належить ся хмелеви рости вище тебе!

Зворушенє опановує мою душу. Чим більше вглубляю ся в прикмети мойого героя, тим сильнїйше чую, що таки не видержу і впаду в лїричний, діфірамбічний тон і замісь аналїзувати почну осьпівувати свого героя.

„Како ублажу или кому уподоблю тя, приснопамятне“ — так і дзвонять менї в правім усї слова нашого старого лїтописця. І вже душа моя „розтїкаєть ся мислію по земли, сїрим волком под облаки“, чи як то там сказано в „Слові о полку Ігореві“, шукаючи порівнань для звеличаня любого нам усїм доктора Бессервіссера.

Він подібний до сонця, бо ось тут сходить, а зовсїм у противний бік заходить.

Він подібний до місяця, бо дванацять раз до року міняє свою фізіономію.

Він подібний до зір, бо сьвітить а не гріє.

Він подібний до вітру, бо шуму много, а конкретного в руки не зловиш нїчого.

Він подібний до моря, бо повно в нїм води, а нема що раз напити ся.

Він подібний до огню, бо нема такого твору і такої книжки, з котрої-б він не міг зробити купки попелу.

Він подібний до Днїстра, бо що хвиля робить несподївані закрути, а удає, що пливе наперед.

Він подібний до орла, бо високо лїтає, а низько сїдає.

Він подібний до соловія, бо спіймавши хробачка сьвіває тріумфальну оду.

Він подібний до сїрничка, бо конче мусить о когось потерти ся, щоб заблищати.

Він може гордо і сьміло глядїти в будущину; такі, як він, не швидко переведуть ся на нашій сьвятій Руси.

Із галицької „Книги Битія“.

Відома приповідка говорить: „Коли два скажуть тобі, що ти п'яний, то лягай спати“. Два шляхетні польські ґрафи, Баденї і Пінїньський, доказали менї дуже досадно, що я не належу на полїтичну арену. Отже я поклав ся на — історію літератури, етноґрафію та иньші подібні подушки, і „слухаю чмелїв“, як говорить ся у нас.

На жаль і тут доходять до мене дуже дивовижні бренїня. Серед приповідок, казок та придибашок, які доводить ся записувати з уст народа, попадають ся іноді такі чудернацькі мотиви, що чоловік у голову заходить не знаючи, що з ними почати. До париських *Κρυπτάδια**) троха менї занадто далеко, то нехай же хоч дещо з них появить ся хоч на сторінках Вашої часописї**). Ось зараз перший уступець. Він має титул: „Галицька історія від початку сьвіта“ і виглядає ось як:

На початку була горівка.

Зразу вона була хаотична. Кождий міг її курити, продавати або й пити самолично.

---

*) Під титулом *Κρυπτάδια* виходить у Парижі у книгаря Вельтера збірка сороміцьких оповідань та переказів усїх народів, в тім числї опубліковано вже дещо й українських.

**) Отсей нарис, написаний з нагоди антіалькоголїчного конґресу в Відні 1901 р., був надрукований по нїмецьки в ч. 341 тижневника „Die Zeit“.

Та потім прийшло до краю венґерське вино. І було дороге. І розділив Бог виноробійців від горівкопийців, і дав тим першим власть над другими. І стало ся так, що ті другі могли лише курити і пити горівку — але курити для иньших, а пити за свої кровавi грошi — а ті перші діставали готову горівку і продавали її на свій рахунок, а самі напивали ся венґерським вином до скотячої подоби.

Се був другий день і називав ся пропінація.

То був довгий день. Тоді латинську приказку: Cujus regio, ejus religio перекладено на галицьке: „Чиє село, того й пропінація“. Людність поділено на дві верстви: одні, для яких пите горіки було обовязковим, і ті звали ся хлопи або бидло, і другі, що в горівці випиваній хлопами бачили головне жерело свого добробуту, і ті називали ся шляхтичі, а іноді також герої свободи, спасителі вітчини, мученики національної справи або загально „нація“.

Та ось почало в краю щось метушити ся та ворушити ся. „Національні сьвятощі“ почали топтати ногами, старі пальки вирівано, ріжні віками усьвячені стовпи розхитувано. Защитники старовини тратили позицію за позицією. Нарештї згромадили всю свою силу на остатнїм заборолї, а се була пропінація. Тоді її оголошено сьвятою. На жаль ті, що окружали її нїмбом сьвятости, забули сараки, що сьвятим зробити можна лише небіщика. Аж по невчасї пізнали свій блуд і почали нараджувати ся, що його зробити з тим сьвятим заборолом шляхецької нації. Відповідно до преславної національної традиції ухвалено ті сьвятощі продати.

Се був третій день і називав ся він викуп пропінації.

І ось підняв ся один муж, великий у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо як дві тисячі Юд Іскаріотських. Не продаваймо своїх національних сьвятощів за тридцять срібняків. Коли вже так мусить бути, то про-

даймо їх дорожше. Зажадаймо що найменше два рази стілько мілїонів золотих за них!

Уся зібрана рада пристала на се і закричала в захваті:

— Браво! Браво! Низше шісьдесятьох мілїонів золотих не попустимо їх нї защо!*)

Тодї підняв ся другий муж, іще більший у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо як дві тисячі Юд Іскаріотських! Не продаваймо своїх національних сьвятощів in natura! Коли вже так мусить бути, то продаймо їх in effigie, в теорії, так щоб титулярно вони були продані, відчужені і як мертві похоронені, але на правду щоб булї живі і здорові і лишили ся в наших руках і жили собі ще довгі лїта нам на радість і послугу.

Буря оплесків зірвала ся серед зібраних на радї. Коли затихла, запищав один голосок з виразом заклопотаня:

— Ба, але як се зробити?

— Зовсїм по просту, — промовив владно другий бесїдник. — Продаємо лише голе, теоретичне право на куренє і продаване горівки. Горальні і коршми лишають ся, як і доси, нашою власністю. А хто потім захоче робити нам конкуренцію, нехай попробує, коли його свербить шкіра.

— Браво! Браво! — закричав однодушно увесь совіт фарисейський.

Та ось підняв ся ще третій муж, найбільший у совітах нечестивих, і сказав:

— По тім, що сказали мої шановні передбесїдники, що вони пропонували і з чим ми з радою душею згодили ся, почуваю я, почуваємо ми всї себе чистими від закиду Іскаріотства. Се чутє дуже високе і приємне і дає нам змогу держати голову високо до гори. Роскошуймо ся тим чутєм і сьміло

*) На правду виторгувано більше, бо звиш 66 мілїонів.

глядїмо в очи всїй Европі! Сеї приємности не відбере нам нїхто. Але час нам від приємности перейти до інтересу. Те, що мій шановний передбесїдник натякнув на можність посторонньої конкуренції з нами в пропінаційнім фаху, може не одного з нас проняти деяким побоюванєм, а навіть нагнати йому порядного страху. Нї, так воно не сьміє бути! Продавати наші сьвятощі так, щоб потім перший лїпший по своїй уподобі міг доторкати ся до них та порати ся з ними — нї! Коли вже мусимо продати їх, то продаймо їх самим собі! Так, щоб ми вправдї дістали грошї, але за те не лише полишили собі всї реалїя, але надто ще й право вживаня задержали виключно в своїх руках. Аж такий викуп буде вповнї відповідати нашим традиціям, нашим усьвяченим інтересам і нашому почутю справедливости.

Величезна буря оплесків зірвала ся в совітї нечестивих. Бесїдника обносили на руках по залї. Коли знов поставили його на власні його ноги, запищав у-друге той сам голосок із виразом заклопотаня і мовив:

— Ба, але як се зробити?

— Дуже просто! — промовив владно третїй бесїдник. — Продаємо своє пропінаційне право цїлому краєви.

— Так, але — посьмів ще раз запискотїти наївно заклопотаний опозиційний голосок.

— Нїякого „але“! Край купує і платить, а заряд обіймає хто? Очевидно репрезентація краю. А репрезентація, одинока, дїдична, природна репрезентація краю хто?

— Ми! Ми! — заревло одноголосно з усього совіта нечестивих.

— Розумієть ся, — кінчив третїй бесїдник. — Пропінація в новій формі лишить ся такою, як була з давен давна, лише що буде тепер не приватна власність, а краєва. Ми дістанемо грошї, задержимо горальнї і коршми і задержимо нарештї й адмінї-

страцію того нового краєвого маєтку в своїх руках. Можемо виарендовувати його між собою, можемо нікого нелюбого нам не допускати до аренди, а нарешті можемо гроші, що плисти-муть із арендових сплат — —

Буря оплесків і окриків закрила, заглушила остатні слова могутнього бесїдника. Всї внески принято і виконано як найточнїйше.

А на четвертий день у Галичинї ще й доси не свитає.

Бодяки.

Учень став перед учителем весь запаленілий, весь тремтячи з обуреня.

— Учителю, — мовив він ледво переводячи дух. — Ти післав мене між людий і велів жити серед них десять літ і брати участь у їх житю і придивляти ся їх ділам. —

Він урвав задихавши ся.

— А ти приходиш по році і як бачу, не дуже задоволений, — мовив учитель усьміхаючи ся лагідно.

— Ах, не говори менї про задоволене! — вибухнув молодий чоловік. — Я весь палаю і тремчу. Нїчого подібного менї і ві снї не снило ся, як те, що довело ся бачити за той рік. Стільки брехнї, стільки фарисейства, стільки дрібної злоби і безтямности і нещирости!

— Ну, ну, ну! — мовив учитель. — Твоє обурене гарно сьвідчить про твоє незіпсоване серце. Але говори троха докладнїйше, що ти бачив, і що так обурило тебе?

— Докладнїйше! Хибаж можливо розповісти тобі докладно все, що я пережив за той рік? Я жив мов чоловік запертий між блощиці. Кождий дотик був і біль і свербінє і обридженє. Я бачив полїтиків, що на народніх зборах розпливали ся, буцїм то готові йти на муки за народ, а зараз потім програвали в карти тисячі і благали кредиту у ворогів

того народа. Я бачив ґазетярів, що в своїх ґазетах кидали громи на хрунів та донощиків і самі зараз же доносили ворогам про все, що діяло ся в їх таборі. Я бачив учителїв, що перед молодіжю опльовували й гидили науку і лаяли саму ту молодіж, яка тиснеть ся до шкіл і задає їм клопоту. Я бачив духовних, що прилюдно обурювали ся на кождого, хто посьмів хоч несьмілим слівцем осудити їх хиби, а самі проводили ночи за картами та піятикою і підіймали на сьміх своїх власних собратів. Я бачив...

— Сину мій, — перервав йому учитель, — хиба думаєш, що те, що ти бачив, то щось таке нове, чого доси не бувало нїколи?

— Може й бувало, та не у нас, не в такій мірі, не робило ся так безсоромно. Кажуж тобі, вчителю, що руки опадають, дух замирає, коли дивиш ся на се все. Подумай: пускають для геци між темні маси оклик: палити ворожі доми та склади! І тїшать ся наперед, що їм за їх поклики не буде нїчого, а потерплять ті, що підуть за їх покликом. А коли нїхто не пішов за ним, вони говорять: з нашим ворогом можливі лише два способи: або палити його, або цїлувати в руку. Ми кликали палити, не йшов нїхто, тепер підемо в противний бік.

— Ну, щож — мовив учитель, — umgekehrt ist auch gefahren*). Се ще не таке диво.

— Подумай лише: один одного рад би в ложці води втопити, по кавалочку розщипати, а прилюдно кличуть усїх до згоди та малюють благодати єдности! І все те лише в тій цїли, „аби моє на верха було“, все в якійсь дивовижно сліпій спекуляції на щось таке, чого не мають у руках, у погоні за якоюсь чортівською радістю, що ось то „не буде ані їм, ані менї“.

— Слухай, синку, — мовив учитель, подаючи ученикови склянку чистої, холодної води, — ось на, випий!

---

*) Обернувши назад також можна їхати.

— Що се має значити? — запитав ученик.

— Вийди і послухай, що тобі казати-му. Не зануджу тебе довгим оповіданєм. Бачиш, коли я був молодий, то жив у домі мойого батька в селї. А недалеко нашого дому була простора громадська толока. Тямлю її з малку: була рівна, покрита густою, хоч і низенькою травою. Малим хлопчиком у товаристві иньших дїтий бігав я часто по тій толоцї, качав ся по траві і досї ще, здаєть ся, чую її мягкий, шовковистий дотик на своїм тїлї.

— Минуло кілька лїт. Я пішов до школи, до міста і бував у батьковім домі рідко. Та раз прибувши на вакації я здивував ся не мало: наша толока майже вся була поросла величезними бодяками. Вони розсїли ся по нїй здоровенними островами сїрозелених колючок, що зверха понакроплювані були блїдорожевими крапками бодякових головок, а де инде білїли ся сріблястим пухом достиглого бодякового насїня. Від тих островів, мов від великих полків, ішли в ріжні боки менші або більші лави бодяків, мов віддїли вислані на те, аби завойовувати чим раз більше місця. Аж на дорогу, що вела серединою толоки, на береги річки, що обрамовувала її з двох боків величезним гаком, вибігали то маленькі купки, то поодинокі бадиля тих сьмілих, узброєних пакісників ростинного царства, а декуди стояли вже густими рядами, мов вояки в тїлї. Де розсядеть ся один такий галапас, там зараз біля нього видно цїлу громаду менших, мабуть парістків із його кореня. Під їх стрепіхатим листєм, що широким вінцем розлягаєть ся по землї ще заки бадило вистрілить у гору, нидїє мягка травка, щезають біленькі очка марґариток; навіть тверді бадильці пахучого кмину мусїли уступати перед тими гордими, і в своїй шпичкастій зброї недоступними галапасами.

— Таточку, а се що у вас таке? — запитав я батька, бачучи таку халепу на моїй улюбленій толоцї.

— Сам бачиш, синку, бодяки, — мовив батько.

— Відкіляж вони взяли ся?

— А Бог їх знає. Самі з себе виросли.

— Алеж вони зіпсують вам усю толоку.

— Уже й зопсували. Та що робити?

— Викосити їх.

— Уже ми косили, синку, та нїчого не помагає. Ще дужше ростуть.

— Розорати толоку.

— Сього нам не вільно. Толока громадська. А громада волить мати хоч тінь своєї вигоди...

Я нераз ходив і придивляв ся тому бодяковому полю. Воно, здавало ся менї, навіть без вітру шелестїло. Здоровенні бодяки заввишки в ріст високого чоловіка стояли як густий лїс і хитали своїми головками, мов сьміяли ся з моєї безсильної туги за гладкою, мягкорунною толокою. А коли звернуло під осінь і в усіх головках подостигали купки вовнистого насіня, тодї кождий подув вітру розгоняв мілїони тих пухових зерняток на всї боки. Одні підіймали ся високо в повітре і летїли милями; инші несли ся хмарами по над землю, чіпляли ся плотів і дерев, заповняли рови, покривали ставки і калюжі біластими ниточками свого пуху, застилали людські подвіря, засівали всї поля, огороди, сади проклятим бодяковим насінєм, залїтали навіть до хат і товкли ся по вікнах, немов бажали доочне сказати хлїборобам, що бодякова армія грозить ся забрати у них усю плодючу землю, занапастити всї їх з таким трудом управлені ниви, закрити весь сьвіт перед їх очима. Менї страшно робило ся на вид тої безмежної снїговійниці бодякового насіня і я мало не з сльозами на очах показував їх батькови.

— Таточку, що буде з нами? Адже кождий такий пушок, се ось такий здоровенний бодяк, що запоганить квадратову стопу землї. А дивіть, скілько мілїонів їх лїтає.

— Щож, синку, нехай собі лїтають. Ми їх не зіпрем.

— Алеж вони відберуть нам землю з під ніг.

— Не бій ся, синку, Бог ласкав. Не кожде таке насінечко мусить зійти і вирости. Мілїони їх летять і мілїони їх пропадуть. Тай ми також не без рук. Зробимо, що зможемо, щоб не дати їм занадто наношити ся на своїй землї.

Коли настала осїнь, я знов поїхав із батьківського дому в сьвіт у школу. Менї не довело ся вернути ся до дому, аж за десять лїт. Наближаючи ся до рідного села, я пригадав собі толоку і був цїкавий побачити, які поступи зробила за той час бодякова армія. Певно тепер ся толока буде одним бодяковим морем, перерізаним хиба одною доріжкою. Я не мав якось відваги запитати про се свойого візника, для того ждав, поки не доїдемо на місце. Ось уже знайомий горбик, по якому закручуєть ся змиєю дорога, ось стара громадська лїса, яку відчиняє перед нами старий дїд Панько з насуненою на лисину кучмою, хоч на дворі стоїть лїтня спека. Ось ми й виїхали на толоку. Що за диво! Анї одного — кажу тобі, анї одного бодяка з тих гордих велетнїв, що тут уперед пишали ся такими густими лавами та островами. Десь не десь стирчить по одному невеличкому бодячкови, але вже зовсїм иньшої породи, не такої, як мої колишнї знайомі. А скрізь на толоцї по давньому низенька, густа, мягка травка та мілїони білих очок марґаріток, та де-де біля дороги жовті цьвіточки козельцю, тай годї.

Приїхавши до дому я не міг утаїти своєї цїкавости і зараз по перших привитанях запитав батька:

— Таточку, а що то стало ся з нашими бодяками на толоцї?

— А бачиш, синку, дав Бог, минули ся.

— Та бачу. Але як? Ви переорювали толоку?

— Нї.

— Викосили їх?

— Нї.

— То може випалили огнем?

— Де там! минули ся. Полїтя на них не стало. Тодї були мокрі роки, а надто понизше толоки пан хотїв було поставити млин, та загатив річку. От мабуть земля на толоцї нассала ся вохкости, а ті галапаси видно злюбили собі тай кинули ся рости. А по кількох роках гать вирвало, річка поменшала, земля просохла і їм не стало полїтя. І вивели ся. Як прийшли хто зна відки й як, так і щезли. Що року їх робило ся менше, поки зовсїм не перевели ся. Бачиш, і така погань має своє полїтє.

— На сьому скінчив мій батько своє оповіданє, на сьому і я кінчу своє, — мовив учитель до ученика. — Розумієш його, сину?

Ученик глядїв на учителя якимись непевними очима.

— То нїби що? Чекати, аж лихо само мине?

— А не забувай про греблю, про ту греблю, що спиняє свобідний біг ріки, що задержує гнилизну і застій і сприяє ростови бодяка! Греблю, синку греблю треба розірвати! Ти бачиш обяви гнилизни й застою, а не добачив причини, яку треба усунути!

— Розумію тебе! — мовив ученик, зриваючи ся з місця. — Іду і робити-му, що зможу.

Хома з серцем і Хома без серця *).

I.

Раз якось у двох ріжних селах східної Галичини, але одного й того самого року, одного й того самого дня, а власне в провідну або так звану Томину неділю вродили ся два хлопчики. Оттим то обох їх охрещено іменем Хома.

Їх сьвятий патрон, апостол Тома, був ласкав на них обох і показав на них великі чуда. Вони не повмирали ані від простуди, хоч малими дітьми бігали босо по снігу, ані від соняшного удару, хоч бігали голі по соняшній спеці і нераз спали з відкритими головками під палючим літнім сонцем, ані на різачку, хоч лїтом день у день напихали собі животики недозрілими овочами, ані на задавлячку, ані на голодний тиф, хоч зимою жили нераз моченим бобом та вівсяним ощипком із дурійкою, ані на жадну з тих 77 язв, що ненастанно, зимою й лїтом обсаджують хлопську хату. Се певно було велике чудо.

Але сьвятий Тома показав іще більші чудеса на своїх малих тезках: вони попали до шкіл, учили

---

*) Отсе оповіданє в скороченій і меньше обробленій формі було написане по нїмецьки і надруковане в неділнім додатку до віденської ґазети „Die Zeit“ ч. 626 із д. 19. червня 1904.

ся пильно, перегризли ся сяк-не-так крізь тисячні противности та перешкоди, які руському хлопському сйнови завалюють навіть найпростійшу і найрівнійшу дорогу до соняшної сторони житя, і дістали ся нарештї на університет. Та сьвятий Тома і тут не випустив їх із під своєї опіки: вони не зробили ся безхарактерними, як не один із тих субєктів, що видобув ся з безоднї вбожества, зробили ся острі на язик, правдомовні, зарозумілі й невірні, як сам їх сьвятий патрон.

Аж тут, на університетї, вони й зустріли ся. Се стало ся при досить дивоглядній нагоді.

Було се в полудне, коли студенти виходили з університетських авдіторій, а запізнені пяниці з шинків, аби плентати ся до дому. Один із тих веселих сватків вийшов із молитви до скляного бога в такім неприкаяннім стані, що скоро лиш опинив ся на вулиці і його обвіяло тепле, сьвіже повітре, зараз ударив крепкий поклін до землї і не міг уже потім підняти ся на ноги, але пильно слухаючи чмелїв переривав се заняте лише беззвязними відривками якогось монольоґа.

— А я тобі кажу, куме Блажею... кроть твою мать за ногу... жінка має рацію... що за богато, того й свинї... чи то чесно, чи то подобно, як чоловік оттак упе ся?

Досить значна купка студентів обступила сю жертву надмірної інспірації і в веселім настрою духа хапали обривки її моральних рефлексій. Серед тої купки здибали ся припадково й оба Хоми, що доси ще не були знайомі з собою.

Перший Хома з затурбованим лицем нахилив ся зараз над пяним і силкував ся підвести його на ноги.

— А ви що робите? — запитав другий Хома.

— Прошу вас, допоможіть менї, — благав перший. — Адже ж бачите, бідний чоловік не може встати. Надлетить фіякер і переїде його. Або поліцияит надійде тай арештує його.

— Щож, се може було-б і найрозумнїйше. Думаю, що було-б лїпше лишити його тут у спокою і зараз таки покликати полїцїяна. Найкраще я сам і зроблю се.

І він пустив ся йти.

— Але-ж прошу вас, — благав другий Хома. — Що ви вигадуєте? Се-ж може бідний робітник, його арештують і пару день передержуть у запертї, а його сїм'я тимчасом буде гинути з голоду. Треба-ж мати серце. Се-ж безсердечно зараз кликати полїцію.

— Е, що там! — відповів другий Хома. — Бідні робітники не мають звичаю впивати ся отак у робучий день, а в тім —

Він перервав свої докази і пішов вулицею, шукаючи полїцїяна. А що в Галичинї полїцїяна звичайно зовсїм не можна знайти там, де його власне треба, то се потрівало добру хвилю, заки він повернув на те саме місце в супроводї „рамени закона".

Там за той час зібрала ся вже ціла купа людий, а в серединї тої купи відгравала ся якась високо драматична сцена, бо з посеред загального гомону та реготу юрби чути було раз грізно-крикливі, то знов благально-зацитькуючі слова. При наближеню сторожа публичної безпеки люди розступили ся в дві лави і прихожим показала ся не надто привабліва картина. Пяний стояв уже на ногах. Обома руками він держав ся за кляпи сурдута Хоми і телепав свойого помічника як грушу обвішану дуже твердошкірими грушками, риплячи ненастанно:

— Полїцїя! Полїцїя! Арештувати його! Се злодїй! Се мошенник! До ката з тобою! Ти обікрав мене! Віддай мої гроші! Де мій годинник? Полїцїя! Полїцїя!

Кляпи від сурдута бідного Хоми давно були повідривані і висїли мов нужденне фалате; капелюх свойого поратівника збив пяний на землю і топтав по нїм ногами.

— Алеж... пане... чоловіче... христянине! — стогнав уриваним голосом Хома н-р 1, держачи ся

руками за руки пяниці, що сам заточуючи ся не переставав телепати його.

— Кроть твою мать за ногу! Я тобі не чоловік! Я тобі не християнин! Віддай мої гроші й годинник! Поліція! Поліція! — кричав що сили пяний.

Тут інтервеніювало „око закона". Воно крепкою правицею вхопило пяного за маншестер, а лівою дало йому такого стусана в груди, що неборакови від разу сьвіт замакітрив ся і він на пів зо страху та несподіванки, а на пів із надмірного потрясеня розвів руками широко і горілиць повалив ся на землю. Поліціян добув свою свиставку, засвистав, як стій над'їхала дорожка, і оба Хоми, поліціян і пяний потуркотіли до поліцийної інспекції. По дорозі оба студенти розповіли поліціянови, як було діло, і не минуло пів години, а вже в поліції все було залагоджене, протокол підписаний, пяного відведено до поліцийного арешту, а оба Хоми, нумер перший у зовсім несальоновім костюмі, опинили ся на вулиці.

— Маю честь представити ся — Хома Галабурда, — сказав Хома нумер другий.

— А я Хома Бідолаха, — відповів Хома нумер перший.

— Слухач прав на третім півріччю, — продовжав Хома нумер другий.

— А я слухач германістики на третім півріччю, — додав Хома нумер перший.

— Ну, а що думаєте про того бідного робітника? — запитав Хома нумер другий не без іронії.

— Ну, прошу вас, хто би був таке подумав! — з болем у голосі відповів перший.

— Я від разу подумав, — відповів другий. — Але знаєте, ваш сурдут і ваш капелюх конче потребують якоїсь індемнізації, а бодай невеличкої санації. Було-б добре пошукати для них відповідного майстра.

Хома Бідолаха позирав то на свойого нового знайомого, то на своє поніжечене убранє, а на його лиці малювало ся не то зачудуванє, не то якийсь жаль; потім оба подали ся шукати якогось полатайка.

II.

Від тоді вони зробили ся приятелями. Не надто близькими, а все таки. Вони були майже вповні контрасти один супроти одного, і ся сила контрасту лучила їх до купи. Хома Бідолаха, се був невеличкий, живий чоловічок, із повним виразу, але звичайно мелянхолійним лицем, з очима майже все немов примгленими слїзми, з лагідним, мягким, хоч не мельодийним голосом. Натомість Хома Галабурда був високий ростом, троха неповертливий, з лицем немов деревляним, із різким, сухим голосом і з іронічним усьміхом на устах. Перший усе чутливий, иноді сантиментальний, легко попадав у ентузіязм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливленя, з невичерпаним засобом деклямацій про свободу, братерство і гуманність, одним словом, не вважаючи на свій атеізм натура наскрізь релїґійна і навіть склонна до сектанства; другий усе скептичний, иноді цинічний, здержливий і мовчазливий серед шумних товариських балачок, робив вражінє ума вбогого на думки і невисокого лету, зверненого більше на практичні питаня. Перший задля своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдачі волочив за собою все цїлий хвіст сателлітів, прихильників і побожних слухачів; другий звичайно самітний, ходив якось боком, своїми окремими дорогами. Знайомі назвали длятого одного Хомою з серцем, а другого Хомою без серця, — розуміють ся, жартом, бо оба були хлопці наскрізь чесні і далекі від еґоістичного шкаралупництва.

Оба Хоми сходили ся нераз із собою на ґрунті популярних тоді серед молодїжи дискусій про народництво та задачі інтелїґенції супроти робучої маси.

— Мусимо любити народ, що вигодував нас працею своїх рук і потом свойого чола! — проповідав із щирим запалом Хома з серцем.

— До чого здасть народови наша любов? — бурчав Хома без серця. — Народ потребує реальнїйшої поживи.

— Нехай ми тільки полюбимо його! Любов піддасть нам також реальнїйші думки.

— Любов слїпа. Вона затемнює думки, затїснює горізонт, — говорив Хома без серця, про якого злі язики говорили, що смертельно закохав ся в якійсь гарній Польцї, але силкував ся тепер перемогти сю свою любов і сердив ся сам на себе та лаяв себе, що та нещасна любов не хотїла вступити ся з його серця не вважаючи на всї ясні як сонце докази його розуму. — Тілько розум наведе нас на добру дорогу, — повторяв він майже скрегочучи зубами, хоч зі спокійним видом.

— Ах, розум холодний і еґоістичний, — зітхав Хома з серцем.

— В такім разї се дрібненький і обмежений розум; можна його вважати синонїмом глупоти. Правдивий розум глядить ясно й широко, обдумує загальні завданя і розважає великі реформи.

— Але любов мусить бути движучою силою; без неї дїло розуму мертве.

— Дурниця! — відбуркував Хома без серця. — Любов плодить немовлят і ідіотів і тілько розум робить із них твори більше або меньше подібні до людий. На тобі сю роботу довершено лиш до половини.

Хома з серцем відвертає ся більше засмучений нїж розсерджений, а Хома без серця спльовує і відходить не прощавши ся, злий мабуть більше сам на себе, як на товариша.

III.

Потім на одну часть молодіжи найшла нова течія. Говорено богато про бідних пролєтаріїв і твердосердих визискувачів, обмірковувано соціяльні проблєми дискутовано з більш або меньше роскішною дрожю про великий соціяльний переворот, який ось-ось має надійти і перебудувати цілий сьвіт на нових основах. Хома з серцем залюбки плавав у бурливих хвилях тої течії, віддавав ся новій вірі всею своєю мало-критичною душею, прагнущою якоїсь твердої доґми. Він покинув навіть свої ґерманїстичні студії і віддав ся з цілим запалом пропаґанді соціялїстичних ідей, промовляв на робітницьких зібранях, писав статї в робітницьких ґазетах, обертав ся в самім центрі нововродженого, не дуже ще зрештою міцного робітницького руху.

По однім бурливім робітницькім вічу, де з разу аранжери мусїли видержати завзяту боротьбу з поліцийним комісарем за свободу слова, а потому говорено іронічно про ті льояльні міщанські верстви, що вважають себе підпорами престола й вівтаря за те, що вносять до цїсарських кас гроші не ними зароблені і такіж гроші складають на будованє церков і манастирів на честь Бога, в якого не вірять, і для проповідуваня простому людови та робітникам віри й моралї, якої самі ті нїби осьвічені верстви не признають, — по тім памятнім зборі, на якім наш Хома з серцем, не мігши стерпіти півслівець та іронїзованя, нарештї промовив „від серця“, з слїзми на очах малював недолю робучого люду, з огнем сьвятого обуреня почав їздити по новочасних тиранах та кровопійцях, що насичують ся потом і слїзми робучого люду, і закінчив блискучим пророкованєм швидкої побіди „злучених пролєтаріїв усього сьвіта“, при чім на жаль поліцийний комісар перервав його на половинї реченя і бачучи надто великий ентузіязм зібраних розвязав збори, — по тім памятнім зібраню, коли сотки зворушених, розгорячених, обурених робітників купами, звільна і серед живих роз-

мов та погроз розходили ся з Єзуїтського саду на всї боки міста, Хома з серцем, вирвавши ся з одної такої купи, де всї мовчки і з подякою стискали йому руки, здибав ся на однім закрутї хідника зі своїм приятелем і противником, Хомою без серця, який очевидно також ішов із тих зборів, хоч иньшою дорогою.

— Ну, що, ґратулювати тобі твоєї блискучої промови? — мовив Хома без серця, всьміхаючи ся іронічно і простягаючи приятелеви руку.

— Говориш „ґратулювати“, а думаєш щось иньше, — мовив Хома з серцем бачучи його іронічний усьміх.

— Ти вгадав, — мовив Хома без серця. — Я думав власне про те, що твій професор ґерманістики допитував ся вчора, коли принесеш на семінарію свою працю про „Короля Ротера“, на яку він жде отсе вже пів року.

Хома з серцем махнув рукою.

— Король Ротер! Ну, скажи сам, що кого в сьвітї обходить нинї „Король Ротер“ і яка кому користь із того, що я сидїти-му в цюпі та бабратиму руки в тій мертвечинї? Сам бачиш, яка нинї пора!

— Значить, вішаєш свою ґерманїстику на кілку?

— Ну, тай далась тобі ся ґерманїстика! Хай вона сказить ся без мене! А ти скажи менї, що думаєш про сьогоднїшні збори? Який матеріял! Яке поле до дїланя, га!

— Чекай, чекай, — мовив Хома без серця, — прийдем і до того. Але поперед усього позволь сказати собі, що на мою думку се ще не льотіка задля того „матеріялу“ і задля того „поля“ покидати ті університетські студії, які могли-б дати тобі коли вже не щось иньше, то бодай яке таке самостійне удержанє.

— Посаду! Ярмо на шию і намордник на уста! — з нетаєною ненавистю скрикнув Хома з серцем. — Нї, дякую красненько. Се не для мене.

— Ну, певно, посада ґімназіяльного вчителя, звісно, не велика малина. Але хто-ж тебе силував іти на ґерманїстику? Переписуй ся на права! Будеш адвокатом, будеш боронити селян, орґанїзувати робітників, будеш незалежним —

— Брехунцем! — не меньше злобно втрутив Хома з серцем.

— Чого ж брехунцем? Се-ж уже від тебе самого залежати ме.

— Всяке становище в суспільности накладає пута на душу, на волю, на язик, а я хочу бути свобідним, — заявив горячо Хома з серцем.

— А при тім, — тягнув далї Хома без серця не звертаючи увагу на його заяву, — правничі студії дали-б тобі троха більше зрозуміня суспільних відносин, троха більше критичности — —

— Втовкмачили-б менї в голову троха більше конвенціональних брехень та буржуазійних софізмів! — скрикнув із обуренєм Хома з серцем.

— Вибачай, — відповів Хома без серця, — але я мушу висловити тобі свій жаль, що ти з таким запалом і з такою певністю торочиш отій безкритичній масї такі дурницї. Се не сьвідчить корисно про стан твойого розумового підкованя.

— Дурницї! — скрикнув аж немов переполоханий Хома з серцем. — Чоловіче, вкуси себе в язик! Ти сказав хулу. Се-ж ідеї найбільших ґенїїв людства, Маркса й Енґельса! Се-ж євангеліє новочасної людськости!

— Знаєш, любчику, що сказав небіжчик Ґоголь: „Певна річ, Александер Македонський — герой, але нащож зараз крісла ломати?“ Нїякий ґенїй не забезпечений від дурниць, та я й не суджу ґенїїв, а твою сьогоднїшню промову. Може ти не зрозумів гаразд тих ґенїїв, а може вони й помиляють ся. В усякім разї ти не повинен був так говорити.

— Робітники мають право почути раз повну правду про своє положенє і про свою будущину.

— Певно, певно, тілько що ти ані того положеня, ані тим меньше тої будущини не знаєш.

— В мене серце краєть ся дивлячись на їх убожество й нужду.

— І ти годуєш їх фантомами.

— І я піддержую їх надію.

— Щоб зготовити їй тим болючійше розбите, коли всї ті пророкованя не сповнять ся.

— Не бій ся, сповнять ся! Мусять сповнити ся! Се вже не такі люди, як ми з тобою, обмірковали та обчислили. Читай Маркса! Читай Енґельса!

— Читав, братїку, Маркса, але там не знайшов того, чого шукав, тай не знайшов того, що ти говорив. А Енґельсове пророковане по мойому не може сповнити ся.

— Не може? Чому?

— А тому, бо збудоване на фальшивих премісах.

— А то які по твойому фальшиві преміси?

— Такі, що колись буде така революція, яка одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утисненних над тиранами.

— Се в тебе фальшива преміса?

— Розуміють ся. Нема ніяких визискувачів, нема ніяких тиранів.

Хома з серцем зупинив ся, мов пригвожджений до місця, і не міг сказати ані слова. Його товариш глядів на нього спокійно, мов отсе сказав річ таку просту й ясну, яка розуміть ся сама собою.

— Як то? Значить, по твойому нема також ніяких пригнетених та визискуваних? — не то промовив, не то простогнав Хома з серцем.

— Ну, се ще не те значить. Ми всї, бідні й богаті, всї ми пригнетені й визискувані. Але наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціяльний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на лїпше неможлива.

— Ей, ти знов скачеш у сухий проповідницький тон! Учи ся, труди ся, щади! Се ми вже давно чули!

— Розуміють ся! Тільки ніколи гаразд не виконували, — буркнув Хома без серця. — Певна річ, се-ж безмірно лекше гоняти ся за фантомами зверхніх тиранів та визискувачів, ніж узяти себе самого в руки і увільнити себе від внутрішніх ворогів. А все-ж таки, повторяю тобі, доки не доконаємо сього внутрішнього увільненя, доти всї теорії соціяльного перевороту, доти всї соціяльні роформи безплодні. Сьогодні увільнені від одного зверхнього натиску люди попадуть завтра під иньший, ще гіршій.

Оттак розмовляючи приятелї зайшли на квартиру, де жив Хома з серцем. Він, утомлений, ще весь горячий від внутрішнього запалу, кинув ся на софу, коли тимчасом Хома без серця, немов задивлений у щось далеке в свойому нутрі, ходив по хатї широкими кроками.

— Новий лад принесе з собою також нове вихованє, а по кількох ґенераціях будемо мати нове людство.

— Еге-ж, еге, все тілько якась панацея, якийсь таємничий еліксір на всї хороби, якась гучна формула і якийсь переказ на будущину, що повинна зробити все те, чого ми не можемо навіть обмірковати гаразд. Се ваша метода, ви всї доброчинцї народу! — бурчав Хома без серця. — Нове вихованє! Як коли-б се було щось таке, що можна отак шасть прасть виссати з пальця і накинути цїлій суспільности. Вихованє народа мусить вирости з традиції, з культурного стану того народа, мусить корінити ся в характері, привичках народа, инакше се буде даремна трата часу й сил. Нове вихованє потребує нових учителїв, а сих не може народ виписати собі з за границї.

— Значить, поперед усього орґанїзуймо вчительську семінарію на нових прінціпах, — пробував тепер і зі свого боку іронїзувати Хома з сер-

цем. — Се мабуть було-б тобі до смаку. Тілько що нема ще того правительства, яке признало би ті прінціпи, заснувало-б ту семінарію і наставило-б тих нових учителів на посади.

— Не плети дурниць! — сердито відгризнув ся Хома без серця. — Кождай мусить сю семінарію пройти сам у собі і сам із собою, мусить виповісти війну апатії й шабльонови у всїх формах, мусить сам у собі і в своїм окруженю збудити і піддержувати тугу не за новими порядками, але за новими, висшими духово й етично, культурнійшими людьми. Ось у чім дїло!

Тут розмову обох приятелїв перервав прихід кількох знайомих, університетських студентів, горячих молодих ентузіястів, прихильників Хоми з сердцем. Вони всї були ще під вражінєм сьогоднїшніх зборів, ґратулювали Хомі, оповідали свої вражіня та спостереженя зі зборів, упоювали ся блискучими надїями на недалеку, радикальну зміну людських відносин. Швидко звичайна розмова стала занадто ївбогою і холодною для їх ентузіястичного настрою вони почали сьпівати. Сама собою з їх уст зірвала ся пісня уложена Хомою з сердцем, якої остатнї куплєти будили серед молодїжи особливий ентузіязм:

Ви в церкві з сьвічками перед образами,
А ми стоїмо за дверми;
Вам честь за столами поміж богачами,
А слинку ковтаємо ми.

Ми дбаєм, збираєм, тай голі й немиті,
А в вас повні каси й склепи:
Ми постим і сохнем, ви-ж пяні і ситі,
Вчите нас: молись і терпи!

Терпливість — від вас нам наука єдина,
Від церкви, від шкіл і тюрми!
Терпливість, се наша найтяжша провина!
Оттим то все бідиї ми!

Кінцеві два рядки повторено з таким притиском, що аж шибки в вікнах забрязчали. А коли по скінченю пісні в хатині залягла хвилева тиша і всіх лиця палали ще румянцями і всіх груди важко дихали з натуги й розбурханого запалу, залунав серед тої хвилевої тиші сухий, упертий голос Хоми без серця:

— От то, то, то! Терпливість, або ще краще: терпимість, із якою всі ми зносимо свою власну безкритичність та недумство та безхарактерність! Ось чому ми бідні!

І сказавши се він вийшов із хати.

IV.

Минуло пару літ. Хома без серця скінчив права і щез якось раптово з горізонту, а Хома з серцем увесь віддав ся дїяльности серед міських робітників.

Надійшла ера арештовань і полїтичних процесів, і оба приятелї здибали ся знов — у тюрмі. Вони належали до двох ріжних процесів, а що увязнених із одного і другого процесу було богато, то їх дали обох до одної казні.

– Ага, шпачку, і ти тут? — зажартував сим разом вимовково Хома з серцем, коли Хома без серця, двигаючи величезний сінник, протискав ся крізь вузкі дверцї до казні.

— Дуже мене тїшить, що застаю тебе в такім добрім гуморі, — відповів „цувакс“, коли казню замкнено і ключник віддалив ся.

— І що привело тебе сюди?

— Ат, дрібниця. Я помагав орґанїзувати хлопський страйк. Моє арештоване має більше моральний, нїж крімінальний характер.

— Як то моральний?

— Ну, хочуть через се на страйкарів зробити моральний натиск. Скоро страйк буде зломаний, мене випустять на волю.

— Але ж се може всякого обурити! — скрикнув запалюючи ся Хома з серцем. — Орґанізувати страйк, се не жаден злочин. Се вільно, коли тілько не намовляє ся людий до ніяких насильств. За що-ж тут арештувати?

Хома без серця поклонив ся іронічно.

— Спасибі тобі за комплімент! І бачу, що хоч невдалий ґерманіст із фаху, ти все таки практикою здобув деякі правничі відомости. Але як же ти думаєш, ліпше було-б, як би мене арештували дійсно за якийсь злочин? Думаю, що тоді ти мав би більше право обурювати ся. А так — байдуже.

— Ну, може тобі байдуже, але я не можу дивити ся байдужно на очевидну несправедливість.

— Ну, то ти сам певно мусиш мати на сумліню якусь немалу провину, коли твоє власне увязнене не лиш не обурило тебе, але ввело в такий незвичайно веселий настрій.

— Моє увязнене? Ну, як би тобі сказати? У нас було дуже бурливе робітницьке зібране, комісар безправно розвязав його, жандарми кинули ся розтручувати людий, а я крикнув людям, щоб не давали штуркати себе. Люди троха не так зрозуміли мене. Прийшло до бійки, кількох жандармів потурбовано, а потім рушено походом на поліцію, повибивано вікна камінем і так далї. Одним словом — вражіне демонстрації було величезне.

— Скажи яснійше: дурниця була величезна.

— Чому дурниця? Хиба задемонстроване народної сили і рішучости в обороні свободи слова по твойому дурниця?

— Ні, не се дурниця, а те, що така демонстрація була зроблена без намислу, задля дурного, необдуманого слова.

— Елементарний вибух обуреня! — фільософічно втрутив Хома з серцем.

— Гумбуґ, а не елементарний вибух. Се ви один із другим заводові аґітатори псуєте народню масу. Шумними словами, вибухами свого власного, на те вже вишколеного темпераменту (навіть не

чутя, бо нераз дійсне чуте не має з тим нічого спільного) ви те й робите, що бентежите прості, наївні серця людий, підготовляєте, підгріваєте їх, немов насипаєте порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настане вибух — слїпий, легкомисний, необчислений у своїх наслїдках і неясний у своїх цїлях — ви ховаєте ся за недовідоме, кажете: „Що-ж ми винні? Се був елементарний вибух народнього чутя, народнього обуреня". Не бій ся, як би ти не був систематично підготовив, підбурив їх, вони не були би зробили сього. Значить, вони зробили се задля тебе, тому, що вірили в силу і правду твого слова. Значить, ти повинен сам на себе взяти всю одвічальність за наслїдки.

— І що-ж, ти думаєш, що я відрік ся від свого вчинку і не готов відповісти за нього?

Хома без серця зупинив ся перед своїм товаришем і твердо глянув йому в очи.

— Слухай, Хомо! — мовив він. — Коли-б я не знав, що ти чоловік наскрізь чесний, але бездонно наївний, то їй Богу, не говорив би з тобою ані слова більше. „Готов відповісти!" Але за що-ж ти будеш відповідати? Очевидно тілько за те, що кликнув до людий такі й такі слова. Що-ж се за одвічальність? Нехай і так, що з огляду на дальші наслїдки тобі сипнуть за се пару неділь або й пару місяців арешту. Се дурниця і се тобі належить ся. Але я певний, що крім тебе арештовано за демонстрацію ще кількох людий —

— Вісїмнацять.

— І що підчас демонстрації крім жандармів і поліціянів потерпіло й демонстрантів не мало —

— Було пять ранених.

— І все те за тебе, за твій оклик. Ну, скажи, як ти уявляєш собі саму можність одвічальности за ті всї події?

— За ті всї — —?

— Ба, табо то ще не всї! Адже-ж у тій історії найгірший її моральний бік. Найгірше те, що ти вмовив сам собі і тим людям іллюзію, буцїм то ви

демонструючи отак палицями та камінєм робите щось велике, сьміле, енерґічне, щось таке, що належить до еманципаційної боротьби четвертого стану і творить може один крок у напрямі до здійсненя якогось великого ідеалу, коли на правду се тілько переливанє з пустого в порожнє.

— Помиляєш ся дуже! Се наше виховуванє має до практичної політичної дїяльности, до пильнованя своїх прав, — реплїкував Хома з серцем.

— Ах іллюзіонїсте, іллюзіонїсте! — хитаючи головою мовив Хома без серця. — Не вже-ж ти не бачиш, що се пародія виховання? Адже я певний, що не один із тих, який у полудне задля твого горячого слова пішов проливати свою й чужу кров на міськім бруку, рано дома бив свою жінку, коли посьміла упімнути його за щось, полаяв ся з сусїдом, пропив у шинку зайвих двацять сотиків, за які міг на цїлий тиждень зробити радість своїй дитинї. Я певний, що та сама маса, яка тепер готова дерти ся по стїнах за перше лїпше шумне слово, завтра преспокійно, вусом не моргнувши, дасть собі ущербити найдорожше людське право, або й сама залюбки буде ссати отруту з уст иньшого, хитрїйшого від вас, не так наївного псевдо-вчителя. І ти, нездібний передумати сотої части наслїдків свойого вчинку, з чистим сумлїнєм і радісним обличєм говориш, що готов відповідати за нього!

Хома з серцем поник головою при сих словах і мовив сумно.

— Ти без серця!

— Стара байка, — відповів Хома без серця.

— Ти дуже остро судиш. Гляди, коли-б і твою дїяльність не осуджено так само остро або й ще острїйше!

— Від сього нїхто не забезпечений. І звісне дїло, що історія не конструуєть ся, не будуєть ся по наперед уложеному пляну, як будівничий будує дім, а інжинєр міст. Історія росте з даного ґрунту і з даних сїмен, як росте збіжє або лїс. Елєменти сьвідомого й несьвідомого, наміреного й ненаміре-

ного мішають ся в нїй що хвиля. Тисячні впливи й імпульси переплїтають ся і поборюють себе, зміняючи через се свій напрям, свою інтензивність, навіть свій зміст, і длятого результат виходить звичайно зовсїм не такий, якого надїяли ся інїціятори й дїячі певного руху.

— Що я чую! — скрикнув весело Хома з серцем. — Наш завзятий раціоналїст, поклонник розуму і його єдиноспасительної місії навернув ся на соціялїстичну віру, на матеріялїстичний сьвітогляд!

— Ти не зовсїм точно висловив ся, — відповів Хома без серця. — Я не навернув ся від розуму до матеріялїстичного розуміня історії, але дійшов до нього розумом. Тай моє розуминє історії зовсїм не таке матеріялїстичне, як ваших Марксівців. Бо допускати вагу несьвідомого, елєментарного в історії, се ще не значить допускати в нїй виключно самі матеріяльні чинники. В сфері духа несьвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу ролю, нїж у сфері матеріяльних явищ. І в додатку, друже мій, моє розуминє історії від разу показує іллюзійність усїх соціялїстичних чи яких иньших конструкцій будущини і безпредметовість суперечок про таке чи инакше уформованє тої будущини.

— Он як! — скрикнув Хома з серцем. — Значить, усе те, вся боротьба за поліпшенє долї робучих мас, усе змаганє до соціялїстичного ідеалу, вся аґітація — то зайве на твою думку?

— Не плутай, братїку! — остро скрикнув Хома без серця. — Не боротьба зайва, не змаганя зайві, але зайві всї рецепти будущого устрою, всї конструкції, всї так звані ідеали. Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елєменти руху, розвою, сконцентрованя енергії. Але треба завсїгди розуміти і вияснювати, що се не жадні справжні ідеали, не жадні сьвятощі, а тілько виплоди нашого власного духа, форми нашого думаня, що з нами разом минуть і мусять змінити ся. Ось що треба тямити, а не дурити людий, що ви знайшли панацею, яка раз на завсїди вилїчить усї їх болячки.

— Але люди потребують віри, потребують доґми, потребують чогось певного, неповорушного, до чого-б мали добивати ся і скуплювати свою енергію.

— А на мою думку ти помиляєш ся. Всього того потребують не люди, а ті наші старі тирани та визискувачі, що сидять у нас самих і яких ми препобожно, нетиканих і невменшених передаємо своїм дітям і внукам, не вважаючи на всю нашу осьвіту й цівілізацію. Наша духова лінь і безкритичність, наша трусливість та апатія, ось хто потребує віри, доґми, неомильної рецепти на те, що буде і чого ніхто не знає і не може знати.

— Одно менї дивно, — мовив по хвилї глубокої задуми Хома з сердцем, — як се ти з такими поглядами дійшов до аранжованя хлопського страйку.

— О, зовсїм по простy, а властиво, можна сказати, іронїєю історії, яка носить кулї зовсїм не туди, куди вистрілює їх наша воля. Я власне скінчив права і поробив екзамени, коли нараз умер мій батько. Лишила ся мати немічна та хоровита, лишило ся шестеро дрібних дітий... А ґосподарство у нас гарне, велике, потребує не лише рук, але й голови. Зрозумієш, що розглянувши ся в ситуації я постановив замість судової та адвокатської практики лишити ся дома та вести ґосподарство. Я зробив ся знов мужиком і помалу війшов у свою ролю. Зі шкіл виніс я не одно таке, що могло дуже стати в пригодї селу. Я став громадським писарем, викурившн з села давнього писаря, збанкротованого канцелїста, пяницю, безсовісного деруна, та ошуканця. Я зорґанізував читальню, поставив на ноги цілу молоду партію в селї, допоміг їй вибрати нову раду громадську і нового війта. Ну, одним словом, звичайна історія. Богато оповідати, а мало слухати. А головно, я пробував осьвічувати селян, осьвічувати у всїх питанях громадського, матеріяльного і духового житя. А страйк против дїдича зовсїм не лежав у моїм плянї. Та розуміють ся, коли збільшена сьвідомість і вироблене почутє селян самі дійшли до того, що боротьба з панськими посїпа-

ками та їх визиском зробила ся конечною, то й тут я, не висуваючи себе на перед, не накидаючи ся на проводиря, але й не ховаючи ся за чужі плечі, повів діло так як умів і як серед даних обставин було можна. Нас арештовано десятьох, але ми можемо сьміяти ся з того. Наше поле оброблене, а пан уже тепер має таку научку, що її не легко забуде. Зрештою головна річ, що була причиною страйку, вже тепер осягнена: пан нагнав нелюдяного завідателя, що знущав ся над робітниками і кривдив їх при виплатах. Тілько що наші селяни в розпалі боротьби розширили свій первісний плян і хотїли осягнути ще дещо понад те, ну, і се довело до нашого арештованя. Але се пусте. Ми ставимо собі пляни скромні, близькі, можливі до осягненя коли не тепер, то в четвер; се не жадні догми, не жадні сьвятощі, а просте діло рахунку. Не можна осягнути так, попробуємо инакше.

— Цїкаво знати, що се за плян? — запитав Хома з серцем.

— О, плян простий: погодити „хату“ з „двором“.

— Що? — скрикнув зачудуваний Хома з серцем. — І ти вже тої співаеш? І ти на угодову дорогу йдеш? А чи то давно, як ти статистичними та всякими иньшими аргументами доказував, що така згода неможлива, що мусить прийти до боротьби.

— Адже бачиш, що ми й стоїмо в самім розпалі баротьби.

— І міркуєте про згоду?

— Так як вояк у війні про мир.

— Значить, усе таки допускаеш можність мира?

— Розуміеть ся. Коли не стане у нас дворів із чужонародним, паразитним населенем, тоді не буде з ким анї за що бороти ся. Отсе наш невеличкий ідеал і ми вже дещо приспособили для його осущеня.

— І думаеш, що по осягненю того, як ти кажеш, ідеалу селянське житє піде краще?

— Я про се не думаю. Бачу камінь серед шляху і добираю способів, щоб його усунути, аби

шлях був рівний і безпечний. А тоді поїдемо далї. Певно, що там напіткаємо знов якусь нову заваду і певно не одну. І що з того? Будемо усувати кожду за чергою і їхати далї. Але поперед усього я не думаю так як ви, що осягнувши якийсь хоч би по мойому ідеальний, соціялїстичний лад ми вже тим самим станемо на точцї, де історія зупинить свою течію і розвій знайде собі мету, з якої вже нїкуди йому буде рушити далї. Отсього я не думаю і таке думанє вважаю доґматичним і наївним.

У тюрмі вільного часу богато, і оба Хоми мали час виговорити ся. Але по кількох днях Хому без серця покликали до протоколу і випустили на волю, і Хома з серцем знов на довго стратив його з очий.

V.

Роки минали від того часу. Хома без серця нїчого не давав про себе чути. Його старі товариші згадували його часом тай махали рукою. Пропав чоловік, закопав ся десь на селї, зхлопів зовсїм. Та від часу до часу виринало його імя в ґазетах при ріжних нагодах: тут він заснував читальню, там обіймав люстрацію всїх читалень у повітї, то знов його заходами заснувало ся повітове полїтичне товариство, то він їздив із популярними відчитами по селах, устроював театральні вистави, орґанїзував огневі сторожі. Звільна всї привикли до того, що де була яка просьвітна чи орґанїзаційна робота в тім повітї, там певно була його рука, його фактичний провід. На чоло, до репрезентованя він не пхав ся, але робив, давав приклад, аґітував. Він справдї „зхлопів“, осїв на батьківськім ґрунтї, який значно розширив при парцеляції панського Фільварку, закупленого за його приводом двома сумежними громадами, оженив ся з селянською дївчиною, яка за його намовою скінчила вчительську семінарію і здобула дипльом на народню вчительку, засїдав

у громадській раді і навіть був шість лїт громадським начальником, і всюди, на кождім полї дїяльности старав ся дати своїм співгромадянам приклад сумлїнности, точности в сповнюваню своїх обовязків, розумного веденя дїл і незалежного, свобідного суду і слова. Він від разу поставив себе так, що не потребував нїкому стояти о ласку і не бояв ся сказати правду. Звільна здобув він собі признане і пошану у селян не лише свого села, але й цїлого повіту; як громадський начальник він дав себе пізнати й повітовим властям і хоча за його правдомовність, непідкупність та популярність його не любили, хоча староство два рази касувало його вибір на начальника, все таки своїм характером і знанєм він і тут виборов собі певний респект. Його вибрано до повітової ради і навіть до повітового видїлу, де він мав нагоду і змогу остро дивити ся на пальці всїм тим, що завідували повітовою ґосподаркою. І всюди він був той сам практичний, до високої фразеольогії неприхильний, безсердечний, але розумом ясний і чесний Хома.

А його старий приятель усе ще був аґітатором, ґазетярем, борцем у великій, всесьвітній боротьбі праці з капіталом. Він кілька разів кандидував до ради державної, але все перепадав; видавав ріжні ґазети, які раз по разу конфісковано і які швидко упадали з вичерпаня сил, і провадив оживлену конспіраційну та орґанїзаційну дїяльність. Він їздив по робітницьких зборах від міста до міста, забирав голос у полїтичних і економічних справах, радив добивати ся загального, рівного і тайного голосованя, промовляв горячо за рівноправністю жінок, вияснював робітникам свій плян федеральної перебудови Австрії і федеративного перестрою соціяльнодемократичної орґанїзації. Робітницькі орґанїзації вибирали його своїм делеґатом на міжнародні соціяльнодемократичні з'їзди і він підносив і там свій голос у ріжних високих питанях. Одним словом, його імя було голосне в краю і по троха й по за його границями і часто стрічало ся в ґазетах: одні його

лаяли, иньші величали, та всї віддавали признане його енергії і бездоганному особистому характерови.

Від мимовільної стрічі в тюрмі оба колишні приятелї не бачили ся. Хома з серцем, маючи очи звернені на широку арену полїтичного та міжнародного робітницького житя зовсїм забув про старого товариша, що добровільно, здавалось йому, пірнув у каламутні хвилї буденщини. Натомість Хома без серця пильно слїдив по ґазетах за дїяльністю свойого тезка і коли недавно йому довело ся загостити до Львова, не проминув нагоди, щоб відвідати його. Не розпитуючи за його кватирою він подав ся до одної звісної каварнї, де Хома з серцем отсе вже трицятий рік усе правильно в тім самім часї і при тім самім столику випивав чашку чорної кави і з купи ґазет набирав ся полїтичної і всякої иньшої премудрости. Хома з серцем дуже постарів ся, посивів і вилисїв, але його очи все ще палали лагідним огнем і рівночасно неначе плавали в водиці.

— Ну, як ся маєте, Хомо з серцем? — промовив приступаючи до нього якийсь довговязий, та про те кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин, простягаючи йому грубу, мозолясту і порепану руку.

— Не пізнаєш мене? Я Хома без серця, — сказав сей і голосно засьміяв ся.

— А, здоров був! здоров був! — промовив Хома з серцем і озирнув ся якось немов затурбований.

— Конспіруєш і боїш ся шпігів? — випалив просто з моста Хома без серця.

— Ей, що! Ти все любиш жартувати! — відповів Хома з серцем і додав понижаючи голос: — Розуміють ся, в теперішніх часах чоловік нїколи не безпечний перед тими добродіями...

— І маєш що таїти перед ними? Так, так! Усе однаковий! А може боїш ся, що я сам...

— Ну, що ти вигадуєш! — скрикнув немов переляканий Хома з серцем. — Знаєш що, ходімо до Стрийського парку. Там я знаю такий затишний куток... Можемо побалакати без перешкоди.

— Про мене, хоч я волів би лишити ся тут. Так давно вже чоловік не дихав тим каварняним повітрем. Знаєш, иноді тужно за ним... привикнеш до нього так, як иньші привикають їсти арсеній.

Вони вийшли з каварні, посідали на трамвай і поїхали до Стрийського парку, який іще був зовсї безлюдний.

— Ну, як же йдуть твої конспірації? — запитав Хома без серця. — Розуміють ся, твоїх секретів я не хочу знати. Питаю лише так загалом. Знаєш, я читав твої брошури і твої промови і дещо з твоїх ґазетних статий.

— Ну, і щож скажеш про них?

— Бачу в них одну цїкаву еволюцію, і власне ся еволюція довела мене до того, що я сьогоднї зважив ся по довгих роках відшукати тебе. Я рад би з твоїх власних уст почути, що маю думати про неї. Та поперед усього скажи менї по щирости: піддержуєш усе ще надію бідних людий?

— Так, хоча — —

— Хоча сам ти стратив її! Я так і знав. Гей, гей, великий переворот заставляє довго ждати на себе, не приходить.

— Се ще не найгірше лихо, — відповів із затурбованим видом Хома з серцем. — А бачиш от що! Люди, як звичайно, по дорозї до тої далекої мети познаходили богато дечого такого, що довело їх до забутя властивої мети. Уряд дав нам новий закон промисловий, каси недужих та забезпеченя від випадків, попхнув людий до орґанїзації, дав нїби то їм самим у руки поправу їх долї. Якийсь час здавало ся, що вони засукавши рукави взяли ся до працї. Переведено завзяту боротьбу за опанованє тих інституцій, і справдї соціяльно демократичні робітницькі орґанїзації одержали побіду. Виборено також сяку таку свободу слова і зборів. Такі глупі процеси, якими мордовано нас колись, тепер, можна сказати, вже неможливі...

— Але-ж се все дуже гарно! — скрикнув Хома без серця.

— Власне, власне се найгірше! — пропищав майже трівожно Хома з серцем. — Люди не мають тепер за що бороти ся, нудять ся, розкрадають гроші в касах, сварять ся за особи і свищуть на прінціпи.

— Для мене се зовсім ясне й природне. Ви до своїх нових орґанізацій поприймали старих тиранів та визискувачів, і вони тепер панують над вами по свойому звичаю.

— Старих тиранів і визис — —

— Ну так, стару апатію, безкритичність, лінивство та трусливість.

— Ей, жартуєш, а діло занадто поважне. Нужда у тих людий велика, моральна може ще гірша ніж матеріяльна. В мене серце розривається ся, коли дивлю ся на се все, коли мушу бути свідком, безрадним свідком її зросту. І ось я дійшов до переконаня, що дотеперішня дорога була хибна.

— Ну, нарешті! — скрикнув із відтінком радости Хома без серця.

— Уряд попхнув нас на дорогу мирного розвою, орґанізації, парляментарної праці. Він знав, що чинить. Се була хитра штука, спосіб, щоб звести нас із нашої властивої революційної дороги. Коли дальше підемо в тім напрямі, мусимо занидіти і зогнити; гниль міщанських партій удільоється ся й нам. От тим то я прийшов до переконаня, що конче треба звернути на иньшу дорогу.

— На иньшу дорогу?

— Так! Сили нагромаджені доси в леґальних орґанізаціях випробувати і насталити в нелеґальній боротьбі.

— І змарнувати.

— Виборену доси міру політичної свободи ужити як операційну підставу для основаня великої боєвої орґанізації.

— І стратити.

— Ах, не перебивай мене! Хто нїчого не має, той не може нїчого стратити.

— А те, що доси виборено і запрацьовано, се ти вважаєш нїчим?

— Се ще гірше як нїщо. Се іллюзія чогось, чого на правду нема. Мусимо нарештї взяти ся серіозно до дїла. Мусимо в ту лїниву масу вітхнути зворушенє, пристрасть і огонь.

— Значить що-ж? Убійства, барикади, á la lanterne?

— О, нї! Сї старі боєві способи належать до історії. Ми держимо ся новочасної тактики: бємо ворога в його власности, в його засобах, в його почутю безпечности, мусимо ad oculos задемонструватн йому неможливість удержаня теперішнього порядку на всїх точках.

— Отже все таки пожежі, вискоки зелїзниць із шин, або може лише крадїжки по касах, фальшиві телеґрами, викликуванє панїк на біржах і всякі подібні штуки?...

— Як що покажеть ся, як що покажеть ся, — буркнув Хома з серцем.

— Слухай, друже Хомо, — мовив другий по короткій роздумі. — Я може змужичив ся і здичів, але ся твоя новочасна страва менї зовсїм не до смаку.

— А про те се одинока дорога.

— Дорога розпуки.

— Нехай і так. Але розпука також велика сила.

— Як бомба. Лусне і вбє.

— Нї, посїє нове житє на руїнах старого.

— Ти здавна був кепський — не хочу казати, фальшивий пророк. Але сим разом — слухай друже, справа дїйсно серіозна. Я дивлю ся на се дїло зі становища великої більшини людности нашого краю, селян і робітників. Яке їм дїло — найбільшій частинї з них — до твоїх шалених плянів? Чи се їм поможе що, хоч крихіточку?

— Результат вийде всїм на добро.

— А як і результату нїякого не буде? Як се стане ся лише в інтересї полїтичних та фінансових верховодів, що раді би зробити tabula rasa зі всїм, що здобув народ і що виборено для народа, щоб потім без перешкоди ловити рибу в каламутній водї? Слухай, друже Хомо! Ся твоя найновійша теорія, ті комітети розпуки, се навертанє на нелеґальну дорогу, — все те виглядає око в око як робота платних провокаційних аґентів.

Хома з серцем зірвав ся зі свойого сидженя на парковій лавцї.

— Що!... Таке підозрінє... від тебе! — пробубонїв він не можучи стямити ся.

— Заспокій ся! Сядь, — мовив той спокійно. — Се не підозрінє, а що найменьше не таке підозрінє, яке могло-б діткнути тебе особисто. Се тілько увага чоловіка постороннього, непосьвяченого в тайники ваших конспірацій. Я не знаю складу ваших комітетів, не знаю, з ким ти конспіруєш, але досить добре знаю твою невлїчиму наївність. Та подумай лише, може й історія колись буде такими самими очима дивити ся на тебе й на твою роботу. Що у тебе в серцї, які чутя попихають тебе на перед і доводять до такої нещасної роботи, се щезне в історичній перспективі. Лише результат буде видний і по ньому будуть судити тебе. Історія також без серця.

— Що менї до історії! Що до її суду! — простогнав Хома з серцем. — Коли-б я тілько міг допомогти тим бідним людям у їх нуждї під сю хвилю!

— І думаєш, що поможеш їм збільшуючи їх нужду, роблячи їм доступ до сьвітла та свободи ще стрімкійшим, ще неприступнїйшим?

— Але ж вони ще тепер не вміють зносити свободи і сьвітла. Лише під гнетом мусять загартувати ся. Тілько гнет викличе противдїланє з їх боку.

— Знаєш се так напевно? Гнет викликає противдїлане лише в елястичних тїлах. А мягкі, безопірні роздавлює. Свобода, се не ланцюх, який можна склеїти в огнї і сформувати ударами молота. Свобода, се коштовний плід, що достигає і набирає ся солодощів у соняшнім сьвітлї й теплї.

Хома з серцем похилив голову і шептав:

— Все одно! Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: із разу чоловік думає, що попихає і кермує, а нарештї бачить, що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад. Дїло мусить пiти своєю дорогою.

— В такім разї бувай здоров! — мовив Хома без серця. — Я не хочу більше мати з тобою нїякого дїла. Наші дороги розходять ся.

І він устав із лавки.

— Підїжди ще, — благав той. — Бачиш, може то воно не вийде так погано, як ти міркуєш. Ходи, я розповім тобі дещо подрібнїйше.

— Не треба, — відповів Хома без серця коротко. — Я навмисно відшукав тебе, щоб остерегти тебе. Але тепер, коли ти зайшов занадто далеко і, як кажеш, не можеш вернути назад, — тепер про що нам балакати? Наші дороги розійшли ся.

І він зробив крок.

— Ах, як би ти знав, який я нещасний, яке любе було-б менї одно одніське ласкаве слово, слово заохоти та піддержки з твого боку в сїй хвилї! — зітхнув Хома з серцем.

— Було-б підло з мого боку сказати тобі в сїй хвилї таке слово! — відрізав Хома без серця затискаючи зуби.

— Ах, Хомо, Хомо! Остро судиш! Ти без серця і тому так остро судиш. Не осуджуй, щоб і тебе не осудили.

Хома без серця обернув ся і мовив:

— Лїпше не мати серця, як мати його на невідповіднім місцї. Бувай здоров!

І він пішов. А Хома з серцем сидів іще кілька мінут на лавці, а потім якимось зломаним ходом поволїк ся також до міста. А коли по кількох днях одержав телєґраму про велику пожежу в Бориславі, про покликанє компанії війська і про криваві розрухи, то поблїд іще дужше нїж звичайно і почув, немов би щось закололо його в серці.

Другого ранку знайшли його неживого в лїжку. Обдукція виказала розрив серця.

Оповістка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала досі отсі книжки:

В першій серії:

		Ціна в короновій вал.
1.	**С. Ковалів.** Дезертир і иньші оповідання . . .	1·60 К.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60 „
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповідання .	1·40 „
4.	**Гю де Мопасан.** Дика пані і иньші оповідання	1·30 „
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповідання	1·40 „
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповідання .	1·60 „
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20 „
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезії . . .	1·60 „
9.	**С. Ковалів.** Громадські промисловці, опов. .	1·60 „
10.	**У. Шекспір.** Гамлет, принц данський . . .	1·80 „
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповідання .	1·40 „
12.	**Богдан Лепкий.** З життя. Оповідання. . . .	1·20 „
13.	**Гергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60 „
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60 „
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гоструха	1·40 „
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40 „
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20 „
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60 „
19.	**К. Гуцков.** Уріель Акоста	1·40 „
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80 „
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60 „
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90 „
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60 „
24.	**М. Коцюбинський.** По людському.	2·00 „
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00 „
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60 „
27.	**У. Шекспір.** Юлій Цезар	1·60 „
28.	**Л. Толстой.** Відродженє, (3 томи)	3·60 „
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезій . . .	1·60 „
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80 „
31.	**І. Франко.** Коваль Бассім	1·60 „
32.	**У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра	1·80 „
33.	**Е. Тимченко.** Калевала, фінська епопея . .	3·00 „
34.	**О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповідання .	1·40 „
35.	**У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля . . .	1·60 „
36.	**Іван Франко.** Сїм казок, новелї	1·40 „
37.	**С. Воробкевич.** Над Прутом, поезії	1·60 „
38.	**У. Шекспір.** Ромео і Джульєта	1·80 „
39.	**К. Сроковський.** Оповідання	1·40 „
40.	**А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00) . .	2·00 „
41.	**О. Кониський.** Молодий вік Макс. Одинця .	2·00 „
42.	**Гю де Мопасан.** Горля і иньші оповідання .	1·30 „
43.	**В. Кравченко.** Буденне житє. Оповідання . .	2·00 „
44.	**У. Шекспір.** Король Лїр	1·80 „
45.	**Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість . . .	3·00 „
46.	**Г. Гайне.** Подорож на Гарц	1·20 „
47.	**І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр.	1·60 „
48.	**У. Шекспір.** Міра за міру.	1·40 „

49. **М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 К.
50. **О. Стороженко.** Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Ковалів** Риболови. . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок.** Народні оповідання. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний.** Серед степів. Оповідання . . . . 3·00 „
54. **Е. Ярошинська.** Перекиньчики . . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко** Повісти й оповід. . . . . 3·00 „
56. **Л. Мартович.** Хитрий Панько . . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря . . . . . 3·00 „
58. **М. Вовчок** Народні оповідання Т. II. (1·60) . 2·00 „
59. **М. Горький.** Мальва і иньші опов. . . . . 2·50 „
60. **М. Дерлиця.** Композитор і иньші опов. . . 2·00 „
61. **Ю. Зарр.** Легенди. . . . . 2·40 „
62. **А. Чехов.** Змора і инь. опов. . . . . 2·40 „
63. **Н. Кобринська.** Ядзя і Катруся та инь. опов. 1·80 „
64. **Д. Лукіянович.** Від кривди, повість . . . . 2·00 „
65. **А. Чайковський.** Оповідання . . . . . 2·00 „
66. **Марко Вовчок.** Народні оповіданя, т. Ш. . 3·80 „
67—68. **І. Левицький.** Хмари. . . . . 4·80 „
69—70. **Е. Золя.** Жерміналь . . . . . 6·00 „
71. **О. Маковей.** Оповіданя . . . . . 3·00 „
72. **І. Франко.** На лонї природи. . . . . 3·60 „
73. **Кароль Кавцкі.** Народність і її початки (0·60) 1·00 „
74. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах. . . . (0·50) 0·90 „
75. **Фр. Енґельс.** Початки родини, . . . (1·50) 1·90 „
76. **Ш. Сеньобо.** Австрия в XIX столїтю (0·80) 1·20 „
77. **В. Будзиновський.** Хлопська посїлість (2·00) 2·40 „
78. **К. Флямаріон.** Про небо . . . . . (2·00) 2·40 „
79. **М. Драгоманів.** Переписка (вичерпано) . . 1·80 „
80. **С. Степняк.** Підземна Росія . . . . . (3·00) 3·40 „
81. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах (1·00) 1·40 „
82. **І. Тен.** Фільософія штуки . . . . . (1·00) 1·40 „
83. **Дж. Інґрем.** Історія полїт. економії . . . . 4·00 „
84. **Е. Ферріср.** Дарвінїзм. . . . . (1·30) 1·70 „
85. **Й. Конрад.** Національна економія . . (1·90) 2·30 „
86. **В. Стефаник.** Моє слово, оповіданя . . (3·60) 4·00 „
87. **Ж. Масперо.** Старинна історія східних народів т. І. . . . . (2·40) 2·80 „
88. **М. Коцюбинський.** У грішний сьвіт . . (1·60) 2·00 „
89. **М. Карєєв.** Фільософія культурної й соціяльної історії XIX ст. . . . . (2·40) 2·80 „
90. **О. Кобилянська.** До сьвіта. Новелї і нар. (2·40) 2·80 „
91. **О. Авдикович.** Моя популярність . . (2·20) 2·60 „
92. **Е. Фрас.** Нарис ґеольоґії . . . . . (1·20) 1·60 „
93. **Б. Лепкий.** Кара та иньші оповіданя . (2·00) 2·40 „
94—95. **П. Стороженко.** Історія західно-европейських літератур до кінця XVIII ст. . (4·00) 4·40 „
96. **Ґ. Байрон.** Чайльд Гарольд . . . . (1·40) 1·80 „
97. **М. Драгоманів.** Шевченко, українофіли й соціялїзм . . . . . (1·60) 2·00 „
98. **Марк Твайн.** Том Сойр . . . . . (2·60) 3·— „
99—100. **Е. Шірер.** Полїтична історія Палест. (3·10) 3·50 „

Книжки під чч. 73—100 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Цифри в скобках подані за брошуровані примірники.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 082554855